

ISSN 1305-5992

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Türkiyat Araştırmaları

Sayı 3

Güz 2005

Bu Sayının Hakemleri

Prof.Dr. M.Cihat ÖZÖNDER (Hacettepe Üniversitesi)
Prof.Dr. Bilge ERCİLASUN (Hacettepe Üniversitesi)
Prof.Dr. Nevin Güngör ERGAN (Hacettepe Üniversitesi)
Prof.Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof.Dr. Nurullah ÇETİN (Ankara Üniversitesi)
Doç.Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Doç.Dr. Abide DOĞAN (Hacettepe Üniversitesi)
Yrd.Doç. Dr. Serdar SAGLAM (Hacettepe Üniversitesi)
Yrd.Doç. Dr. Yunus KOÇ (Hacettepe Üniversitesi)
Yrd.Doç. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN (Hacettepe Üniversitesi)
Yrd.Doç. Dr. Mehmet ÖZDEN (Hacettepe Üniversitesi)
Yrd.Doç. Dr. Fatma S. KUTLAR OGUZ (Hacettepe Üniversitesi)
Dr. M. Derviş KILINÇKAYA (Hacettepe Üniversitesi)

Yazarlar

AKSOYAK, İ. Hakkı. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
GARİPER, Cafer. Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
ŞAHİN, Birsen. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.
ASLANTAŞ, Selim. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
DOĞAN, Âbide. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
KILINÇKAYA, M. Derviş. Öğr. Gör. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
ŞENLER, Filiz. Öğr. Gör. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Bölümü.
YAZAR, Turgay. Öğr. Gör. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.
TUTAR, Hüseyin. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji ABD, Doktora Öğrencisi.

Türkiyat Araştırmaları

Yıl : 2, Sayı: 3, Güz 2005

İÇİNDEKİLER

M. Derviş KILINÇKAYA

Batının Doğu Tasavvurundaki Değişim ve Türkler 5

Âbide DOĞAN

Cahit Uçuk'un Macera Romanları 21

Cafer GARİPER

Âkif Paşa ve Torunu İçin Yazdığı Mersiye Üzerine Bir Değerlendirme 51

İ. Hakkı AKSOYAK

Mehmed Celâl'in Müşterek Şiirleri 71

Birsen ŞAHİN

Üst Düzey Yöneticilerin Müşterilere, Çevreye ve Topluma Yönelik
Sosyal Sorumlulukları: Ankara Elektronik Sanayi Örneği 83

Filiz ŞENLER

Animasyon Tarihi, Teknikleri ve Türkiye'deki Yansımaları 99

Selim ASLANTAŞ

Sırp İsyanlarına Giden Yol (1788-1804) 115

Turgay YAZAR

Nahcivan İmamzadesi 147

Hüseyin TUTAR

Kırgızistan'daki Son Gelişmeler Üzerine Bir Değerlendirme 169

Yazım Kuralları 183

BATININ DOĞU TASAVVURUNDAKİ DEĞİŞİM VE TÜRKLER

M. Derviş KILINÇKAYA

Özet

“Doğu” ve “Batı” kavramları kültürel manada kullanıldıklarında da coğrafi farklılıklardan kaynaklanan kültürel farklılıklara işaret etmektedir. Bu iki farklı kültür dünyasının hem kendi içindeki farklılıklar, hem de birbirlerinden farklılıkları zaman içinde çatışmalara neden olmuştur. Bu makale söz konusu kavramlar çerçevesinde Batı’da Türk tasavvurunun değişmesi sürecine değinmektedir. Batı, 18. yüzyıldan itibaren dünyanın diğer bölgelerine, artan gücü ile paralel bir bakış açısı geliştirmiş ve Türklere bakışı da bu çerçevede değişmiştir.

Anahtar kelimeler: Doğu ve Batı, Kültür, Kültürel Farklılıklar, Türk İmajı, Osmanlı Devleti

The Changes in the Eastern Image of West and Turks

Abstract

The Concepts of East and West, conceived in the cultural meanings, indicate cultural differences which mainly arises from geographical differences. The differences between these two worlds of cultures and the internal differences in themselves caused conflicts in the past. This article is concerned with the changes in the Turkish image within the framework of the related concepts. The West has developed a perspective in parallel with its increasing power starting from 18th century. Western image of Turks also evolved with in the framework of these perspective.

Key words: East and West, Culture, Orientalism, Cultural Differences, Image of Turks, Ottomans

Giriş

Tarih, insan türünün devamlılık gösteren ve belli bir zaman dilimini etkileyen faaliyetlerinin anlaşılabilir hale gelmesi için sürdürülen sistemli çalışma alanlarından biri olarak tanımlanabilir. Bu faaliyetler daha çok maddi

kalıntılarla, belgelerle, yani incelenen alandaki insanın geride bıraktığı izlerle takip edilip açıklanmaya çalışılır. Ancak, her devrin davranış biçimlerinin gerisinde, o devre damgasını vuran düşünüş biçimlerinin yattığını söylemek gerekmektedir. İlkçağlarda, insanın kısıtlı olan bilgisi, onun faaliyetlerini, doğal ihtiyaçlarının karşılanması ve çevreyle kurduğu iletişimde bilgi ve tecrübesini artırmak esprisini içinde sınırlandırmıştır. Bilgisi arttıkça, yani bir başka deyişle sorun çözme yeteneği geliştikçe insan, hâkimiyet alanını genişletmek ve bunu sürdürebilmek için daha karmaşık sistemler oluşturmaya başlamış ve bilgi, toplumları birbirinden farklılaştıran temel faktör olarak giderek daha büyük bir değer kazanmıştır.

Zamanın başlangıcına ilişkin çok genel tanımlamalar yapsak da, biz ancak içinde bulunduğumuz akışa tabi olmak gibi bir zorunlulukla sınırlıyız. Gene de insan olarak yeteneklerimizin bize bağışladığı en önemli vasıtalardan biri olan “yazı”yı bulmak, zamanın hiç değilse bir kesitini adeta dondurarak kaydetmemizi ve bunların gelecek nesiller tarafından değerlendirilmesini sağlamaya imkân yaratmamızı mümkün hale getirmiştir. Bütün yapabileceğimiz, elde edebildiğimiz parçaları bir araya getirebilmek ve bunların içinden yanlışları ayıklayarak doğruya en yakın sentezleri oluşturmaya çalışmaktan ibarettir.

Her çağın farklı adlandırılmasının gerisinde, aslında o çağın düşünüş biçimlerine bir atıf vardır. İşte “tarih felsefeleri” olarak adlandırılan ve büyük ölçüde geçmişin süreklilik gösteren bu değişimlerindeki dinamikleri açıklamaya çalışan ve belki bir bakıma spekülâtif olarak değerlendirilebilecek yaklaşımlar açısından “bugünkü çağdaş Ortadoğu” kavramına ve bir coğrafî bölge olarak “Ortadoğu” olaylarına bu çerçeveden bakmak bize yeni açıklamalar için yeni imkanlar sunacaktır.

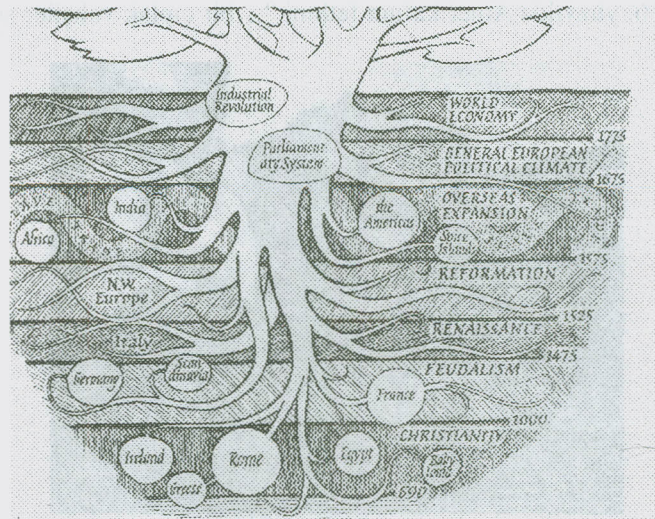
Aslında 20. yüzyılın “tarih felsefeleri” bakımından verimli bir çağ olduğunu “doğulular”dan ziyade “batılular”ın söylemeleri daha doğrudur. Çünkü, “Batı”, neredeyse 16. yüzyıldan beri, “yeni” saydığımız bütün bilgilerin ve ihtiyatlı kullanmak kaydıyla değerlerin olduğu, temel atıf noktamız durumuna gelmiştir. Bilgiler ve değerler mahiyetleri itibarıyla birbirinden farklı olmakla beraber, oldukça ilişkili alanlardır. “Değerleri”, “bilgileri” çerçevesinde tahlil etmek oldukça “batılı” bir davranıştır. Ama bu, hep böyle olmamıştır. Batı Ortaçağ’ının sona ermesiyle tanımlamayı alışkanlık haline getirdiğimiz “yeni”, Avrupa dışı toplumların cazibesinden kurtulamadıkları bir “eski zaman sevdası”na dönüşmüştür. Bu bakımdan “Doğu” ve “Batı”nın birbir-

lerini algılamalarında zaman içinde yaşanmış olan değişimi izlemek, anlamak açısından iyi bir başlangıç olabilir.

Batılılara Göre “Batı” ve “Doğu”

Aslında, Batılıların “Doğu”yu nasıl algıladıklarını anlamanın yollarından biri belki de onların kendilerini nasıl algıladıklarına bakmak olacaktır. Aşağıda, A.J. Toynbee’nin eserinden aldığımız grafik bu kendini tanımlamanın en anlaşılabilir örneklerinden birini teşkil etmektedir (Toynbee 1978: 40).

En sondan başlayarak İngiliz tarihinin köklerinin sıralandığı bu grafikte “...İngilizlerin ‘kahramanlık çağı’ denilen zamanın dininden **Batı Hristiyanlığına** dönmeleri ...” İngiliz tarihinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu din değiştirme, “...Bir sürü yalıtılmış barbar toplulukları, **ortak refahları için** yeni doğan Batı toplumu içinde eritmeyi...” (Toynbee 1978: 41) hedef alan bir eylem olarak tanımlanmaktadır. Toynbee, kendini algılamının ilk adımını Hristiyanlaşma olarak sunmaktadır. 20. Yüzyılın şüphesiz en önemli tarih felsefecilerinden biri olarak Toynbee bu savda yalnız değildir. Batıya ilişkin tanımlamaların hemen hepsinde ilk ve en belirgin çizgiyi Hristiyanlık oluşturmaktadır. Ancak gene de burada “Doğu”, yani Mısır ve Babil bu başlangıcın dayanakları olarak işaretlenmektedir. Nitekim, kabul edilmiş İncil’lerin hemen tamamında Hristiyanlığın doğuş yeri olarak “doğu” kutsal bir şala bürünmüştür.

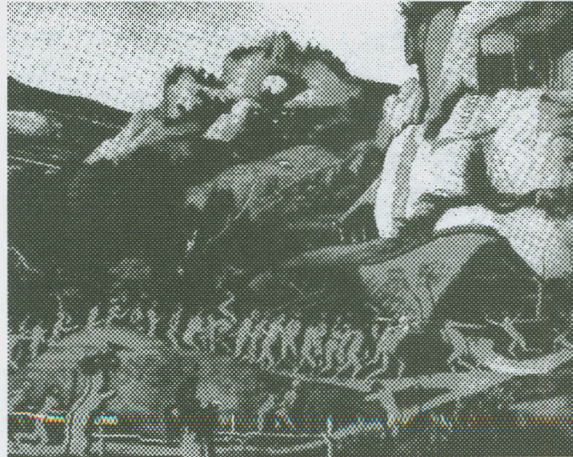

Resim 1- Britanya'nın Dünya Tarihindeki Kökleri

Roma ve Yunan kültürlerinin de Hristiyanlıkla beraber düşünüldüğüne dikkat çekmek gerekmektedir ki, bir çok kültür tarihçisi bu konuda hemfikir durumdadır ve batı kültürünün temelleri tanımlanırken Roma-Grek ve Hristiyanlık üçgeni **“Batı”** tanımlamasının klasik şablonunu oluşturmaktadır. Kültürün katmanlarına dikkat edildiğinde karşımıza bu günkü **“Batı”** dünyasının gelişim çizgisinin oldukça isabetli bir tasarımı çıkmaktadır. Yani bir bakıma, **“modern dünya”**’yı teşkil eden değerler bu süreç ve aşamaların sonucu olarak oluşmuş kabul edilmektedir. Yukarıdaki şablonu az-çok değişikliklerle bütün Avrupalı ulusların kültürel kökenlerine uygulamak mümkündür diyebiliriz. Şüphesiz **“güç”** tasavvurunun değişmesindeki asıl dönüm noktasını 1675’ten sonraki gelişmeler teşkil etmektedir, yani ; deniz aşırı ticaretin gelişmesi (kolonicilik), siyasal sistemin değişmesi (parlamentarizm) ve üretim tarzında ortaya çıkan köklü dönüşüm (sanayi inkılâbı = dünya ekonomisine geçiş).

Batı’nın yükseldiği bir tarih devresinde, kökenlerini yukarıdaki şablona uygun olarak tanımlamaya alışan bir toplumdaki popüler kültürün ; bu şablona uygun olmayan yaşama ve kültür tarzlarını dışlayacağını yahut biraz daha cesaretle söylemek gerekirse kendi gücünü ötekiler karşısında sürekli sınayarak idrak etmeye başladığı için diğerlerini aşağıladığını ifade etmek mümkün görünmektedir.

Daha 16. yüzyılda, **“Batı”**’lı fatihlerin keşfedilmiş topraklardaki kolay zaferleri yeni bir psikolojinin habercisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşağıdaki tablo 16. yüzyılda Amerika’nın fethini **“...bir çıplak vahşiler sürüsü ile,**

Resim 2- Amerika’nın Fethi sırasında Yerliler (16. Yüzyıl)

daha sonraki kolonileştirme için ülkeyi açıp temizleyen uygarlık öncüleri arasındaki bir karşılaşmayı göstermektedir...Daha zayıf bir topluma egemen olmayı başaran bir uygarlık, kurbanlarını doğuştan aşağılık sayma eğilimindedir. Böylece bu toplumun üyelerini bitki ve hayvan düzeyine indirerek kendi çıkarları doğrultusunda onları sömürebilir veya yok edebilir ” (Toynbee 1978: 420-421).

Uygarlıkların karşılaşması sırasında “**üstün olan galip olandır**” tarzındaki yaklaşımın sadece 16. yüzyıldan itibaren yükselmekte olan “**Batı**”ya ait bir kanaat olduğunu düşünmek çok kolay çürütülebilecek hatalı bir önerme olacaktır. Aynı yaklaşım tarzının 16. yüzyıla kadar “Batı” ile karşılaşmalarında uzun zaman üstün durumda bulunan Müslüman Doğu’da da var olduğunu hatırlamak gerekir. Şüphesiz tarzlar farklıdır. Batı, “**sömürgeleştirmeyi ve kendisine benzemeyeni yok etmeyi**” bir tarz olarak öne çıkarırken, Doğu “**itaat ettirmeyi**” yeterli bulmuştur¹.

Aslında “Batılıların Doğusu” E. Said’in işaret ettiği gibi tam da coğrafî olarak doğu’dur, ama sadece bundan ibaret değildir. Nitekim, Sorokin’in Danilevsky’den yaptığı şu alıntılar, esasında Batılılardaki Rusya tasavvurunu anlatmaya çalışan ifadeler olmakla birlikte, ülkelerin ve toplumların adını değiştirdiğinizde, Batılıların kendilerinden kabul etmedikleri bütün toplumları tanımlamada kullanılabilir niteliktedir : “...*Avrupa Rusya’yı kendisinin bir parçası saymamaktadır. Avrupa, Rusya’da ve Slavlarda genel olarak kendisine tamamiyle yabancı bir şey görmektedir ve aynı zamanda da, Avrupa’nın Çin’i ve Hind’i, Afrika’yı ve Amerikaların büyük kısmını kendi imge ve kalıbına göre yoğurup biçimlendirebileceği bir malzeme olarak sömürdüğü gibi, yalnızca Avrupa’nın yararına olarak sömürülebilecek salt bir malzeme diye de kullanılamayacak bir şey...Avrupa, Rusya’da ve Slavlıkta yalnızca yabancı değil, aynı zamanda kendisine düşman bir güç (veya ilke) görmektedir...*” Sorokin 1972: 54)². Fakat, “**Doğu**”ya ait kabul edilse de Rusya gene bir noktada durumu kurtarmaktadır (!). Zira – Batı Kilisesi tarafından Heretik sayılsa bile- Rus kültüründe Hristiyanlık temel bir motif olarak ağırlığını hep hissettirir. Rusya, Hristiyan, Grek ama “öte-

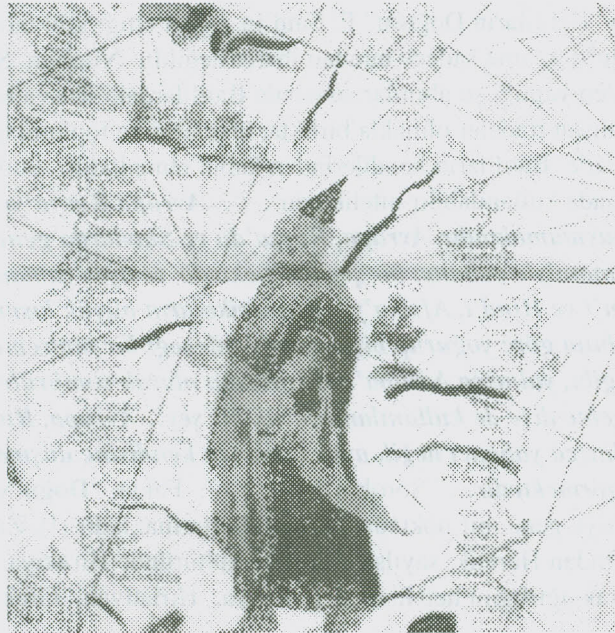
¹ Şüphesiz bu kanıtlanması gereken bir noktadır, fakat bu çalışmanın sınırlarını aşacağı için bu tartışmaya girilmemiştir.

² Alıntının 1869’da kaleme alınmış bir eserden yapıldığını hatırlamak daha etkileyici hale gelmelerine yol açmaktadır.

ki Romalı-Ortodox Hristiyan” bir Doğu’dur. Asıl Doğu bu batılı değerlerin hiç birini paylaşmayan doğudur.

Nitekim, aşağıdaki karikatür-resimlere göz atıldığında 19. yüzyılın genel kabul haline gelmiş doğu tasavvurunun bu çerçevede dahilinde oluştuğu kolaylıkla görülecektir.

Fakat, bizim burada kullandığımız “Doğu” kavramı özel bir “Doğu”dur. Yani “Müslüman Doğu”. Arap fatihlerin Avrupa’dan atılmasından sonra, Avrupa’nın ulusal kültürlerinde “öteki” olarak zaten bir anlamı olan Türkler, bu defa Müslümanlar olarak Batı’nın karşısında sahne aldılar. Batı, Hristiyan-Grek-Roma temelli kendi medeniyetinin bir karşılığı olarak Müslüman-Arap-Bizans(?)³ temelli bir Doğu medeniyeti tasarlamıştır. Yani aslında Türklerin özgün katkılarının olmadığı ama mensubu bulundukları bir Doğu medeniyeti tasarımı...

Resim 3- 1580 yılında Napoli’de Dominico Vighiarolo Tarafından çizilmiş Haritadan Detay

³ Devlet kurumlarına etkileri bakımından düşünülmüştür.

⁴ *Toplumsal Tarih*, S. 2, (Şubat-1994), s. 37.

“Batı”nın “Doğu” Tasavvurunun Değişmesi

Aslında, Türklerin “doğu medeniyeti”nin görünürdeki en güçlü temsilcileri olduğu “Batı”lılar tarafından da 16. yüzyılda zımnen kabul edilmiş görünmektedir. Nitekim Osmanlı Türklerince temsil edilen “öteki” yani “Doğu”, “Batılılar” tarafından da dinamik ve güçlü biçimde tasvir edilmektedir. Aşağıdaki Resim bir 16. yüzyıl haritasındaki “Türk” imajını göstermektedir⁴.

Bu haritada asıl dikkati çekmek istediğimiz nokta Osmanlı hükümdarının güçlü, dinamik ve zengin görüntüsüdür. Tabiatıyla bazı itirazlar ileri sürülebilir ve İtalyan Prensliklerinin bu dönemde zayıflamaya yüz tutarak Akdeniz’deki etkinliklerini kaybetmeye başladıkları vs. dile getirilebilir. Bizim için burada önemli olan nokta “**yeniçağın fatihleri**” arasına giremeyen ve görece eski Avrupa’yı temsil ettiği için, önemini uzunca bir süre kaybedecek olan bir çağdaşı olarak, bir Akdeniz gücü’nün Osmanlı Devletini nasıl algıladığını göstermeye çalışmaktır. Bu tasavvurun dönemin önemli sayılabilecek bütün güçlerinde var olduğunu ileri sürmek hiç de büyük bir iddia değildir.

Karikatür 1- 1870 Yılı İçin Tasarlanmış Bir Avrupa Haritası⁵

Avrupalıların denizaşırı toprakları ele geçirerek feodaliteyi yıkıp merkezi devletler kurmaya başladıkları tarih dilimiyle bu haritanın çizilişi hemen hemen aynı dönemlere rastlamaktadır. Aşağıda ise yaklaşık 300 yıl sonra, 1870’li yıllarda çizilmiş bazı karikatürler, 19. yüzyılın sonlarında Avrupalıların, kendilerini ve “doğu”yu nasıl algıladıkları konusunda daha açık bir fikir vermektedir.

⁵ Karikatür, (Katircioğlu 1994b: 37)’den alınmıştır.

Karikatürün alt yazısında Türkiye ile ilgili açıklama oldukça ilginçtir : “Rumeli-yi Şahane uykusundan uyanıp esniyor, Anadolu ise esrarını içiyor.”⁶. Görüldüğü gibi tasavvur tamamen değişmiştir. Sadece 7 yıl sonra çizilen aşağıdaki karikatür-harita dönemin siyasal dengeleri hakkında pek çok yazıdan daha net fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Aslında bizim burada dikkat çekmek istediğimiz noktalardan biri, ortalama batılı vatandaşın kafasındaki “**Türk**” tasavvurunun oluşmasında birinci derecede etkili ve daha kalıcı olduğunu düşündüğümüz “görsel” malzemede değişen Doğu veya Türk imajıdır.

Karikatür 2- William Frederick Rose tarafından Londra’da çizilen bir karikatür⁷.

Aşağıdaki diğer haritada değişen “**Türk**” tasavvurundaki farklılıklar daha açık biçimde gözlenebilmektedir. Haritada dikkati çekmek istediğimiz nokta birinci resimdeki görüntünün aksine Osmanlı Sultanı’nda sembolleştirilen yoksulluk ve zaafıdır.

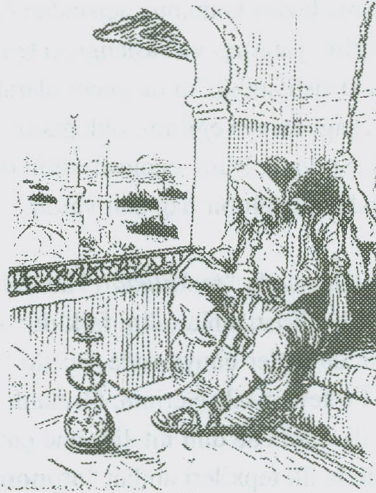
⁶ Aynı yerden alınmıştır; (Katırcıoğlu 1994b: 37).

⁷ Karikatür, (Katırcıoğlu 1994a: 36-37)’den alınmıştır.

Karikatür 3- 1877 Yılı Avrupası için kehanetler ⁸.

Karikatürde Türkiye'ye atfedilen sözler de ilginçtir : “...*Büyük Sultan Boğazı geçecek, zavallı Diyojen'in köşkünü (yani fiçisini) bulup, barış çubuğunu tütürecek...*”⁹. Yani Amerika'nın fethi sırasında kıtanın yerlilerine bakışın bir değişik versiyonu ile karşı karşıyayız.

Karikatür 4- BOĞAZİÇİ'NİN KAPICISI
-Bana Dairemi bırakırlarsa yine çok mesut olurum
(3 Kasım 1918) ¹⁰

⁸ *Toplumsal Tarih*, Sayı. 7, (Temmuz-1994), s. 41.

⁹ Aynı yerde.

¹⁰ *Le Journal*, 3 Kasım 1918,'den aktaran (Akyüz 1988: Ekler, Belge IV).

Aşağı yukarı 40 yıl sonra, 1918'de çizilen bu karikatürle yukarıdaki imajları mukayese ettiğimizde karşımıza kendi içinde tutarlı bir çizgi çıkmaktadır. Dinamik, iyi savaşçı, güçlü ve disiplinli Türk, yerini oryantalist yaklaşımlarla tanımlanan bir Türk'e bırakmıştır. Bu değişim, oryantalizmin ; halkın zihnindeki tasavvurları nasıl oluşturduğuna ilişkin popüler ama gene de etkileyici olan bir boyutunu oluşturmaktadır.

İşte bu noktada Oryantalizm'in yarattığı diğer unsurlar devreye girmekte ve bu disiplinin yarattığı imgeler **"bilimsel"** bir **"gerçeğe"** dönüşmektedir. Söz konusu **"bilimsel gerçekler"**in Doğuya sızma yollarına baktığımızda gene "Oryantalist" kanallarla karşılaştığımız söylenmelidir. Şüphesiz bu kanalların başında Misyonerlik kurumuyla özdeşleştirilmiş olan "Yabancı Okullar" gelmektedir. Esasında, mezheplerine yeni müminler kazanmak amacıyla faaliyet gösteren bu okulların ilk yıllardaki hedefleri özellikle "sapkın" saydıkları "Müslümanlar"ın kurtarılması iken bunun zorluğu zaman içinde deneylerle ortaya çıkınca, hedef değişmiş "Doğu Hristiyanları"nın kurtarılması daha "elde edilebilir" bir hedef olarak gündeme gelmiştir. Bu değişimin pek çok gerekçeleri olabilir. Ama bizim konumuz açısından önemli olan Batı'nın kendine özgü bir Hristiyanlık yarattığı ve başlangıçta temas ettiğimiz şablona uygun olmayan "Doğu Hristiyanlığı"nı da genel olarak doğu'nun bir parçası olarak görüp, onu da aşağılamaya eğilimli olduğudur. Ortadoğu'daki Katolik ve Protestan Ermeni, Süryani, Rum cemaatlerinin ortaya çıkışıyla Misyonerlik faaliyetleri arasında anlamlı bir bağlantı vardır.

"Doğululukları" ve dolayısıyla *"farklılıkları"* kendileri ve Batılı dindashları tarafından bilinen doğulu Hristiyanlar; dini farklılık sebebiyle teb'ası oldukları egemen Müslüman devletler bünyesinde bir tür **"otonomi"**ye de sahiptiler. Batılı Katolik ve Protestan kiliselerinin, Osmanlı Hristiyan Kiliselerinin cemaatleri üzerinde ilk hamlede dini niteliği öne çıkarılmış olan **"kurtarma"** girişimleri karşısında ilk tepkileri anılan **"otonomi"** sistemi içindeki hiyerarşinin tepesinde bulunan Patriklerin göstermiş olduğuna dikkat etmemiz gerekmektedir. Batılı büyük güçlerin Osmanlı devletinin iç işlerine gidecek daha yoğun biçimde müdahale edecek konuma geldikleri 19. yüzyılda "Misyonerlik" faaliyetlerine ilişkin şikâyetlerde "Doğu Kiliseleri" birinci sırayı almaktadır. Osmanlıların, bunu önlemekte bilinen sebeplerden ötürü başarısızlığa mahkûm oldukları belirginleştikçe *"mezhep farklılıkları"*ndan do-

ğan rekabetler yerini “**ulusal hedefler**”in elde edilmesi için yeni şartlara uygun politikalara terk etmiştir¹¹.

Burada bir başka noktayı daha belirtmek gerekmektedir : 20. yüzyılın sonlarında “Oryantalizm”e ağır eleştiriler yönelten ve bu disiplini “iktidar-bilgi” bağlamında ele alarak bilgi birikimimize özgün katkılarda bulunan bir sosyal bilimci olarak Edward Said, bir bakıma Oryantalist imgelerin bir sonucu olarak Türkleri yok sayar. Ona göre Oryantalizmin objesi Araplar ve Arap değerleridir (Said 1989: 2). Başlı başına bu tesbit bile Oryantalist imgelerin doğuluların zihni derinliklerine ne kadar başarılı bir şekilde nüfûz ettiğini göstermektedir.

Kabul edilmelidir ki, Osmanlı Devleti 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Sünnî Müslümanların bağımsızlığını sürdürebilen yegâne devleti durumundadır. Dolayısıyla Sünnî İslam dünyasında 19 ve 20. yüzyıllardaki siyasal mukavemet ideolojilerinin şekillenmesinde veya “modernleşme” süreçlerine ilişkin deneyimlerde Osmanlı siyasal ve toplumsal modernleşmesi bir model olarak büyük önem taşımaktadır. Tanzimat’tan itibaren, Osmanlı modelinin niteliklerinden ötürü “**batı tarzında eğitim veren kurumlar**”, sistemi doğrudan doğruya etkileyen ve şekillendiren insan unsurunun yetişmesinde öne çıkmaya başlamışlardır. Bu okullardan yetişenlerin sistem içinde yükselmek bakımından önemli avantajlar elde ettikleri izahı gerektirmeyecek kadar açıktır. Bu okulların eğitim programları, ders kitapları ve eğitim kadrosu aracılığıyla “Osmanlı seçkin-bürokratları”nın zihni dünyalarının şekillenmesi üzerindeki etkileri ortaya konuldukça¹² durum biraz daha anlaşılabilir hale gelmektedir.

Başta temas ettiğimiz, “**Refahın paylaşılması**”, nasıl Batı medeniyetinin temellerinin oluşmasında belirleyici olmuşsa, 19. yüzyıldan beri yoksul doğunun da ütopyası olmaya devam etmektedir. Ancak, bu hedefe ulaşmanın yolu doğru “okumuş seçkin-bürokrat” kesimlerin ezici bir çoğunluğuna göre “batılılaşmak”tan geçmektedir.

¹¹ Bu okulların Arap milliyetçiliğinin gelişimine katkılarını ortaya koyan tipik bir örnek olarak Beyrut’taki Suriye Protestan Koleji’ni gösterebiliriz. Hristiyan Arap çocuklarının devam ettiği bu okulların onların zihninde yarattığı yeni tasavvurlara ilişkin çarpıcı örnekler için bkz. (Zeine 1959: 68). Aynı şeyleri Osmanlıların etnik bakımdan Türk olmayan bütün unsurları için genelleştirilebileceğini düşünüyoruz.

¹² Meselâ bkz. (Hanioğlu 1982).

Resim 2 : Bir Adam, İki Kimlik (Edward Said'in Eserinin Türkçe 2. Baskısının Kapak Resmi)

Batılılaşmak deyiminin kendisi doğal olarak “doğululuktan kurtulmak” gibi bir anlamı beraberinde taşımaktadır. Bu bakımdan, Batılılaşma sürecinde özgün kimliğin korunması ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu süreçte, sıradan halk kitleleri için günlük yaşamda ortaya çıkan değişimler önem kazanırken, söz konusu seçkinler açısından batının doğu tasavvurlarının değiştirilmesine ilişkin sembolik hareketler daha belirleyici hale gelmektedir.

Bir anlamda, doğu; ekonomik şartları ve imkânları bakımından Batı'ya bağımlı olduğundan ve doğulu yöneticiler -bunu zaman zaman açıkça ifade etmekten çekinseler bile- batının sorun çözebilme yeteneğini elde etmeye oldukça istekli bulundukları için kendi egemenlik alanlarına hanel gelmeksizin yönettikleri halkları ya batılı bir yaşam tarzını kabul etmek üzere iknaya çalışmışlar ya da baskıcı yöntemlerle yani; devlet gücünü de kullanarak batılılaşmayı sürdürmeyi yeğlemişlerdir.

Osmanlı sonrası Ortadoğu'da bu iki eğilimin yarattığı kamplaşmaları izlemek mümkündür. SSCB ve ABD'nin liderliğini üstlendikleri iki kutuplu dünyada bunun ideolojik temellerini Sosyalizm ve Demokrasi teşkil ediyordu. Bir başka deyişle tarihsel anlamından bir ölçüde farklı bir Doğu ve Batı kavramıyla şekillenen bir dünya vardı. Devletlerin uyguladıkları iç politikalar çok daha az ilgi çekiyordu. Bu uluslar arası ilişkiler sisteminin 1991'de çökmesi en azından 2003 tarihi itibarıyla Doğu ve Batı kavramlarını klasik anlamlarına yeniden dönüştürmüş görünmektedir. Şimdi eski anlamıyla “...Doğu doğudur, Batı da batı...”

Bir bakıma, “doğu”yu medenileştirme misyonu hemen hemen hiçbir zaman değişmemiştir. Zira, hem batılılar açısından, hem de batı kültürüyle yetişmiş doğulu aydınlar tarafından “medeni olmak” ancak “batı”nın yaşadığı süreçlerden geçmiş olmakla özdeş olarak sunulmakta ve algılanmaktadır.

Resim 3 : Baalbek’te Sultan II. Abdülhamid ve “arkadaşı” II. Wilhelm adına dikilen Anıt (1898)¹³.

Osmanlı devletinin dağılmaya başladığı bir devirde, “Doğu” ile görünüşte eşit ilişkiler kurmaya çalışan Almanya’da, Anadolu; Almanya’nın kolonizasyon hedeflerinden biri olarak algılanmıştır. Bir taraftan Resim 4’te görüldüğü gibi “doğuluların gururlarını okşayacak adımlar...” atılırken diğer taraftan da Almanya’dan Türkiye’de bir Alman kolonisi oluşturacak gönüllüler sağlamak üzere dernekler kurulmuştu (Can 1994: 50-54). Bu tür örneklerin 20. yüzyılın hemen başlarındaki varlığı, bir “batı üstünlüğü” veya “medenileştirilmeyi bekleyen doğu” anlayışının ne kadar yaygın olduğuna emsal oluşturmaları bakımından önemlidir. Uluslar arası ilişkiler açısından bu beklenti ve yaklaşımların makul izahlarının yapılabileceği rahatlıkla söylenebilir.

¹³ Resim, *Doğu Batı*, Sayı 2, (Şubat,Mart, Nisan 1998), s. 8’den alınmıştır.

21. Yüzyılın şafağında “doğu” bir kere daha düzenlenmesi gereken bir alan olarak gündeme gelmiş bulunuyor ve daha ilginç Türkiye gibi kendilerini “**doğulu**” olarak tanımlamaktan adetâ tiksinen “**batı eğitimi almış seçkinler**”in yönetimde egemen olduğu bir ülkede bu konuya ilişkin olarak ta-kınılan “**edilgen**” tavidir.

Söz konusu yönetici-seçkinlerin tarihî sebeplerden kaynaklanan ciddi tahlillerden ziyade ideolojik olarak tavır aldıklarını kolaylıkla tesbit edebileceğimiz İran’da bu konuda ortaya konulan tepkilerin daha “ulusalcı” olduğunu ve “Batı”da çok daha ciddiye alındığını söylemek gerekmektedir.

Sonuç

Doğu’nun “refahı artırma ve paylaşma” konusunda ciddi sorunları olduğu tartışılmaz bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Batı bu sorunlarını uzun zamandan beri büyük ölçüde çözümlenmiştir. Güc’e sahip olmak bakımından dünyayı her seferinde yeniden düzenlemeyi kendine ait bir hak olarak gören Batı’nın bu tavrı karşısında, “düzenlenmeyi” kendi iradesinin dışında ve kendinden başkalarına ait bir hak olarak gören yönetici-seçkinler tarafından gösterilen tavır alışlardaki “kimlik aşınması” batının asıl zaferi olarak bütün çıplaklığıyla karşımıza durmaktadır.

Kendine özgü bir “medeniyet” ve “kimlik” sahibi olduğu konusunda toplumsal hafızadaki bütün çizgilerin “öteki” tarafından şu veya bu şekilde silikleştirildiği bir dünyanın mensupları uzun bir süre daha “başkaları” tarafından yönetilmekten şikâyet etmeye devam edecekler gibi görünmektedir. Galiba, Attila İlhan’ın şair duyarlılığıyla sorduğu şu soru ciddi cevap beklemektedir :

“...Sizin son derece kültürlü ve zengin ve kültürlü bir komşunuz olsa, piyanonun başına oturduğunda parmaklarının müthiş hüneriyle ruhunuzun derinliklerinde fırtınalar yaratsa; evinin içi muhteşem tablolarla süslenmiş ve mükemmel bir rahatlığa kavuşturulmuş olsa; şiir okumaya başladığında sizi alıp büyüdü dünyalara sürüklesin ve hemen her konuda size adil gelen bir çözüm önerse, yardımseverliğiyle gönlünüzü fethetse ve siz bir gün bu akıllı, kibar, nazik ve zengin komşunuzun şu andaki konumuna gelmek için birçok insanın kanını emdiğini, berikini öldürdüğünü, ötekini kırdığını ; sayısız gasp, soygun ve haydutlukla bu zamana kadar ömür geçirdiğini öğrenseniz ; onun elini sıkmaya hala devam eder misiniz ?

Peki devam ederseniz aynadaki görüntünüze tiksinsen bakabilir misiniz?”

Kişisel olarak benim bu soruya cevabım şüphesiz : Hayır’dır ! Özgün bir kimliği ve medeniyeti olduğunu hatırladıkça Ortadoğu’da yükselen “hayır” sesleri temenni ederim ki, insan olarak hepimiz için yeni bir yaşama tarzının ve daha adil bir dünyanın habercisi olur.

Kaynakça

- AKYÜZ, Yahya, (1988). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, Ankara.
- CAN, B. Bülent, (1994). “Almanya’nın Türkiye’de Koloni Kurma Planları”, *Toplumsal Tarih*, S. 8.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, (1982). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Zamanı*, İstanbul.
- KATIRCIOĞLU, Feyzi Muhtar, (1994b). “Siyasal Hiciv Haritaları II”, *Toplumsal Tarih*, S. 12.
- KATIRCIOĞLU, Feyzi Muhtar, (1994a). “Siyasal Hiciv Haritaları”, *Toplumsal Tarih*, S. 10.
- SAID, Edward, (1989). *Oryantalizm*, (Çev. Selahaddin Ayaz), İstanbul.
- SOROKIN, Alekseyeviç, (1972). *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, (Çev. Mete Tunçay), Ankara.
- TOYNBEE, Arnold J., (1978). *Tarih Bilinci*, (Çev. Murat Belge), C. I, İstanbul.
- ZEIN, N(ouredin), (1959). *The Emergence Of Arab Nationalism*, Beirut.

CAHİT UÇUK'UN MACERA ROMANLARI

Âbide DOĞAN

Özet

Cahit Uçuk çocuk edebiyatımızda önemli bir yere sahip olan yazardır. Çocuklar için roman, hikâye ve piyes türlerinde eserler vermiştir. Bunlardan bir kısmını “Macera dizisi” adı altında yayınlamıştır. Bu çalışmada yazarın macera romanları kişi, zaman, mekan, tema, dil ve anlatım özellikleri bakımından değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Cahit Uçuk, çocuk edebiyatı, macera romanı.

The Adventure Novels of Cahit Uçuk

Abstract

Cahit Uçuk has an important place in children's literature in Turgay. He wrote novels, stories and plays for children. Some of his published works were compiled under the name of “adventure series”. In this article, his adventure novels are evaluated on the basis of the characters, time, setting, main themes, language and point of view.

Key words: Cahit Uçuk, children's literature, adventure novels.

Giriş

Cahit Uçuk (1909-2004) yazı hayatına 1935 yılında başlayan bir kadın yazarımızdır. Eserleri -kendi deyimiyle- boyunu aşan Uçuk'un on beş romanı, dokuz hikâye kitabı, beş piyesi, on altı çocuk romanı, ondan fazla çocuk hikâye kitabı, bir o kadar masal kitabı, bir destan, bir şiir ve üç anı kitabı vardır. Altmış sekiz yıllık yazarlık yaşamında yayın faaliyeti bu kitaplarla sınırlı değildir. Aynı zamanda Resimli Ay, Yarım Ay, Salon, Yıldız ve Perşembe dergileriyle Cumhuriyet ve Tan Gazetelerinde tefrika halinde kalmış, kitaba gir-

memiş hikâyeleri de vardır. Son yıllarda anılarını ¹ yayınlayan yazarın hâlâ yazma faaliyetini sürdürdüğü -ilerleyen yaşına rağmen- görülmektedir.

Cahit Uçuk çocuk edebiyatımızda da önemli bir yere sahip olan yazarımızdır. Çocuklar için roman, hikâye, piyes, masal² türlerinde eserler vermiş; bunlardan bir kısmını (sekiz adet) “macera dizisi” adı altında yayınlamıştır. Bunlar sırasıyla, *Esrarengiz Yalı* (1996), *Eve Doğan Güneş* (1996), *Düğüm Düğüm Üstüne* (1997), *Mavi Derinliklerdeki Sır* (1998), *Kim Bu Kız* (1999), *Sihirli Rüzgâr Çanı* (1999), *Gizemli Koltuk* (2000), *Sırrını Vermeyen Tabak* (2000)’tır.

Bu makalede, adı geçen romanlar kişi, zaman, mekan, tema, dil ve anlatım özellikleri bakımından değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Cahit Uçuk’un Macera Romanları

Cahit Uçuk macera romanlarını diğer çocuk romanlarından (örneğin, *Türk İkizleri*, *Sumru Kız*, *Alın Teri*, *Doğanın Armağanı vb.*) ayırmaktadır. Çünkü bu romanlar heyecanlı, gizemli, entrikalı, sürpriz ve sır dolu, olay ve macera ağırlıklı romanlardır. Bu özellikler roman başlıklarına da yansıtılmıştır: *Esrarengiz Yalı*, *Sihirli Rüzgâr Çanı*, *Mavi Derinliklerdeki Sır*, *Düğüm Düğüm Üstüne*, *Kim Bu kız*, *Sırrını Vermeyen Tabak*, *Gizemli Koltuk*.

Bu romanlarda yazarın okur kitlesi 8-16 yaş grubu çocuklardır. Yazar çocukluk ve ilk gençlik dönemini yaşayan bu gruptaki bireylere, aile içindeki sevgi, saygı, hoşgörü ve dayanışmanın önemi, insan, hayvan ve doğa sevgisi, çalışkan, dürüst, kendine güvenen gençlerin aile ve toplum içindeki yeri ve eğitimin önemi gibi temalardan hareketle, yerinde mesajlar vermektedir.

¹ C. Uçuk’un anı kitaplarıyla ilgili değerlendirmeler için bakınız: Doğan, A., (1997) “Bir İmparatorluk Çökerken...”, Türk Dili, Nisan. Doğan, A., (2003) “Silsilename- I Erkekler Dünyasında Bir Kadın Yazar” Türk Dili, Eylül. Doğan, A., (2003) “Yıllar Sadece Sayı”, Türk Dili, Ekim.

² C.Uçuk’un çocuklara yönelik eserleri, “C.Uçuk- Hayatı, Sanatı, Eserleri” (MEB. yay. İst.-1999) adlı çalışmamızda değerlendirilmiştir.

Romanlarda Şahıs Kadrosu

Cahit Uçuk'un çocuklara yönelik macera romanlarında asıl kahramanlar 8-16 yaşları arasındaki kız ve erkek çocuklardır. Sekiz romanın sadece ikisinde kahraman erkek, diğerlerinde ise kızdır. Ayrıca, bu çocuklar aile çevresinde verildikleri için, anne, baba,, büyükanne ve büyükbabalar, hatta yakın çevreden bazı kişiler de olaylar dizisinde yer alır.

Romanlardaki şahıs kadrosunu çocuklar, anneler, babalar, aile büyükleri (yaşlılar) ve diğer şahıslar olarak gruplandırabiliriz:

Çocuklar

Cahit Uçuk'un macera romanlarında kız çocuklar erkeklere göre daha çok yer almaktadır. Bunlar çalışkan, akıllı, zeki, becerikli, sevgi dolu, sorumluluk sahibi, eğitilmiş, aile birliğine önem veren, kültürel değerlerine sahip çıkan ve onları koruyan çocuklardır. Yazar onları bu ortak özellikler etrafında toplar ve diğer çocuklara örnek gösterir. Örneğin, *Esrarengiz Yalı*'nın kızları Kardelen ile Gülderen, *Eve Doğan Güneş*'teki Parlak, *Düğüm Düğüm Üstüne*'deki Dilara, *Mavi Derinliklerdeki Sır*'daki Siyavuş, *Kim Bu Kız*'daki Solmaz, *Sihirli Rüzgar Çanı*'ndaki Çeşmibülbül, *Gizemli Koltuk*'taki Gökdüş, *Sırrını Vermeyen Tabak*'taki Cemil yazarın idealize ettiği tiplerdir.

Roman kahramanlarının çoğu iyi eğitilmiş, kültür seviyesi ve sosyo-ekonomik durumu iyi olan ailelerin çocuklarıdır. Yalı, köşk gibi büyük evlerde oturan bu çocukların eğitimine önem verildiği, bazılarının Avrupa ve ABD gibi ülkelerde Doktora yaptıkları görülür. Örneğin, *Esrarengiz Yalı*'da yaşayan kızlar Londra'da İngilizce öğrenirler. *Mavi Derinliklerdeki Sır*'ın Siyavuş'u babası İngiliz olduğu için Londra'da bir malikâne'de oturur ve iyi bir okulda öğrenim görür. Anne ve babası su altı uzmanı olduğu için onu da iyi bir dalgıç olarak yetiştirirler. *Düğüm Düğüm Üstüne*'deki Dilara matbaa sahibi varlıklı bir baba ile iyi eğitim görmüş soylu bir annenin kızıdır ve köşkte yaşar. Dilara derslerinde ve okulun sosyal faaliyetlerindeki başarısıyla dikkat çeken bir çocuktur. *Kim Bu Kız* adlı romanın kahramanı Solmaz da büyük bir matbaa sahibinin tek kızıdır. O da köşkte oturur. Romanın sonunda, küçük kızı Almanya'da matbaacılık eğitimi almış, Doktora yapmış, baskı teknolojileri konusunda uzman, üç dil bilen, geleneksel değerlerimize önem veren entelektüel bir genç kız olarak görürüz. Solmaz bunların dışında çeşitli faaliyetlerde de başarı gösteren, çok yönlü ve donanımlı bir genç kızdır. Spor ve sa-

nata meraklıdır. Yüzme ve jimnastikten hoşlanır. Piyano çalar, sulu boya resmi ve ebru sanatını öğrenmeye çalışır. *Sihirli Rüzgar Çanı*'nın Yalova depremi dolayısıyla yedi aylık doğan, yaşaması mucize olan bebeği Çeşmibülbül de ABD.'nde inşaat mühendisliği alanında Doktora yapmış, yurda döndükten sonra bir şirkette çalışan, eğitilmiş ve kültürlü bir ailenin çocuğudur. "Çok özel zeka düzeyine sahip bir çocuk" (Uçuk 1999 : 67) olduğu için beş yaşında ilkokula başlar, on iki yaşında liseyi, on altı yaşında da üniversiteyi bitirir. O da aile mesleği olan inşaat mühendisliğini seçer. "Yalova'nın Yeni Yüzü" adlı bir proje hazırlar. Televizyon aracılığıyla projesini geniş alanlara duyurur. Yalova'nın gelişmesi ve depremin zararlarının en aza indirilmesi konusunda ilginç fikirler ortaya atar. *Gizemli Koltuk*'un Göküş'ü de çok başarılı bir öğrencidir. Dedesi Aleksi'nin Rusya'dan geldikten sonra İstanbul'da aldığı "cennet gibi bahçesi" olan bir köşkte yaşar. Eğitilmiş ve gelir düzeyi yüksek bir ailenin kızıdır. Okuldaki başarısı ona Rusya gezisinin kapılarını açar.

Romanlarda bu tip çocukların yanında fakir ailelerin sorumluluk sahibi, çalışkan, olgun ve akıllı çocukları da dikkat çeker. Örneğin, *Eve Doğan Güneş*'teki Parlak, evini terkeden babasını hem kendilerine döndürmek, hem de onun başını beladan kurtarmak gibi önemli görevler üstlenir. Bir süre annesiyle birlikte yaşadığında da aile bütçesine katkı sağlamak için çaba harcar. Resimler yapıp Unicef'e gönderir, öyküler yazar. Resimleriyle öykülerinin basılacağını öğrendiğinde mutluluktan âdetâ uçar. Öteden beri hayallerini süsleyen gazete ve televizyonlarda kitabını tanıtmaya böylece gerçekleşmiş olur.

Sırrını Vermeyen Tabak'ın küçük kahramanı Cemil, annesini kaybetmiş, ama umudunu hâlâ koruyan, babası ile yoksul bir şekilde yıkık dökük evlerinde yaşayan, akıllı, sevgi dolu ve hayal dünyası geniş bir çocuktur. En büyük hayali ise yüzlerce yıl önce, bir deprem sırasında yarılan yere giren atalarına ait büyük bir çini fırınına ortaya çıkarmaktır. Bir deprem olur ve Cemil'in düşleri gerçekleşir. Hayalindeki fırını, tabakları ve testileri bulur. Babası onları örnek alarak yeniden şaheser çiniler meydana getirir. Bir gazetenin yardımıyla yapılan testi ve tabakları büyük şehirlerdeki büyük mağazalara satıp çok para kazanırlar. Bununla bir özel müze ve kütüphane meydana getirirler. Cemil bu işlerin yanında eğitimini de ihmal etmez, liseyi bitirir, Yüksek Sanat Akademisinin sınavlarını birincilikle kazanır. Yurt dışına gitmeden önce de babasını, yalnız bırakmamak için evlendirmeye çalışır.

Cahit Uçuk, özellikle zor durumlardaki çocukların azmettikleri takdirde çok büyük işler başarabileceklerini bu romanlarıyla göstermektedir.

Romanlardaki çocukların bazılarının ilginç adları ve bunların öyküleri de vardır. Örneğin, Parlak yazarın *Türk İkizleri* adlı eserlerindeki kızın da adıdır. Adının nereden geldiğini merak eden Parlak'a annesi gerçek bir öykü anlatır. Buna göre, annesi çocukluğunda Cahit Uçuk'a mektup yazarak Türk İkizlerinden bir tane istemiş, oradaki kızın adını beğenip sonraki yıllarda doğan çocuğuna bu adı vermiştir. *Sihirli Rüzgar Çanı*'ndaki kızın adı Çeşmibülbül'dür. Güzel, zarif ve soylu bir eski Türk cam sanatının ismi olan Çeşmibülbül, "bülbül gözü" demektir. "...duyulduğunda insanın kulağından yüreğine doğru yol alan bir takım sırlı güzellikleri fısıldayan, düşündüren bir ad"dır (Uçuk 1999 : 116). Çeşmibülbül tıpkı adının çağrıştırdığı gibi güzel ve zariftir. Güzelliklere karşı da duyarlıdır. Adıyla kişiliği ve yaşamı arasında bir ilgi vardır. *Gizemli Koltuk*'un Gökdüş'üne bu ad büyükannesi Lidya Nine'nin "gökten yüreğime düşmüştü" sözleri üzerine verilmiştir.

Böylece yazar, büyüklerin çocuklara ad verme geleneğine de değinir.

Cahit Uçuk'un çocukları iyi niyetli, hoşgörülü, sevgi dolu, eğitilmiş, görgülü ve akıllıdır. Onların bu tutumlarında fedakâr ve çocuklarına düşkün aile bireylerinin iyi örnek oluşturmalarının da rolü büyüktür. Romanlardaki aile bireylerinin eğitim, kültür ve sosyo-ekonomik yönlerden iyi bir düzeyde olduğu - *Eve Doğan Güneş* ve *Sırrını Vermeyen Tabak* hariç- görülür. Aile bireylerini de anne, baba ve aile büyükleri (yaşlılar) olmak üzere üç alt başlıkta toplayabiliriz:

Anneler

Cahit Uçuk bir kadın yazardır. Belki de bu yüzden, ona göre kötü anne yoktur. Romanlardaki bütün anneler iyidir. *Sırrını Vermeyen Tabak*'taki Cemil ile *Esrarengiz Yalı*'daki Gülderen'in anneleri olmamasına rağmen -genç yaşta öldükleri için tanıyamıyoruz- onların da iyi anneler olduğunu düşünüyoruz.

Roman kahramanlarının annelerinin iyi çocuk yetiştirmek, eğitilmiş, hoşgörülü, görgülü ve bilgili olmak, spor ve sanatla ilgilenmek gibi ortak yönleri vardır. Bu tür donanıma sahip annelerin çocuk yetiştirmedeki önemi tartışılmaz.

Romanlardaki annelere bakacak olursak; *Esrarengiz Yalı*'daki Karde-len'in annesi Nesteren Sarbon'da siyaset bilimi okumuş, bir süre Dış işlerin-de çalışmış, kızının doğumundan sonra işinden ayrılmıştır. Fakat sosyal faali-yetlerini sürdürmektedir. Örneğin, resim yapar, piyano çalar, Çevre Koruma Vakfı'nın gönüllü üyesidir. Kızının sayesinde ikinci bir evlilik yapar ve anne-siz bir çocuğa annelik ederek mutlu bir yuvanın kurulmasında önemli rol oy-nar. *Eve Doğan Güneş*'teki Parlak'ın annesi ise Almanya'da bir fabrikada ça-lışarak hayatını kazanmak zorunda olan bir kadındır. Romanlardaki diğer an-nelere maddî ve eğitim yönünden benzemez ise de kızının yetişmesinde olumlu davranışlar sergileyen bir anne olduğu kuşkusuzdur.

Düğüm Düğüm Üstüne'deki anne Lâle'yi yazar "soylu annenin güzel kı-zı" olarak tanıtır. Çalışkan, becerikli, kendine güvenen Lâle, babası büyükel-çi olduğundan, yaşamının büyük bir kısmını yabancı ülkelerde geçirmiş, eği-timini de yine oralarda yapmış, birkaç lisan öğrenmiştir. Evin tek kızı olan Lâle, aktif ve sportmendir, kültürel faaliyetlerle de yakından ilgilidir. Köşk komşuları olan kocası ile yazın su kayağı yaptıkları sırada tanışmış ve mantık evliliği yapmıştır. Kocasının matbaasında bağımsız çalışır. Yayıncılık yapar. İyi bir eş, iyi bir anne ve başarılı bir iş kadınıdır. Kızıyla arkadaş gibi olan ideal bir anne tipidir.

Mavi Derinliklerdeki Sır adlı romanın anneleri için "bahtsız" demek ye-rinde olur. Günegül anne, sekiz yaşındaki oğlunu havuzda bir kaza sonucu kaybetmiş, oğlunun ölümünden kendisini sorumlu tutan kocası tarafından ter-kedilmiş bir kadındır. Su altı arkeoloğu olan Günegül, Bodrum müzesinde bir görev alarak geçmişiinden uzaklaşmaya çalıştığı bir sırada, Siyavuş'la karşı-laşır. Bir İngilizle evli olan annesiyle babasını gözünün önünde -tekne de patlama olur- kaybeden Siyavuş anne sevgisi ve ilgisini Günegül'de bulur. Kadın da onu kaybettiği çocuğunun yerine koyar. Siyavuş'un annesi Gül de tıpkı Günegül gibi sualtı arkeoloğudur ve babasıyla Londra'da üniversitede tanışıp evlenirler. Bodrum'da uluslararası kaçakçılık şebekesinin, yatlarını ha-vaya uçurması sonucu hayatlarını kaybederler.

Kim Bu Kız'daki Solmaz'ın annesi olan Emel Gerçek ön planda bir ka-dın olmamakla beraber, bazı küçük bilgilerden, onun matbaada çalıştığını, iş seyahati için İtalya'ya gittiğini öğreniriz. Ancak romanda Burhan'ın annesi Ümit Akıncılar daha geniş biçimde tanıtılmıştır. Bir bankanın Etiler şubesi müdürü olan Ümit Hanım baba tarafından Rumelilidir. Bu arada yazar, vak-tiyle Konya'dan Rumeli'ye giden birçok aile gibi, Ümit'in ailesi vasıtasıyla,

sonradan Rumeli'den çoluk çocuk kaçarken yollarda zorluklarla karşılaşan insanların hayatlarını hatırlatmış olur. Ümit'in annesi Bursa'ya yerleşmiş, babası fabrikaya işçi olarak girmiş, zamanla kendi işini kurmuş, Ümit de ailesinin kadınları gibi cesur, becerikli, tertipli, akli başında bir insan, kusursuz bir eş, anne, ev hanımı ve iş kadınıdır. Oğlu Burhan'ı çok iyi yetiştirmiştir. İşletme Fakültesinden mezun olan Burhan, matbaacılık kursunda tanıdığı, ancak kimliğini bilmediği Solmaz'la tesadüfler sonucu tanışır ve ailesinin de beğendiği bu kızla evlenme kararı alır. Bir anne olarak Ümit bu karardan en çok mutlu olandır.

Sihirli Rüzgâr Çanı'nın annesi Neslihan da diğer romanlardaki eğitilmiş ve kültürlü annelerdendir. Amerika'da inşaat mühendisliği alanında Doktora yapmış, yurda dönerek Yalova'ya yerleşmiş ve bir şirkette kontrol mühendisi olarak çalışmaya başlamıştır. ABD'nde üniversitede tanıştığı kocasıyla iyi bir evlilik yapmış, Yalova depreminin sabahında, çadır hastanede kızını dünyaya getirmiştir. Erken doğan bebek için küvöz gerekmiş, ama elektrik kesintisi nedeniyle bebeğin küvöze konması mümkün olmamıştır. Ancak Neslihan, annelik içgüdüsüyle bebeğini bağrına basmış ve ona hayat vermiştir. Yazar Neslihan'la annelerin bebekleri için yapamayacağı şey yoktur, gerektiğinde onlara hayat bile verebilirler, demek ister. Doktorun ifadesine bakılırsa Neslihan gerçekten bir mucize gerçekleştirmiştir.

Gizemli Koltuk'taki Nesrinnuş ise ressamdır. Akademide çalışır, sergi, konferans, kokteyl gibi sosyal faaliyetlerle meşgul olur. Mesleğinde başarılıdır. Bir resmi şeref ödülüne lâyık görülür. Romanda Gökdeş'ün dedesiyle yakınlığı ön planda olduğundan, anne ikinci planda kalmıştır.

Babalar

Anne, baba ve çocuk üçgeninden oluşan ailenin mutluluğu, huzuru ve başarısı üçünün bir arada oluşuyla daha da pekişir. Çocuğun hayatında anne kadar babanın da büyük yeri ve önemi vardır. Cahit Uçuk'un macera romanlarında kötü baba *-Eve Doğan Güneş'in* babası Recep Üstün hariç- yoktur. Recep Üstün de romanın sonunda kızının çabalarıyla doğru yolu bulur ve evine döner.

Romanlarda bazı çocukların anneleri, bazılarının da babaları yoktur. *Esrarengiz Yalı*'da Kardelen'in babası yoktur ama annesi, çok sevdiği arkadaşının babası ile evlenince o da üvey de olsa bir babaya kavuşur. Romandaki

Gülderen'in öz, Kardelen'in üvey babası olan Hikmet Galik, yüksek inşaat mühendisidir, iyi bir işi, mevkii ve Kuzguncuk'ta yalısı vardır. Ailesinin mutluluğunu herşeyden önde tutan Hikmet Bey, Nesteren'le evliliğinden de bir çocuk sahibi olacaktır.

Düğüm Düğüm Üstüne'deki baba Cem de varlıklı ve kültürlü bir beydir. Lale'nin köşk komşusudur. Matbaacılıkla uğraşan başarılı bir iş adamıdır. İşinde son teknolojileri takip etmek için sık sık yurt dışı seyahatleri yapar.

Mavi Derinliklerdeki Sır'da Siyavuş'un babasının İngiliz olduğundan söz edilir. Türkleri ve Türkiye'yi seven bir İngilizdir o. Büyükbabası Çanak-kale'de İngiliz kabristanında yatmaktadır. Mr. Green dil, din ve milliyet farkı gözetmeden bir Türk kıızıyla evlenmiştir. Karı koca ikisi de su altı arkeoloğudur. Rumeli göçmeni³ olan karısıyla Londra'da tanışıp evlenmişlerdir. Yatlarıyla antik hazinelere sahip, cennet ülke Türkiye'de bazı kötü niyetli insanların bu hazineleri çalıp yurtdışına kaçırmalarına engel olmak ve geçmişi korumak amacıyla Bodrum'a gelirler. Ancak kötü emelli insanların, yatlarını havaya uçurmalarıyla hayatlarını kaybederler.

Romandaki Türk dostu İngiliz Mr. Green'in önemli bir yeri vardır. Romanın başında sahneden çekilir, ama oğlu onların yarım bıraktıkları işi bitirir. Ayrıca, onun varlığı ve bakış açısıyla yazar, insanlar arasındaki din, dil, ırk, milliyet gibi farkların yapay bir ayırım olduğunu vurgular. Yazara göre, önemli olan insanların ne hissettikleridir.

Kim Bu Kız'daki baba Sadık Gerçek yüzyıllık bir matbaanın⁴ sahibidir. Çağaloğlu'nda bir yandan kitap, dergi ve ajanda basarken, öte yandan gençlerin baskı ve cilt işlerine ilgi duymasını sağlamak için matbaada kurs düzenler.

Sihirli Rüzgâr Çanı'nın babası Doğan da Esrarlı Yalı'daki Hikmet Bey gibi inşaat mühendisidir. Sağduyulu, sorumluluk sahibi bir babadır. ABD'nde

³ Cahit Uçuk da Rumeli göçmeni olduğundan eserlerinde bu konuya zaman zaman yer vermektedir.

⁴ Romanda sözü edilen yüzyıllık matbaa, Cahit Uçuk'un kocası Sadık Kağıtçı'nın sahibi olduğu Servet-i Fünûn Matbaasıdır. Burada kitap yanında ünlü Ece ajandaları da basılmaktadır.

alanında Doktora yapmış, memleketine dönmüş, Yalova depreminden sonra depreme dayanıklı ev projeleri hazırlamıştır.

Sırrını Vermeyen Tabak'taki baba Ahmet Varsın, karısını genç yaşta kaybetmiş, oğluyla kalmış, acılı, yoksul bir babayı canlandırır. O, bir çini ustasıdır, ancak yoksulluktan dolayı istediği çinileri yapamaz. Ancak zamanla gerek oğlunun hayallerini gerçekleştirme yolundaki azmi, gerekse İznik depremi hayatlarında beklenmedik olaylara yol açar. Atalarına ait büyük çini fırını ve modelleri ortaya çıkınca, namuslu, edepli, gözütok ve yoksul Ahmet'le oğlunun kaderleri değişir. Ahmet iyi bir babadır ve oğluna da iyi şeyler öğretmiştir. Tek kusuru ise sigara içmesidir. Fakat oğluna sürekli olarak sigaranın zararlarından söz eder ve babasının kendisini bu konuda uyarmadığını söyler. Sigara içen Ahmet tipiyle yazar, satır arasında da olsa sigaranın zararlarının, sigara içenlere hoşgörü gösterilmesinin, özellikle küçük çocukların bu konuda zamanında uyarılması gereğinin de altını çizer.

Aile Büyükleri (Yaşlılar)

Cahit Uçuk'un macera romanlarında sevimli, işini bilen, deneyimli, çocuklara hoşgörü ile yaklaşan yaşlılar da vardır. Bunlar bazen aile büyükleri (büyükanne, büyükbaba gibi), bazen de akraba olmayan, ancak aile bireylerinden sayılabilecek kadar yakın (dadı vb.) kişilerdir. Bu tipler olaylar dizisinde çoğu zaman çocuklardan sonraki sırayı alırlar. *Düğüm Düğüm Üstüne*'deki Nedime Nene ile *Gizemli Koltuk*'taki Aleksi dede bu gruba girebilecek en dikkate değer örneklerdir.

Dilara'nın büyükannesinin dadısı olan Nedime Nene oldukça yaşlıdır ve üçüncü kuşağı görür, dördüncüyü de görmek niyetindedir. Kendini talihli sayar. Çok yaşlı olmasına rağmen dinçtir. Bir gün banyoda düşüp kolunu kırar. Kendine bakmak için eve alınan hemşirenin davranışlarından şüphelenerek onu -onca yaşına rağmen- dedektif gibi izler. Tecrübeleri onu yanıltmaz. Uyanıklılığı sayesinde evi tehlikelerden korumayı başarır.

Aleksi Dede de Nedime Nene gibi oldukça yaşlıdır. Doksan yaşında olmasına rağmen ona hep "yaşsız insan" derler. Mükemmel şekilde Rusça konuşur. Ağaçların kırılan dallarını usta bir ortopedi uzmanı gibi yerleştirir, sarar, ilaçlar. Doğaya ve hayvanlara da düşkündür. Bolşevik ihtilali sırasında karısı Lidya ile Rusya'dan kaçıp İstanbul'a gelmişlerdir. Geldiklerinin üçüncü yılında oturdukları malikanemsi köşkü memleketlerinde koyup geldikleri evlerinin bir modeli olarak yaptırmışlardır.

Aleksi Rusya’da iken mobilyacıymış. Ünü Rusya dışına taşmış. Avrupa ülkelerinin saraylarını tefriş etmiş. Kremlin sarayının mobilyalarında emeği vardır. Karısı Lidya da zamanında sarayın modacısıymış. İyi bir terzidir. Karı koca saraya yakınlıklarından dolayı ihtilal sırasında Rusya’yı terketmek zorunda kalmışlardır. Ama İstanbul’daki yaşamlarında da mutludurlar. Çocukları, torunları ve dostları sayesinde... Küçük torunu Gökdüş’e hayat tecrübelerini aktarırlar.

Cahit Uçuk romanlarında yaşlılarla çocuklar arasındaki yakın, sıcak ve samimi ilişkileri konu edinerek yaşlıların huzur ve mutluluğu için aile çevresinden uzaklaştırılmaması, onlara sevgi ve saygı gösterilmesi gerektiğini vurguluyor.

Diğer Şahıslar

Romanlarda asıl kadroyu oluşturan çocuklar ve aile bireylerinin yanında, aileye yakın olan olumlu ve olumsuz tipler de vardır. Bunlar olayların akışında etkili olduklarından üzerinde önemle durulması gereken kişilerdir. *Esrarengiz Yalı*’daki Matmazel Blanche, *Mavi Derinliklerdeki Sır*’ın kaymakamı Yusuf Galik, *Sırrını Vermeyen Tabak*’taki gazeteci Ercüment İşleyen, *Düğüm Düğüm Üstüne*’deki Selma hemşire, *Sihirli Rüzgar Çanı*’ndaki Dr. Eda ve Sinto Levi bu tiplerdendir.

Matmazel Blanche Gülderen’in dadısı olarak girdiği eve hanım olmak isteyen ve bu uğurda birçok entrikalar çeviren olumsuz bir tip olarak girer olaylar dizisine. Hikmet Bey’i seven ve kıskanan Matmazel, onunla evlenebilmek için ev halkını zehirleyerek ortadan kaldırılmayı planlar ve planını uygulamaya koyar. Sonunda gerçek meydana çıkar ve Matmazel tutuklanır, cezaevi yerine tımarhaneye yollanır.

Cahit Uçuk’un olumsuz dadısı romanımızda eskiden beri görülen tanıdık bir tiptir ve yazar onun aracılığıyla hâlâ böyle, evin beyini elde etmek için herşeyi göze alan dadı, mürebbiye, bakıcı gibi insanların oluşturacağı tehlikelere dikkat çeker. Bu tipe bir örnek de *Düğüm Düğüm Üstüne*’deki hemşire Selma Hanım’dır. İki kızı, torunları ve damatları olan orta yaşlı Selma Hanım, Nedime Nene’ye bakmak üzere eve alınmış, fakat zamanla bazı kıymetli eşyaların, paraların ve evin köpeğinin kaybolmasında etkin rol oynamıştır. Yalancı, düzenbaz ve iki yüzlü bir kadın olan Selma Hanım, Dilara’nın kurduğu tuzağa düşer ve bir daha eve gelmeye yüzü kalmaz. Selma Hanım romanda

olayların gelişmesine renk ve aksiyon katan bir tip olarak önemli bir yere sahiptir.

Hayatta iyi insanlar da çoktur. Bunlardan biri kaymakam Yusuf Galik'tir. Deniz dibindeki sırrın ortaya çıkmasında büyük rol oynayan kaymakamın geçmişiyle ilgili kısa bilgiler de edinir okuyucu. Babası Londra'da Türk büyükelçiliğinde görevli, annesi sekretermiş. Ağabeyi ile Yusuf'u İngiliz dadı büyütmüş. Bir süre sonra Türkiye'ye gelen Yusuf Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde okumuş ve üç yıl İngiltere'de Doktora yapmış. Bodrum'un üç günlük kaymakamı iken antik eser kaçakçılarının yakalanıp yargılanmasında pay sahibi olmuş, Beldenin yeni ve genç kaymakamı için büyük bir başarı olan bu olayda Genegül ile Siyavuş'un yardımları da aynı orandadır. Birbirini Bodrum'da tanıyan bu üçlünün dostluğu, kaymakamın Günegül'e evlilik teklifiyle kısa zamanda aileye dönüşür.

Sırrını Vermeyen Tabak'ın gazeteci tipi Ercüment İşleyen'in de Cemil ile babasının hayatını değiştirdiğine tanık olur okuyucu. Cemil'e ansiklopedi gönderen, İngilizce öğrenmesine yardım eden, Ahmet'in testi ve tabaklarını İstanbul'da büyük marketlere ve özel müzelere pazarlayıp onlara para kazandıran, onlar hakkında kitap yazan (Kitabın adı: *Sırrını Vermeyen Tabak*) ve onlarla röportaj yaparak özel müze ve kütüphanelerinin tanınmasını sağlayan, kısacası Cemil'in hayallerinin gerçekleşmesine destek vererek hızlandıran olumlu bir tiptir gazeteci Ercüment.

Yeri gelmişken, Cahit Uçuk'un basın ve medyanın gücünden de romanlarında yararlandığını belirtelim. Burada gazeteci, *Sihirli Rüzgar Çanı*'nda da televizyoncu vardır. Çeşmibülbül'ün projesini tanıtmak için yazar, TV. dünyasının ünlü ismi Ali Kırca'dan yararlanır.

Olayların gelişmesinde önemli roller üstlenen kişilerden biri de Dr. Eda ve Sinto Levi ailesidir. *Sihirli Rüzgar Çanı*'nın dikkate değer kişileri olan bu farklı dinden insanlarla yazar, daha önce bazı romanlarda işaret edildiği gibi, insanlar arasında din ve milliyet farkının önemli olmadığı düşüncesini vurgulamıştır. Yalova depreminde çok sevdikleri, yakın dostları Levi ailesini yanlarında bulan Akan'lar, hayatta kalmalarını ve kızlarının yaşamasını Levi'lere borçludurlar. Romanda iki aile arasındaki dostluk ilişkisinin en güzel örneği verilmiştir.

Romanlarda Zaman

Cahit Uçuk'un çocuklar için yazdığı macera romanlarında zaman açık verilmemekle beraber, bazı ipuçlarından olayların geçtiği zamana ait veriler elde etmekteyiz. Örneğin, *Esrarengiz Yalı*'da, kızların Rumelihisarı'na konserlere gitmesi, Hikmet Bey'in Rusya'da inşaat işleri yapması, İngiltere'de bulunduğu sürede işlerini telefon ve fakslarla yürütmesi, kızların Boğaz'daki yalılarına sürat motoru ile ulaşmaları, cep telefonu kullanmaları, içi modern, dışı klasik görünümde olan yalının içinde asansörün bulunması, Nesteren'in günün popüler konularından çevre ile ilgilenmesi... Bu verilerden hareketle olayların eserin basıldığı 1996'larda geçtiğini söylemek doğru olur. Yine çocukların okul zamanı dikkate alındığında olayların aşağı yukarı bir yıla yakın bir zamana yayıldığı görülür.

Eve Doğan Güneş'te de olayların zamanı tam olarak belli değildir. Ancak romanın bir yerinde mevsimin bahara dönmekte olduğuna dair bir kayıt göze çarpar: "Mevsim bahara dönmüştü, çimenlikteki akasyalar çiçek açmışlardı" (Uçuk 1996 : 39). Mevsimin bahara dönmesi kaydına bakarak olayların kışın başladığını, gelişmelerin bahara doğru yaşandığını, çözümün de baharda gerçekleştiğini düşünmek mümkündür. Bu durumda, zamanın kişi üzerindeki etkisi de ortaya çıkmaktadır.

Düğüm Düğüm Üstüne'de roman Lale'nin doğum günü için hazırlıkların yapılmasıyla başlar. Dilara'nın okulunun açılması, kasımpatlarının açılması sonbahar başlangıcına (Eylül-Ekim) işaret eder. Dilara'nın okulunun müsameresi, kapanması yaza yakın zamanlarda gerçekleşir. Bodrum'daki yazlık eve gidilmesi, Dilara'nın ağabeyinin yaz tatilinde İspanya'ya gitmesi de belirgin bir zamanı verir. Bu bilgilerden hareketle olayların Eylül ile Ağustos arasında yaklaşık bir yılda geçtiğini söyleyebiliriz. Zamanın olaylar ve kişiler üzerinde olumlu bir etki yaptığını görürüz.

Mavi Derinliklerdeki Sır'da da bazı verilerden hareketle tahmini bir zaman belirleyebiliriz. Siyavuş'un iki gün lahitte kalması ve turist gezdirmesi, katillerin üç gün sonra gelip deniz dibindeki bidonları çıkarma düşüncesi, Yusuf Bey'in beldenin üç günlük kaymakamı olması göz önüne alındığında olayların yaklaşık bir hafta gibi bir zamanda geçtiğini anlarız. Geçen zamanla birlikte olumlu gelişmeler meydana gelmiştir. Örneğin, uluslararası kaçakçılık şebekesi çökertilmiş, zamanla üç kişi arasında sevgi ve dostluk duyguları oluşmuş ve bir aile kurulmasına kadar varmıştır bu sevgi.

Kim Bu Kız'daki zaman dilimi öncekilere göre biraz geniştir. Olaylar başladığında Solmaz on iki yaşındadır. Romanın sonunda Solmaz'ın Almanya'da matbaacılık okulunda okuyup Doktorasını yaptığını öğreniriz. Bu durumda romanda anlatılan olayların zamanı Solmaz'ın on iki yaşından başlayıp Doktoranın bitimi ve İstanbul'a dönüşünü kapsar.

Gizemli Koltuk romanının fonunda geniş bir tarihi zaman vardır. 1917 Bolşevik İhtilali ve sonrası...Aleksilerin İstanbul'a gelişleri... Dede bugün 90 yaşında. Romanda olayların başlangıcının hemen ardından Gökduş'ün on gün sonra Rusya'dan gideceğini bildirmesi, orada on beş gün kalması, dönüşünde ailesiyle geçirdiği günler dikkate alındığında olayların ortalama 20-25 günlük bir zaman diliminde gerçekleştiğini görürüz.

Sırrını Vermeyen Tabak'ta zamanla ilgili bazı tereddütler bulunmaktadır. Bu da Cemil'in yaşı ile ilgilidir. Romanın onuncu sayfasında Cemil on bir yaşında iken, onaltıncı sayfasında on beş yaşında görünüyor. Bu durumda anlatılan olayların zamanının belirlenmesinde bir karışıklık ortaya çıkıyor. Cemil on bir yaşında ise romandaki zaman dilimi yedi yıla; on beş yaşında olduğunda ise üç yıla yayılıyor. Romanın sonunda Cemil liseyi bitirmiş ve yurt dışında Yüksek Sanat Akademisinin sınavlarını kazanmış, yaklaşık on sekiz yaşında bir genç olarak çıkar karşımıza. Fakir bir ailenin kendini toplayıp zengin olması ve olayların iyi yönde gelişmesi zamanın olumlu etkisinin göstergesidir.

Cahit Uçuk'un romanlarında en belirgin zaman *Sihirli Rüzgar Çanı*'ndadır. Akan ailesinin ABD'den dönüp Yalova'ya yerleştikten kısa bir süre sonra 17 Ağustos 1999'daki depremin olması, aynı gün kızlarının doğması, üstün zekalı kızın beş yaşında ilkokula başlaması, on iki yaşında liseyi bitirmesi, on dört yaşında üniversite ikinci sınıfta olması gibi belirleyici unsurlar dikkate alındığında, romandaki olayların zamanının on beş yıl gibi bir süreye yayıldığı görülür.

Örneklerden de anlaşıldığı gibi, Cahit Uçuk'un macera romanlarının tümünde olayların zamanı, yazarın yaşadığı zamandır. Ara sıra geriye dönüşlerle zamanın genişletildiği görülür. Örneğin, *Gizemli Koltuk*'ta yazar tarihi bir zamanı, 1917 Bolşevik ihtilali ve sonrasını anılarla ortaya koymuştur.

Macera romanlarında kronolojiye dikkat edilmiştir. Kozmik zamanla ilgili unsurlar romanlarda çokça yer alır. Örneğin, kasımpatılarının açılması,

Bodrum'daki yazlık eve gidilmesi, mevsimin bahara dönmesi, çimenlikteki akasyaların çiçek açması gibi.

Cahit Uçuk'un bu tür romanlarında olaylar daima mutlu sonla noktalanır. Geçen zamanla birlikte acı ve tatlı olaylar yaşayan kahramanlar romanın sonunda sorunlarını çözerler, hem de iyi bir biçimde. Yani zaman, onlar için güzel sürprizler hazırlar. Yazar bu tutumu ile çocuklara iyi mesajlar vermek niyetinde olduğunu da gösterir. Zamanla çözülmeyecek hiçbir sorun yoktur, zaman her şeyin ilacıdır, demek ister.

Romanlarda Mekân

Cahit Uçuk'un ele alınan çocuk romanlarında mekanın yelpazesi geniş tutulmuş, İngiltere, Almanya ve Rusya'ya kadar uzatılmıştır. Türkiye'de ise İstanbul, Yalova, Bursa, Bodrum, İznik ve Antalya gibi tarihî ve turistik önemli olan yerler mekân olarak seçilmiştir.

Romanlara sırasıyla bakacak olursak, örneğin, *Eve Doğan Güneş*'te geniş mekân Almanya'dır. Ancak dar mekân olarak Parlak'ın evi, park ve hastaneyi görürüz, romanda mekân tasvirleri oldukça azdır.

Esrarengiz Yalı'da Londra, İstanbul, Kanlıca'daki Köprülü Yalı, Kuzguncuk'taki yalı, Londra'nın 40 km. uzağındaki şatoda bulunan okul ve yatkhane, Surney'deki hastane dar ve geniş mekânları oluşturur.

Düğüm Düğüm Üstüne'de Dilara ve ailesi Etiler'de büyük, iki katlı, bahçeli bir köşkte yaşarlar. Yazları da Bodrum'daki yazlık evde geçirirler. Bodrum'u "cennet" olarak niteleyen yazarın, Bodrum tasvirine bir örnek verelim:

"İki gündür Bodrum'daydılar. Dilara çok mutluydu. Hava şerbet gibiydi. "Burası cennet" diyordu. Öylesine rahat, öylesine neşeliydi ki. (...)

Karşılarında uzayan deniz değil de bulutsuz bir gök parçası. Uzaktan bir müzik sesi duyuluyordu. Morumsu renkli çiçeklerin yapraklarında bir damla toz yoktu. Her yan çiçekliydi. Bodrum'da da mı yaz çiçekleri mevsimlerini şaşırmışlardı acaba? Taze yeşillikler, renk renk sardunyalar, kasımpatılarıyla yan yanaydı" (Uçuk 1997 : 113).

Bodrum, *Mavi Derinliklerdeki Sır*'ın da mekânıdır. Bodrum'da Güneş'ün kaldığı otel, Siyavuş'un lahdi, deniz dibi, balık lokantası belirgin mekânlardır. Denizi, havası, suyu, güneşi ve yiyecekleriyle Bodrum öylesine güzeldir ki, kahramanlar üzerinde olumlu etki bırakır. Önceki romandaki Dilara Bodrum'da kendini cennette hissederken rahat ve neşelidir. Burada da mekânın kişiler üzerindeki belirgin etkisini şu satırlarda görürüz:

“Deniz o kadar durgun, kıpırtısızdı ki güneşin ışıkları suda harelenmiyordu bile, sarımsı durgun, sihirli bir dünyadaydılar sanki. Görüntü iç açıcıydı. Güneş'ün kendini son derece mutlu hissediyordu” (Uçuk 1998 : 73).

Kim Bu Kız adlı romanda olaylar İstanbul ve Bursa'da geçer. Cağaloğlu'ndaki matbaa, Solmazların bahçeli, yüzme havuzlu köşkü, Etiler'de bir banka şubesi, Ümit'in Bursa'daki annesinin evi, bu evdeki babaannesinin hatıralarla dolu odası olaylar dizisinde yer alan belli başlı mekânlardır. Mekân insan ilişkisi hemen her romanda olduğu gibi burada da görülür. Örneğin, Ümit Hanım'ın, babaannesinin odasına girdiğinde geçmişe dönerek huzur buluşunu aşağıdaki satırlardan öğreniriz:

“Parmaklarının ucuna basarak babaannesinin her zaman oturduğu köşe minderine doğru yöneldi. Minderin ucuna saygıyla iliştiğinde, artık geçmişin o sırlı dünyasına girebilirdi. Gözlerini yumdu. Yüzünde bir gülümsemenin belirdiğini seziyordu. Bu bir sevinç gülümsemesiydi” (Uçuk 1999 : 47).

Sihirli Rüzgar Çanı'nda Yalova ve Antalya'yı mekân olarak seçen Cahit Uçuk'un Antalya tasvirleri birbirinden romantik satırlarla veriliyor. Yazarın yaşamının büyük bir kısmı Antalya ve çevresinde geçtiği için, “cennet” olarak nitelendirdiği bu şehirle ilgili izlenimleri öylesine güzel aktarılmıştır ki, biz burada ancak bir örnekle yetinmek durumundayız:

“Güneş, muhteşem Beydağları'nın en yüksek tepesi üstündeydi ve bu güneşten sellerce akan kızılık, kıyının altın kumsallarında sessiz, kıpırtısız, kırışksız yatan denizin mavi sularına yayılıyordu. (...) O kocaman altın top benzeri güneş, son derece ağır ağır Beydağı'nın ardına inerken, mavi denize serdiği sihirli eteklerini de kendisi ile birlikte götürüyordu. Gidişi de, sulardaki kızılığın sönüşü de yavaş yavaştı. Güneşin son kızılıkları bir süre tepesindeki mavi gökte, bulutlarda yankılandı. Sonra birdenbire bu derin büyük boşluğun içine çevredeki yeşillikleri fısıldatan serin bir meltem rüzgarı esmeye başladı. Denizin

mavi atlas düzlüğü küçücük kıpırdanışla canlandı. Neslihan tadına do-yulmayan bu rüyadan uyanınca derin bir soluk aldı” (Uçuk 1999 : 12).

Romanda olayların büyük kısmı Yalova’da geçer. Burada Doğan’ın ba-basından kalma bahçeli, iki katlı evden de çok söz edilir. Ancak, Cahit Uçuk’un Antalya tasvirleri bir başkadır. Bütün eserleri dikkate alındığında, Antalya tasvirlerinde daha romantik, daha şairâne ve daha başarılı olduğu dikkat çeker.

Gizemli Koltuk’ta olayların asıl mekânı İstanbul’dur. Ancak roman kah-ramanı olan kızı kısa bir süreliğine Moskova’da müze, tiyatro, bale, saray ve anıt gezileri yaparken izleriz. Moskova’daki tarihî mekânların yanında Gök-düş’ün dedesinin yakın akrabası olan Gregor’un Moskova yakınlarındaki evi de dikkat çekicidir. Bu ev Gökdüş’ün dedesi Aleksi’nin Türkiye’ye gelirken kardeşi Mihail’e bıraktığı evdir. Burada şimdi oğlu Gregor oturmaktadır. Öy-le ki, Aleksi bu evi hiç unutamamış ve İstanbul’a geldiklerinin üçüncü yılın-da bu eve benzeyen malikanemsi bir ev satın almıştır.

Cahit Uçuk’un macera romanlarında köşklerdeki asansörler dikkat çeki-cidir. Genellikle yaşlıların da yer aldığı ailelerde babalar, aile büyüklerinin ra-hat etmesi için böyle bir çare düşünmüşlerdir. Bu romandaki köşkte de asan-sör bulunduğunu hatırlatalım.

Sırrını Vermeyen Tabak’ta olayların asıl mekânı İznik’te, Ahmet Varsın’ın derme çatma evi ve bahçesidir. Zamanla mekân kısa sürelerle İstan-bul’a, Sadberk Hanım Müzesi’ne taşınır ise de İznik temel mekândır. Olaylar dizisinin sonuna doğru İznik’te Ahmet Varsın’ın açtığı müze, kütüphane ve kafe de diğer mekânlar olarak görülür. Roman Ahmet Varsın’ın evinin tasviri ile başlar. Bu ev kısa cümlelerle, son derece akıcı bir üslûpla ve ayrıntılara ini-lerek şöyle tanıtılmıştır:

“Evleri derme çatmaydı. Dış sivaları dökülmüştü. Pencerelelerin birkaçında cam yerine plastik vardı. Sokak kapısının aralıklarından evin içinde yanan ampulün ışığı görünürdü. İki küçücük göz odasından biri mutfaktı, kilerdi, hamamdı; diğeri hem yatak, hem de oturma odaları-ydı. Karşılıklı iki kerevet üstüne serili iki şilte pamukları atılmaya atıl-maya pideye dönmüştü. Yorganları da eskiydi. Çarşafı, yastık kılıfla-rı ise evin genç kadının sağlığında vurduğu yamalarla doluydu” (Uçuk 2000 : 5).

İnsanın içini acıtacak derecede, gerçekçi bir biçimde tanıtılan bu ev, sahipleri için oldukça önemlidir. Baba-oğul bu evi çok severler, ata yadigârı olarak görürler ve müşterisi olmasına rağmen satamazlar. Yazar onların duygularını şöyle aktarıyor:

“Zaten ikisi de evlerini yabancı gözlerin baktığı biçimde görmüyorlardı ki...” (Uçuk 2000 : 6).

Mekân tasvirlerinde realist bir bakış açısına sahip olan, ancak romantizmi de (özellikle Antalya tasvirlerinde) göz ardı etmeyen Cahit Uçuk, İstanbul'da, Boğaz'da oturmaktadır. İstanbul ve Antalya'da uzun yıllar geçirmiştir. Bu nedenle bu iki şehre ait tespit ve yorumları daha gerçekçidir. Bununla beraber ayrıntıları da vermekte oldukça başarılıdır. Örneğin, *Sırrını Vermeyen Tabak* adlı romanın girişindeki ev tasviri ayrıntılara inilerek romantik ve realist bir yaklaşımla ele alınmıştır. Örnekleri arttırmak mümkündür.

Romanlarda Temalar

Cahit Uçuk macera romanlarında çok çeşitli temaları ele almakla beraber bazıları üzerinde daha geniş durmuştur. Romanları aracılığıyla çocuklara güzel duygular ve iyi mesajlar vermeye çalışan yazar için sevgi, dostluk ve çocuğun ailesi ile olan ilişkisi ve eğitim temaları daha belirgin ve ön planda gelir. Ona göre, çocuğun eğitilmiş, sevgi, saygı ve dayanışmaya önem veren, dostluğun anlamını bilen, insan, hayvan ve doğa sevgisiyle donanımlı bir birey olması çok önemlidir ve bunlar da ancak eğitimle (aile-okul) sağlanabilir.

Romanlarda öne çıkan temaları beş alt başlıkta toplamak mümkündür:

1. Sevgi (insan-hayvan-doğa)
2. Çocuk-aile ilişkisi
3. Eğitim
4. Dostluk (Türk-yabancı dostluğu)
5. Çocuklar Arasındaki Paylaşma, Yardımlaşma ve Dayanışma

Sevgi

Cahit Uçuk bütün çocuk romanlarında olduğu gibi macera romanlarında da sevgi gibi yüce bir duygunun önemini vurgulamış, insan, hayvan ve doğa sevgisini yoğun olarak işlemiştir.

Romanlarda bu temanın nasıl işlendiğine bakalım: Örneğin, *Düğüm Düğüm Üstüne*'deki Dilara, doğa ve hayvan sevgisi çok fazla olan bir çocuktur. Evlerinin bahçesinde renk renk açmış güller, menekşeler, kasımpatları vardır. Bazen onlardan bir demet hazırlayıp odasındaki vazosuna yerleştirir. Dino adında bir köpeği de olan Dilara doğanın tüm canlılarını sever: Kuşlar, kelebekler, böcekler, arılar...Kırsal alandaki türlü hayvanlar...Annesiyle gittiği yurt içi gezisinde kuzu, koyun, inek, buzağı, keçi ve oğlakları tanıdıkça daha çok sever ve küçük kuşu içeri alıp onunla dost olur. Ona "Gümüş" adını verir.

Dilara gibi, *Mavi Derinliklerdeki Sır*'ın kahramanı Siyavuş da hayvan ve doğa sevgisiyle dikkat çeker. Köpeği Göbül'ü⁵ yanından ayırmaz. Göbül'ün üç yavrusu olur. Siyavuş anne ve babası su altı arkeoloğu olduğundan deniz ve deniz canlılarıyla da ilgilidir. Dalmayı da sever.

Kim Bu Kız'daki Solmaz'ın ailesi dedelerinden kalma eski ve güzel bir köşkte otururlar. Köşkün çiçekli ve bakımlı bahçesi vardır. Yan bahçede ise içi temiz su ile doldurulmuş yüzme havuzu bulunur. Bahçenin gerisindeki kümeste tavuklar vardır ve ara sıra horozun sesi duyulur. Sardunyaların kuruyan yapraklarını toplamak, güllerin serpilmesi için dallarını kesmek Solmaz'ın görevidir. Yazar böylece Solmaz'a bir sorumluluk yüklemiş ve bir şeyle ilgilenmenin kişilik gelişmesine nasıl etki ettiğini de göstermiş olur. Onun eserlerinde doğa insanlarla birlikte nefes alır, canlanır, duygularına katkı sağlar. Örneğin, Solmaz çiçek ve yeşil kokan havayı solurken hafiflediğini hisseder.

Sihirli Rüzgar Çanı'ndaki Çeşmibülbül de Solmaz gibi doğa ve hayvan sevgisi ile doludur. Onun köpeğinin de -Siyavuş'unki gibi- adı Göbül'dür. Çeşmibülbül'deki bu sevgi ailesinden kaynaklanır. Anne ve babası evlerinin bahçesini cennet gibi yapmışlar, hormonsuz sebze meyve bile yetiştirmişlerdir.

Göbül'le Çeşmibülbül aynı yaştadır (12 yaşında). Annesi ikisini de sever. Kızına baktığı gibi Göbül'e de bakar. Aşıları birlikte yapılırlar. "...biz seninle biraz da kardeş sayılırız. Çünkü ikimiz de birbirimizi çok seviyoruz."

⁵ Göbül Cahit Uçuk'un çocukluğunda evlerinde bulunan köpeğin adıdır. Romanlarındaki köpeklerin adı da genellikle Göbül olur.

(Uçuk 1999 : 82) diyen Çeşmibülbül'ün sözlerini anlayan Gobül, kocaman pençelerini omzuna dayayıp yanaklarını yalayarak yanıt verir.

Gizemli Koltuk'ta Gobül bu defa Gökdüş'ün köpeği olur. Gökdüş onunla birlikte büyür. Babası onu eve getirdiğinde bir deniz şapkasının içine sığan mini mini bir bebektir. Gobül onun ses tonunun neler ifade ettiğini anlar (Uçuk 2000 : 7).

Gökdüş'te hayvan sevgisinin yanında doğa sevgisi de vardır. Dedesinin köşkünün bahçesini çok sever. Bahçe dedesinin eseridir, ama Gökdüş de dedesinin çalışmalarını yakından izler. Bahçedeki gül, şebboy, hanımeli ve yaseminlerin kokusu havayı kaplamıştır. Gökdüş okul dönüşü bu bahçede bir süre durur, içini huzur, ciğerlerini çiçek kokuları doldurur. Bu durum mekânın insan üzerindeki etkisine de güzel bir örnektir.

Büyükler davranışlarıyla küçüklere örnek olurlar. Gökdüş de dedesinden çok şey öğrenir. Örneğin, dedesi çiçeklerin kırılan dallarını bir ortopedi uzmanı gibi ilaçlar ve sargı bezleriyle sarar. Sık sık başına gidip onları ziyaret eder, onlarla şefkatle, sevgiyle konuşur, böylece onları güçlendirir. Dedesini izleyen Gökdüş'e çiçek ve hayvan sevgisi ondan geçmiştir.

Sırrını Vermeyen Tabak'taki doğa sevgisi geçmişle ilintilendirilir. Şöyle ki:

“Yabancıların viran kulübe dedikleri, onların geçmişleriyle tek bağlarıydı. Bütün o bahçede, yüzyıllar görmüş, büyük yangına rağmen hâlâ yaşamını sürdüren ağaçlarda, o yıkık duvarların bulunduğu yerlerde atalarının hayalleri dolaşmaktaydı. Öyle canlı, öyle yaşayan anılardı ki, baba oğul para için onlardan ayrılabilirler miydi?” (Uçuk 2000 : 15-16).

Romanlarda bahçeli evlerde büyüyen çocukların büyüklerinden bahçe, çiçek ve hayvan bakımını öğrenmeleri, onlara sevgi ve şefkatle yaklaşmaları ve onları koruyup kollamaları dikkat çekici, öğretici ve örnek davranışlardır.

Çocuk Aile İlişkisi

Cahit Uçuk'un tüm çocuk roman ve öykülerinde olduğu gibi burada da çocuk-aile ilişkisine dikkat çekilmiş, çocuk için ailenin, aile için de çocuğun önemi, aile içi sevgi, saygı ve hoşgörünün yararı ve güzelliği vurgulanmıştır.

Romanlarda bu tema şöyle işlenmiştir: *Esrarengiz Yalı*'da çocuklar için sıcak aile yuvalarının, aileler için de çocukların ne kadar önemli olduğu, ailenin mutluluğu ile huzurunun sağlanması için bireylere büyük görevler ve fedakârlıklar düştüğü vb. konulara okuyucuların dikkati çekilmek istenir. Buradaki Matmazelin kötülüklerinden aileyi korumak çocuklara düşer. Huzuru bozmak isteyen kötü niyetli Matmazel çocukların çabalarıyla evden uzaklaştırılır.

Benzer bir konu *Eve Doğan Güneş*'te de işlenmiştir. Parlak, bir kadının peşine takılarak evden uzaklaşan babasını hem eve döndürmeyi başarmış, hem de onu bir tehlikeden korumuştur.

Entrikalarla dolu olan *Düğüm Düğüm Üstüne*'de ailenin kötü insanlardan korunmasında Dilara ile Nedime Nene'nin büyük çabaları ve katkıları olmuştur. Önceki romanlarda görülen aileye zarar veren kötü niyetli kadın tipine burada da rastlarız: Selma Hemşire. Onu evden uzaklaştırmak, ailenin huzur ve mutluluğunu sağlamak için evin en büyüğü ile en küçüğü harekete geçer ve başarılı da olurlar.

Dilara ile annesi ve babası arasında sevgi ve saygıya dayalı güzel bir ilişki vardır. Dilara annesini model olarak alır ve onunla arkadaş gibi olmayı başarır.

Mavi Derinliklerdeki Sır'da aile bireyleri arasındaki ilişki biraz farklı boyutta gelişir. Siyavuş denizdeki patlamada ailesini kaybedince kısa bir süre himayesiz kalır. Köpeği Gobül'ün dostluğuyla bir süre idare eder. Günegül ve Yusuf ile yakınlaştıktan sonra kaybettiği ailesini bulmuş gibi olur. Hayat insana sürprizler hazırlamaktadır. Romanın sonunda sevgi üçgeninin perçinlenmesinde önemli rol oynayan Siyavuş'un sözleri, aile sevgisinin ne demek olduğunu ortaya koyar:

“Sevgi üçgenimiz perçinlendi. Bu öyle büyük bir mutluluk ki yüreğimdeki acılara hiç yer bırakmayacak. Bütün kalbimle inanıyorum ki bu sevgi üçgeni bizi sonsuza dek saracak ve koruyacak” (Uçuk 1998 : 180).

Kim Bu Kız? romanındaki ailenin evliliklerini de kızları Solmaz perçinler. Solmaz için de ailesi çok önemlidir:

“Solmaz (...) babasıyla annesini ne kadar seviyor, ne kadar beğeniyordu. Onlarla övünüyor ve güveniyordu. Bu duygular yüreğine tatlar üstü bir tat veriyordu” (Uçuk 1999 : 30).

Buradaki mutlu aile tablosunu *Sihirli Rüzgar Çanı*'nda da görürüz. Çeşmibülbül de tıpkı diğerleri gibi ailesinin mutluluğunun perçinlenmesinde rol oynar. Anne-baba-çocuk üçgenindeki bireyler arasında kuvvetli bir sevgi bağı vardır. Bu romanda anne-kız ilişkisi daha gelişmiştir. Çeşmibülbül annesinin hem iş hem ev kadını olduğunu, bunları nasıl başarılı bir biçimde yürüttüğünü merak eder. Gerçekte birkaç işi birden yapan kadının işi çok zordur. Ama buradaki ideal aile her güçlüğün üstesinden gelir. Neslihan'a kocası mutfak dahil, hemen her konuda yardımcıdır. Doğan'a göre kadın ile erkek birbirini tamamlamaktadır. Babası ile annesi arasındaki bu anlayışlı olmaya ve yardımlaşmaya önem veren bakış açısı, kararlılık, prensiplere bağlılık, çalışkanlık, namusluluk ve ciddiyet gibi ortak özelliklere sahip olmayı gerektirir.

Eğitim gerçekten de ailede başlar. Çocuklar büyüklerinden öğrendiklerini uygulamaya çalışırlar. Bu bakımdan büyüklerin de çocuklara iyi model olmaları gerekir. Çeşmibülbül de burada tüm çocuklar gibi, çocukluğundan beri ailesini gözlemler. Annesinin yaşam deneyiminden yararlanmak için sorular sorar. Genç kızlığa geçişte annesine çok ihtiyacı olduğunu anlar.

Gizemli Koltuk'ta geniş aile tipine rastlarız. Dede, nine, anne, baba ve çocuktan oluşan bu melez ailede de sevgi, saygı, hoşgörü ve huzur hakimdir. Aile bireyleri çay saatlerinde kurabiye yiyip çay içerken biraraya gelir. Çocuğun doğumu ailede neş'e kaynağıdır. Çünkü o, iki tarafın da ilk torunudur.

Sırrını Vermeyen Tabak'ta baba-oğuldan oluşan küçük bir aile modeli ile karşılaşırız. Anne genç yaşta ölünce, baba evlenmeyip oğluna bakmıştır. Aneden geriye bir resim ile bir mezar taşı kalmıştır, “ama her tuttıkları bardakta, çanakta, kaşıқта, yastıkta, yorganda ondan anılar gizli” (Uçuk 2000 : 6) dir. Onun yokluğuna alışamamışlardır. Ahmet, oğlu Cemil'i annesine benzetir. Hayatta baba-oğul birbirine destek olarak birçok başarıya imza atarlar. Cemil, yurtdışına gitmeden önce babasını evlendirmek ister. Kendisini üvey ana eline bırakmamak için her türlü fedakârlığı gösteren babasına bu bir tür teşekkürdür.

Baba-oğul arasındaki sevgi şu cümlelerle açığa çıkarılıyor:

“Sevgi...Çok özen isteyen, korunmak isteyen, ilgi isteyen, nazlı bir çiçek benzeri...Sonra büyük bir sevinç yüreğini kaplıyordu. Babası tarafından sevildiği için... O da babasını çok sevdiği için mutluydu. Hem de çok...” (Uçuk 2000 : 48).

Cahit Uçuk’un romanlarında çocukların sevgi dolu, anlayışlı, büyüklerine saygılı, terbiyeli, çalışkan ve başarılı olmalarında mutlu, huzurlu ve her bakımdan örnek olabilecek bir aile ortamında büyümelerinin büyük payı vardır. Yazar okurlarına çocuk-aile arasında kuvvetli bağlar bulunduğu ve ikisinin birbiri için ne kadar önemli olduğu mesajını veriyor.

Eğitim

Çocuğun eğitimine önem veren yazar, romanlarındaki çocukların eğitime dikkat eder. Çocukların ikisi (Siyavuş ve Çeşmibülbül) kısa sürede üniversiteyi bile bitirirler.

Romanlarda eğitime önem verilen sadece çocuklar değildir. Anne babalar da en az üniversite mezunudur. Aralarında doktora yapanlar vardır. En dikkati çeken meslekler inşaat mühendisliği (*Sihirli Rüzgâr Çanı*, *Esrarengiz Yalı*), arkeoloji (*Mavi Derinliklerdeki Sır*), matbaacılık (*Düğüm Düğüm Üstüne*, *Kim Bu Kız*)’tır. Bazı anne ve babaların alanlarında yabancı ülkelerde Doktora yaptıkları görülür (*Sihirli Rüzgâr Çanı*, *Mavi Derinliklerdeki Sır*).

Eğitimli anne babalar çocuklarını en iyi biçimde eğitirler. *Esrarengiz Yalı*’nın çocukları Londra’da bir okulda öğrenim görürler. *Eve Doğan Güneş*’in Parlak’ı ailesi Almanya’da işçi olduğu için orada okula gider. Unicef’in kartlarını resimler, öykü yazar. *Düğüm Düğüm Üstüne*’deki Dilara İstanbul’da iyi bir okula gider. *Mavi Derinliklerdeki Sır*’ın Siyavuş’u eğitimini İngiltere’de yapar. *Kim Bu Kız*’ın Solmaz’ı matbaacı olmak için çalışır, Almanya’da Doktora bile yapar. Ayrıca üç dil bilir. *Sihirli Rüzgâr Çanı*’nın Çeşmibülbül’ü üstün zekalıdır. On altı yaşında üniversiteyi bitirecektir. *Gizemli Koltuk*’un Göküş’ü de okulda başarısından dolayı Moskova gezisi kazanır. *Sırrını Vermeyen Tabak*’taki Cemil, bir gazeteci sayesinde İngilizce öğrenir ve ABD’nde Yüksek Sanat Akademisi’nin sınavlarını kazanır.

Eğitimli çocukların hayata bakışları, geleneklere, kültürel değerlere sahip çıkma, onları koruma ve geliştirme biçiminde kendini gösterir. Örneğin, Siyavuş tıpkı ailesinden gördüğü gibi Anadolu medeniyetinin nadide antik eserlerinin korunup kollanmasında önemli rol oynar. Solmaz matbaalarında

geleneksel cilt yapma işini öğrenir, ebrû dersleri alır. Çeşmibülbül adının öyküsünü uzun uzun Levi'lere anlatırken, okuyucu da böylece “kaybolmuşken”, yeniden dünyaya gelen nadir bir Türk sanatını” tanımış olur (Uçuk 2000 : 115). Çeşmibülbül'ün evinde aile yadigârı olan antika bir beşikle, depremde hayatlarının kurtulmasına vesile olan saate özel bir önem verilir. Gökdüş dedesinin yaptığı çok değerli bir koltuğa kavuşmasında rol oynar. Cemil ile babası Ahmet, ataları İznikli Çini ustaları gibi şaheser çiniler yaratmayı başarırlar. Gazeteci Ercüment bu aileyle ilgili bir kitap yazacaktır. “Konusu, senin gibi Türk çocuklarının geçmişlerine olan saygıları, köklerini bulma çabaları olacak. Bu, geçmişle birlikte yok olmaya yüz tutan kültürlerle sahip çıkışın güzel bir örneği olacak sanıyorum.” (Uçuk 2000 : 66) diyen Ercüment aracılığıyla yazar, özel müzelere de dikkat çeker. Romanın aydın kişisi Ercüment araştırmacı kimliğiyle ortaya çıkarak önemli fikirler ortaya atar. “Türklerin çok harika geçmişleri” olduğunu, onların su yüzüne çıkarılması halinde bugünkü kopuk hissettiğimiz yanlarımızın onarılacağını vurgular.

Romanlardaki bu kişiler geçmişlerine saygı duyan, köklerini araştıran, geçmişle birlikte yok olmaya yüz tutan kültürel değerlerine sahip çıkan sorumluluk sahibi çocuk ve gençlerdir.

Dostluk (Türk Yabancı Dostluğu)

Cahit Uçuk insanlar arasında dil, din, milliyet farkı gözetmez ve tüm insanları “hümanist” bir yaklaşımla kucaklar.⁶ Roman, öykü, piyes ve masal türündeki eserlerinin hepsinde aynı amaç vardır. Romanlarında Amerikalı, İngiliz, Rus ve Yahudi çocuklar ya da Türklerin onlarla yaptıkları evliliklerden doğan melez çocuklar yer alır. Yazar, çocuklar arasında bu tür farkların dostluğa engel olamayacağı görüşünü örneklerle pekiştirerek vurgular. Örneğin, *Esrarengiz Yalı*'daki kızların Londra'da annesi Türk babası Amerikalı Sarah adında bir kız arkadaşları vardır. Siyavuş'un annesi Türk, babası İngilizdir. Parlak'ın Almanya'da çeşitli milliyetlerden birçok arkadaşı vardır.

⁶ Gülsen Dayıoğlu da çocuklara yönelik romanlarında dil, din, ırk ayrımı yapmadan herkesi kucaklamak gerektiğini vurgular. Onun romanlarında da sevgi ve dostluk ilişkileri ön planda gelir. Günümüzün bu iki kadın yazarının çocuklara seslenirken ortak noktalarda birleştikleri dikkati çeker. Sevgi, dostluk, hoşgörü, yardımlaşma, dayanışma, birlik, iş bölümü gibi insanî tutum ve değerlerin çocuklar için yazan yazarlarımızın hepsinde ortak bir özellik olarak görüldüğünü de belirtmek gerekir.

Her türlü art niyetten uzak olan çocuklar arasında bir yardımlaşma çerçevesinde, sorunları çözmede birbirlerine yardımcı olma durumu vardır. Örneğin, babasını eve döndürmeye çalışan Parlak'a Almanya'daki arkadaşları yardım elini uzatırlar. Okul otobüsündeki arkadaşı Margrit'in polis babasının yardımını unutamaz. Aleko, Hans, Abdülselem, Eleni, Vanessa; Fiorella ve Altay'dan oluşan ve adını "Birleşmiş Dünya Çocukları" koydukları bu grupta dayanışma ve yardımlaşma içindedir. Herbiri ayrı ayrı milletten olan, birbirinin dil, milliyet, bayrak ve törelerine saygı göstereceklerine an içen bu çocuklar daha önce "çevrecilik" konusunda bir şeyler yapmak için bir araya gelmişlerdir.

Mavi Derinliklerdeki Sır'da annesi Türk olan Siyavuş'un babası İngilizdir. Türkiye ve Türkleri çok sever. Annesiyle Londra'da, üniversitede tanışıp evlenmişler, dil, din, milliyet farkı gözetmeden, insani değerleri ön planda tutmuşlardır. Annesinin şu sözleri aynı zamanda bu konudaki anafikir durumundadır:

"Anadolu dünyanın en cennet ülkesi olduğu kadar, yine dünyanın çok önemli antik hazinelerinin de sahibidir. Ama birtakım insanlar kendi keselerini doldurmak için bu hazineleri çalıyorlar. Bu çalışmalarda hiçbir kazanç düşünmeyen biz ve bizim gibi bir bölüm insan ise, geçmişini korumak ve bu kötü davranışları önlemek için mücadele vermektedir...Babanla beni bir araya getiren, bu ortak duygularımızdı. Hayatlarımızı birleştiren de bu anlaşmamızdan doğan büyük sevgi oldu. Biliyor musun Siyavuş; bizim babanla olan sevgimiz gerçekten çok büyüktür. Milliyet, vatan, din sevgilerinin üstünde bir insan sevgimiz vardır. Her şeyden önce insan olmak ve insanı sevmek..." (Uçuk 1998 : 49-50).

Gizemli Koltuk'un melez güzeli Gökdüş anne tarafından Rus, baba tarafından Türk'tür. Gökdüş babası ve babaannesi aracılığıyla ailelerinin Türk geleneklerini çok iyi bilir. Annesinden aldığı görgü ve terbiye ile de Rus geleneklerini çok iyi öğrenir. Her zaman da "Bu çok hoş bir duygu, beni yüceltiyor. Ve bu karışımı çok seviyorum" diye düşünür (Uçuk 2000 : 32-33).

Sihirli Rüzgâr Çanı'ndaki Yahudi kökenli Eda ve Sinto Levi, Doğan ile Neslihan'ın ABD'nden arkadaşlarıdır. Onlar tıp eğitimi alarak İsrail'e dönmüşlerdir. Ancak Polenezköy'de evleri vardır. Depremden sonra evlerinin garajındaki karavanı Doğan ile Neslihan'a verirler. Onları enkaz altından kurtarıp kızlarının doğumunu gerçekleştiren de, o sırada yardım ekibiyle Yalova'ya gelen Eda Levi'dir. Romanda iki aile arasında sağlam dostluk ilişkilerine dikkat çekilir.

Yabancılarla iyi ilişkiler içinde bulunmanın, dost, arkadaş ve karı koca olmanın güzel taraflarına değinen yazar bu konuya “hümanist” bir bakış açısıyla yaklaşmıştır.

Çocuklar Arasındaki Paylaşma, Yardımlaşma ve Dayanışma

Cahit Uçuk verdiği örneklerle çocuklarda bu tür güzel duyguların uandırılmasına da çalışır. *Esrarengiz Yalı*'da kızlar anne ve babalarını evlendirerek mutlu bir aile yuvasının kurulmasında rol oynarlar. *Eve Doğan Güneş*'te Parlak arkadaşlarının yardımıyla başarmak zorunda olduğu işini kolaylaştırır. *Sırrını Vermeyen Tabak*'ta da Cemil bahçelerindeki ata yadigârı fırını ortaya çıkarmak için kazı çalışmalarına başladığında, tek başına işin üstesinden gelemeyeceğini anladığı için, okuldaki izci arkadaşlarından yardım alır. Yirmi beş izci aralarındaki sevginin doğurduğu beraberlikle başarma isteği içindedirler. Bu fikir onları güçlendirir. Bir aşk, şevk, neş'e, sevinç ve gençlik havası estiren bu gençler imece usulüyle çalışarak Cemil'e yardım ederler. *Düğüm Düğüm Üstüne*'de Dilara köpeğini bulmak için arkadaşlarının yardımına başvurur. “İnsanın dünyada güvendiği arkadaşları olması, onlarla yaşamı paylaşması ne güzeldir” (Uçuk 1997 : 25) diye düşünür. Eserin temel düşüncelerinden biri de burada ortaya çıkar: Acılar paylaştıkça azalır, mutluluklar ise paylaştıkça çoğalmış.

Romanlarda Dil ve Anlatım Özellikleri

Cahit Uçuk'un bütün eserlerine zarif, güzel, yalın ve samimi bir anlatım biçimi hakimdir. Çok sayıdaki eserinin rahat okunmasını sağlayan da yazarın dili güzel kullanmasıdır. Yazar güzel konuşma ve yazma zevkini ailesinden aldığını söyler: “Dört yaşından beri bu dili konuşan, bu dili temizlemeye, güzel yazmaya sevkeden bir anne, baba... O kadar çok lügat (kelime) soruyordum ki kendilerine...Çünkü benim çocukluğumda kitap dili ile konuşma dili başkaydı. Bizim ailemizde konuşma dili şimdiki gibiydi. Ayıklanmış, pürüzsüz, Arapçası, Farsçası, Fransızcası eksik olmayan bir dildi Türkçe. Zengin bir dil...” (Doğan 1999:437).

Anlamı kapalı, uzun ve sıkıcı cümleler onun eserlerinde yer almaz. Özellikle çocuklar için yazdıklarının diline daha özen gösterir. Kısa ve heyecan ifade eden cümlelerle diyaloglar onun romanlarını sıkıcı olmaktan kurtarır. Çocuk ruhuna uygun, onların zevk alabileceği romanları yazmak şüphesiz

kolay değildir. Cahit Uçuk çocuk psikolojisinden anlıyor ve onların seviyesine inip onlar gibi duyup düşünebiliyor. Başarısının sırrı da budur.

Görüşlerimizi romanlardan yapacağımız birkaç alıntı ile somutlaştırmak istiyoruz. Örneğin, *Sırrını Vermeyen Tabak*'ta yazar Cemil'in sofraya toplamasını ayrıntıyla da girerek şöyle anlatır:

“Cemil babasının bütün öğütlerini yerinde ve haklı bulurdu. Yavaş yavaş yedikleri için şişkinlik olmadan doymuşlardı. Cemil tencerenin kapağını örterek kaldırdı, ocağın üstüne koydu. Kirli tabakları, kaşıkları, su bardaklarını musluğun içindeki bulaşık leğenine yerleştirdi. Daha önce ısıttıkları sudan alarak, yıkadı, duruladı, kuruladı. Yerlerine, rafa yerleştirdi. Sonra babasının kahvesini pişirerek ona buyur etti. Babası kahvesinden bir yudum içti, her zamanki duasını tekrarladı.

- “Berhudar ol yavrum, ellerine sağlık...” (Uçuk 2000 : 13).

Sihirli Rüzgâr Çanı'nda yazar enkaz altında kalan Neslihan'la Doğan'ın kurtuluşunu oldukça canlı ve gerçekçi bir biçimde şöyle anlatır:

“- Oksijen...

- İkisine de...

- Baygınlar, fakat yaşıyorlar.

- Sağlar...

- Kadın gebe...

- Çabuk, çabuk! Şimdi yavaş, hem de çok yavaş. Tamam, serum takın.

- Erkeğin parmakları...

- Dikkat yavaş, ezilmiş.

Birden rahatlıkla soluk almaya başlamıştı. Kapalı göz kapakları üstünde büyük bir aydınlık. Aralıklarla susup yeniden öten tanıdık bir düdük sesi. Ambulans mıydı ne? Ve yine o müthiş korku. “Çeşmibül-bül, ah, ah, neden, ne olur, ne olur bebeğim. Korkma ne olur, korkma bebeğim.” (Uçuk 1999 : 46)

Ve yine sesler, telaşlı konuşmalar. Burnuna koklatılan... Bu bir oksijen maskesi miydi yoksa? Yoksa bayılıyor muydu? “Doğan, Doğan, neredesin? Elimi tut lütfen.” Bir feryat duyuyordu, korkunç bir acının peşi sıra kopan bir feryattı” (Uçuk 1999 : 46-47).

Cahit Uçuk'un yine tüm eserlerinde olduğu gibi bu romanlarda da “gi-bi” yerine “benzeri” ve “-ca/-ce” yi tercih ettiği görülür. “Para benzeri”, “okur benzeri”, “güneşçe”, “görmüşçe” örneklerinde olduğu gibi. Ayrıca te-

lefon ahizesi için de “duyaç” ve “almaç” kelimelerini kullanması dikkat çeker.

Cahit Uçuk çok duygulu ve hassas bir yapıya sahiptir. Bu hassasiyet kendini roman kahramanlarının iç dünyasının takdiminde de gösterir. Başarılı ruh tahlilleri ve mekân tasvirleri yapar.

Yazı hayatına Cumhuriyet devrinde atılan, dil devrimini gören Cahit Uçuk, ilerleyen yaşına rağmen -alışkanlık icabı Arap harflerini kullanır hâlâ-yeni konu ve kelimelere açık, aydın bir yazarımızdır.

Sonuç

Yazın yaşamı 1935 yılında başlayan Cahit Uçuk, bir yandan büyüklere yazmayı sürdürürken, öte yandan çocuklar için de yazmayı denemiştir. İlk çocuk romanı dünyaca ünlü İkizler serisinden olan *Türk İkizleri*'dir. 1937 yılında ilk kez Gelincik dergisinde yayınlanan *Türk İkizleri*'ni en küçük kardeşinin teşviki ile yazmış ve ona adamıştır.

Cahit Uçuk 1937'den 2004'e, altmış yedi yıldır çocuklar için yazmıştır. Yirmi sekiz yaşında başladığı bu faaliyeti roman, hikâye, piyes ve masallarıyla elliye yakın eser vererek sürdürmesi, çocukları çok sevmesinin, sabırlı ve üretken olmasının bir sonucudur.

Yazarın amacı eserler aracılığıyla çocukları eğlendirerek eğitmek, onlara iyilik ve güzellik duyguları aşılamak, kötülöklere karşı tedbirli olmayı öğretmek, güzel fikirler vermektir.

Eserlerde verilmek istenen mesajlardan birkaç örnek:

- Birlikten güç doğar. İnsan tek başına bir hiçtir. Arkadaşlarıyla birleşip bir güç oluşturabilir (*Mavi Derinliklerdeki Sır*).
- Kötüler er-geç cezasını bulur. Yeter ki kötölüklerin ve kötülerin üzerine gidilebilsin, kötölük de bir gün mutlaka ortaya çıkar. (*Düğüm Düğüm Üstüne*).
- Geleneksel değerlerimize sahip çıkmalı ve onları korumalıyız. (*Mavi Derinliklerdeki Sır/Düğüm Düğüm Üstüne*).
- Erkekler ev işlerinde de eşlerine yardımcı olmalıdır (*Sihirli Rüzgâr Çamı*).

- Başarılı bir erkeğin arkasında bir kadın vardır. (Hemen hemen tüm romanlar).
- Sigara zararlıdır, içenlere hoşgörü gösterilmemelidir. Özellikle küçük yaşta sigaraya başlayanlar uyarılmalıdır (*Sırrını Vermeyen Tabak*).
- İsrâf etmemeliyiz (*Sırrını Vermeyen Tabak*).
- Aile sevgisi, dayanışma, birlik ve beraberliğin yerini hiçbir şey dolduramaz (Tüm romanlar).
- Çalışan mutlaka kazanır (Tüm romanlar).

Cahit Uçuk'un macera romanlarında sevgi (insan-doğa-hayvan), eğitim, yardımlaşma, dayanışma, iş bölümü, paylaşma, çocuk-aile ilişkisi, Türk-yabancı ayrımı yapmama gibi insani tutum ve değerler üzerinde durulmuştur. Realist ve romantik bakış açısı ile yazdığı eserlerinde özellikle mekân tasvirleri çok dikkat çekicidir. Roman kahramanlarını İstanbul, Ankara, Antalya, Bodrum, Avrupa ve Amerika şehirlerinde dolaştıran yazar için -çocukluk ve ilk gençlik yıllarını yaşadığı- Antalya'nın özel bir yeri ve önemi vardır.

Cahit Uçuk yaşadığı zamanı yazan bir yazardır. Örneğin, 1999 Marmara depremini sıcağı sıcağına *Sihirli Rüzgâr Çanı*'nda konu edinmiştir. Diğer romanlarında da zaman, yaşanan zamandır. Olaylar kronolojik bir biçimde ilerler. Başlarda atılan ana ve ara düğümler sonunda çözülür ve romanlar genellikle mutlu bir şekilde sonlanır. Bu tavır, yazarın hayata, insanlara ve olaylara bakış açısını da ortaya koyar.

Roman kahramanları çocuklarla aileleridir. Ama baba dışında bazen büyükanne ve büyükbabalar da şahıs kadrosunda yer alırlar. Çocukların aile büyükleriyle de iyi ilişkileri vardır. Büyükler küçüklere örnek olduğu gibi, küçükler de varlıklarıyla büyükleri mutlu ederler. Yazar aile büyüklerine gereken ilgi, sevgi ve saygının gösterilmesinden yana olduğunu da böylece hatırlatmış olur.

Günümüzde çocuklara yönelik eser veren çok sayıda yazarımız bulunmaktadır. Genellikle hepsinin birleştiği ortak nokta, çocuklara güzel değerler ve düşünceler aşılamak, onları eğlendirerek eğitmektir. Cahit Uçuk'un bunların arasında ayrı bir yeri vardır. O, çocuk edebiyatımızın dikkate değer simalarındandır. Doksan beş yıllık ömrünün altmış yedi yılını çocuklara adanmış, onları edebiyatın hemen hemen hiçbir türünden mahrum etmemiştir. Roman, hikâye, piyes, masal...Son zamanlarda da içinde heyecanlı, sürükleyici, serüvenli, sırlarla dolu romanlar -kendi deyimiyle macera romanları- yazmıştır.

Günümüzde çocuklara yönelik eser veren çok sayıda yazarımız bulunmaktadır. Genellikle hepsinin birleştiği ortak nokta, çocuklara güzel değerler ve düşünceler aşılamak, onları eğlendirerek eğitmektir. Cahit Uçuk'un bunların arasında ayrı bir yeri vardır. O, çocuk edebiyatımızın dikkate değer simalarındandır. Doksan beş yıllık ömrünün altmış yedi yılını çocuklara adanmış, onları edebiyatın hemen hemen hiçbir türünden mahrum etmemiştir. Roman, hikâye, piyes, masal...Son zamanlarda da içinde heyecanlı, sürükleyici, serüvenli, sırlarla dolu romanlar -kendi deyimiyle macera romanları- yazmıştır.

Kaynakça

- AKTAŞ, Şerif (1991). Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş, Ankara.
ÇETİN, Nurullah (2004). Roman Çözümleme Yöntemi, Ankara.
DOĞAN, Âbide Doğan, (1999). Cahit Uçuk, *Hayatı-Sanatı-Eserleri*, İstanbul.
TEKİN, Mehmet (2002). Roman Sanatı, İstanbul.
UÇUK, Cahit, (1996). *Eve Doğan Güneş*, İstanbul.
UÇUK, Cahit, (1996). *Esrarengiz Yalı*, İstanbul.
UÇUK, Cahit, (1997). *Düğüm Düğüm Üstüne*, İstanbul.
UÇUK, Cahit, (1998). *Mavi Derinliklerdeki Sır*, İstanbul.
UÇUK, Cahit, (1999). *Kim Bu Kız*, İstanbul.
UÇUK, Cahit, (1999). *Sihirli Rüzgâr Çanı*, İstanbul.
UÇUK, Cahit, (2000). *Gizemli Koltuk*, İstanbul.
UÇUK, Cahit, (2000). *Sırrını Vermeyen Tabak*, İstanbul.
YALÇIN, Alemdar, G.Aytaş, (2002). Çocuk Edebiyatı, Ankara.

ÂKİF PAŞA VE TORUNU İÇİN YAZDIĞI MERSİYE ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Cafer GARİPER

Özet

XIX. yüzyıl klâsik sanatkârlarından Âkif Paşa, Adem Kasidesi ve Mersiye ile yenilik yapan bir şair olarak değerlendirilmiştir. Onun bu yazımızda üzerinde durduğumuz Mersiye'sinde ölümü ele alış şekli araştırmacılarca Türk edebiyatı için bir yenilik sayılmıştır. Oysa Âkif Paşa'dan beş yüzyıl kadar önce Yunus Emre ölüm temini benzer şekilde ele almıştır. Âkif Paşa'nın ölüm teminde yaptığı yenilik, ancak dönemiyle sınırlı tutulduğunda anlam kazanır.

Anahtar kelimeler: Âkif Paşa, şiir, Mersiye, ölüm.

An Evaluation on the Mersiye Written by Aşık Pasha for his Grandchild

Abstract

Akif Pasha, one of the classic artists of the 19 th century, is regarded as a pioneer in poetry with his Works of Adem Kasidesi and Mersiye. In this article we will try to explane his Mersiye which deals with the theme of death and this work is highly regarded as an innovative piece in Turkish Literature by researchers. But contrary to this view roughly five hundred years ago, it was Yunus Emre who dealt with the theme of death with a similar style to Akif Pasha. We believe that if Akif Pasha's death theme is viewed in his own time then it will make sense.

Key words: Akif Pasha, Mersiye, death, poetry.

Bu çalışmada düz yazıları ve iki şiiri ile edebiyat dünyasında dikkatleri çeken XIX. yüzyıl sanatkârlarından Âkif Paşa (1787-1845)'nın edebî kişiliği ve Türk edebiyatının yenileşmesi yolunda adından çokça söz edilen *Adem Kasidesi* üzerinde kısaca durulduktan sonra torununun ölümü üzerine yazmış olduğu *Mersiye*'nin Türk şiir geleneği içerisindeki yeri belirlenmeye çalışılacaktır. Edebiyat araştırmacılarının, kendisinden sonra gelen yenilikçi sanatkârlar üzerinde yaptığı etkiyle ölüm teminin Türk şiir geleneği içerisindeki

gelişim çizgisinde belirli bir paya sahip olduğunu ve yenilik getirdiğini ifade ettikleri bu *Mersiye*, metinlerarasılık çerçevesinde Yunus Emre (1240?-1320)'nin şiir dünyası ile karşılaştırmalı olarak tartışmaya açılacaktır. Yunus Emre'nin yanında ölüm temine bağlı olarak Ahmed-i Yesevî, Şeyyad Hamza ve Âşık Yunus'un şiirleriyle de metinlerarası ilişkiler çerçevesinde ilgi kurulacaktır. Böylece edebiyat tarihçileri ve araştırmacılar tarafından zaman zaman ele alınan yahut bir vesileyle sözü edilen bu *Mersiye*'nin Türk şiir geleceği içerisindeki yeri belirlenmeye çalışılacaktır.

Klâsik Türk edebiyatı vadisinde eser kaleme alan Âkif Paşa, Tanzimat senelerinde daha çok *Tabsıra* adlı nesir kitabıyla ve mektuplarıyla tanınan yazar, şair ve siyaset adamı olmuştur. Hırslı yaratılışı, çalışkanlığı ve gayretiyle hariciye ve dahiliye nazırlıklarına kadar yükselmiş, fakat, siyasî rekabet ve talihsizlikler yüzünden çeşitli azil ve sürgünleri yaşamak zorunda kalmıştır. Âkif Paşa, sürgün yıllarında çok ıstırap çekmiş, yalnızlığa düşmüştür. Yakınlarına yazdığı mektuplarda sık sık yalnızlıktan şikâyet eden şair, kaynakların verdiği bilgiye göre Bursa'da iken intiharı bile düşünmüştür. Dönemi içerisinde başarılı bir siyaset adamı olarak görülen Âkif Paşa, bazı araştırmacılar tarafından "*oldukça kabiliyetli, hoş ve müşfik bir mizaca sahip ve doğru olduğuna inandığı şeye sonuna kadar sadık kalan bir şahsiyet*" (Gibb 1999: 489), "*sâkin ve ağırbaşlı (...) etken ve bilgili*" kişiliğe sahip biri (Koloğlu 1986: 8) olarak değerlendirilirken bazı araştırmacılarca da ihtiraslı, kindar, ikbalperest, huysuz ve kavgacı biri olarak nitelendirilir (Tanpınar 1982: 93, Kaplan 1978: 21, Uçman 1989: 261).

Onun *Adem Kasidesi*'ne dikkatle bakılırsa bu şiirin kendisiyle didişmekten zevk alan bir mizacın ürünü olduğu görülür. Sanatının genel görünüşü itibarıyla yaratıcı sanatkar kabiliyetine sahip olduğu pek iddia edilemeyecek olan Âkif Paşa'nın belki de *Adem Kasidesi* ile *Mersiye*'sinin dikkatleri üzerinde toplamasının temelinde yatan sebep, bu iki şiirinde daha ziyade bir mizacın insanı olarak konuşmasıdır. Denebilir ki, bu iki şiiriyle Âkif Paşa'nın sanatı yaşanan hayatın arızalarının yarattığı çatışmanın üzerine mizacın eklendiği alanda varlık kazanır. Klâsik edebiyatta geleneğin belirlediği teşrifat üslûbunun (Akün 1994: 421) dışında kendi sesini bulduğu zaman bütünüyle bir mizacın içinden konuşmasıyla bize bir buhranı yaşayan ve ıstırap çeken hakiki insanı verir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "*ancak sıkıntı ve ızdırıp anlarında şair olan Âkif Paşa*" (Tanpınar 1982: 93) tespiti bu manada tam yerindedir. Zira, "*Nedim müstesna, Âkif Paşa edebiyatımızda bir mizacı bütün ilcâlarıyla konuşturan adamdır.*" (Tanpınar 1982: 94). Hiç de sanat dehasıyla dünya-

ya geldiği söylenemeyecek olan Âkif Paşa'yı, bir mizacın insanı olarak konuştugu bu iki şiiri, yeni nesiller üzerindeki tesiriyle yaşadığı çağı aşarak gelecek zamanın şairi yapar.

Türk edebiyatının yenileşmesi problemi çerçevesinde Âkif Paşa'nın edebî kişiliği ve eserleri üzerinde durulmuştur. Nâmık Kemal (Âkif Paşa 1305: 7, Yetiş 1989: 122), Ebuzziya Tevfik (Ebuzziya Tevfik 1308: 107-108), Şemsettin Sâmî (Şemsettin Sâmî 1996: 3048), Muallim Nâci (Muallim Nâci 1308: 205, aml 1995: 304), E. J. W. Gibb (Gibb 1999: 489) ve Arthur Alric (Tanpınar 1941: 245) gibi bazı edebiyat adamları ve araştırmacılar tarafından daha çok düzyazılarıyla yeni edebiyat anlayışının kurucularından biri olarak gösterilen Âkif Paşa; Süleyman Nazif (Süleyman Nazif 1926: 1568-1569), İbnülemin Mahmut Kemal İnal (İnal 1988: 86-87), M. Fuad Köprülü (Köprülü 1989: 299), A. H. Tanpınar (Tanpınar 1941: 245-246), İsmail Habib [Sevük] (Sevük 1943: 6), Mehmet Kaplan (Kaplan 1978: 20), M. Kaya Bilgegil (Ölmez 1997: 53-69), Abdullah Uçman (Uçman 1989: 261-262), Şerif Aktaş (Aktaş 1996: 31) ve Ali İhsan Kolcu (Kolcu 2002: 17-36) gibi bazı araştırmacılarca da klâsik Türk edebiyatının içerisinde eski zihniyetin devamı olarak değerlendirilir ve eski zihniyetin içinde yaptığı yeniliğe dikkat çekilir. M. Kaya Özgül ise onu "*Eskinin Yenileri*" arasında sayar (Özgül 2000: 103-105). *Adem Kasidesi* ile Goethe'nin *Genç Werther'in İstirapları* romanı üzerinde karşılaştırma yapan Yavuz Demir de kasidenin devri içindeki yeniliği üzerinde durur (Demir 1992: 25-27). Âkif Paşa'nın batı dili bilmediğini, batıya her konuda yabancı olduğunu ifade eden Gibb, onun hem resmî dili, hem de o zamanların revaçta olan edebî üslûbunu karıştırarak vücuda getirdiği düzyazı ile eski yazış tarzını değiştirdiğini ve düzyazıda bir ihtilâl yaptığını söyler (Gibb 1999: 489-490, Tanpınar 1941: 245, aml 1992: 193). Âkif Paşa'yı "*tamamen yeninin içinde düşünmek bu çizgiyi zorlamak demek olur*" (Kavaz 2002: 58) diyen ve "*bizim edebiyatımızda gerçek anlamda yenilik, batıdaki örnek ve türlerle karşılaştıktan sonra ortaya çıkmıştır*" kanaatini taşıyan İbrahim Kavaz, onun, dilin edebî türleri ifade edebilecek gelişmeyi kendi içinde sağlaması yolundaki katkısı üzerinde durur (Kavaz 2002: 62). Âkif Paşa'yı, "*edebî türlerin ortaya çıkmasında değil, edebî dilin Türkçeleşmesinde yeniliğin yol açıcısı olarak*" görür (Kavaz 2002: 68).

Âkif Paşa, her ne kadar eski zihniyeti ve hayat anlayışını sürdürüşü ile klâsik Türk edebiyatı içerisinde değerlendirilmeye müsait eserler vermişse de, İbrahim Şinasî'nin batı kaynaklı çabalarıyla başlayan yenileşme hareketinden daha önce sade bir nesre doğru giden diliyle, *Adem Kasidesi* ve küçük

yaşta ölen torunu için söylediği *Mersiye* ile yeninin kapısını aralar. Daha yerinde ve doğru bir söyleyişle, bilhassa yukarıda söz konusu edilen mizacın insanını veren bu iki şiiriyle, klâsik zihniyetin ve estetiğin dışına düşer. Her ne kadar bir iki şiirinde şahsî oluşun ve ferdin ifadesini arayan söyleyişe yönelir gibi görünürse de genel karakteri itibarıyla klâsik edebiyatın çemberinin dışına pek çıkamaz. “*O, ondokuzuncu asır başının hayatında, fikrî itiyatlarında, dilinde sarsılmış, değerlere bağlılık ve güveninde eski cemiyetin kesin standartlarından huzursuz bir ferdiyete giden insandır. Bu itibarla Keçecizâde’nin, Vâsıf’ın ve onlardan evvel gelenlerin birçoğunun eserlerinde hafif belirtiler halinde görünen bir yığın şey, Paşa’da bir nevi sarahat kazanır, demek hiç hatalı olmaz.*” (Tanpınar 1982: 94) Şair, diğer eserleri arasında hacim olarak küçük kalan “*‘Tabsıra’sı, bazı hususî mektupları, ‘Adem Kasidesi’ ve bilhassa torunu için yazdığı o küçük mersiye ile, herhangi bir yabancı tesire mâruz kalmaksızın, sadece hayatının ârzalarıyla yeni denilebilecek bir edebiyatın nümunesini vermiştir.*” (Tanpınar 1982: 94).

Âkif Paşa’nın *Adem Kasidesi*’nde “*içinde yaşanan dünya ve varlığa karşı nefret duygusu kuvvetli bir şekilde işlenmiştir. Cennet, cehennem, hatta mutasavvıfların özlediği elest meclisine dönüş ve Tanrı’nın varlığında yok olma (fenâ), böylece ebediyete ulaşmanın (bekâbillâh) zıddı olan ‘adem’ kavramına methiye, İslâmî gelenek içinde oldukça yabancı bir düşüncenin tezahürüdür.*” (Uçman 1989: 262) Muhtevadaki gelenekten bu ayrılışa karşılık diğer yandan şiirin iç düzenlenişinde, dil ve “*kafiyenin gelişi güzeline tâbi olan hayalleri ile, tamamiyle eski tarzın mahsulüdür.*” (Tanpınar 1941: 246). Âkif Paşa, metafizik karakterli eseri *Adem Kasidesi*’nde varlığın karşısına koyduğu yokluğun yarattığı paradoksun içinden kurduğu çatışmaya bağlı olarak dramatik insanın çelişkilerini vermesiyle, varlığa karşı yokluğu yüceltmesiyle, huzursuz insanın bunalımını eserinin geniş kadrosu içerisinde çeşitli cepheleleriyle sergilemesiyle Türk şiirine yeni bir tema getirir, yahut daha önce de yer yer üzerinde durulan temanın kadrosunu genişletir. Kötümser ruh hâli, buna bağlı olarak metafizik buhranı, başta Ziya Paşa ile Abdülhak Hâmit olmak üzere, sonraki nesiller üzerinde etkisini gösterecektir. “*Servet-i Fünûn şiirinin bedbinliğine varıncaya kadar az çok Âkif Paşa’dan gelen bir şeyler vardır.*” (Tanpınar 1982: 100). Hatta şairin bu kasidedeki pesimist ruh hâliyle Mehmet Âkif’e de etki etmiş olabileceği düşünülebilir (Uçman 1989: 261).

Âkif Paşa’nın, *Adem Kasidesi*’nden sonra dikkat çeken diğer şiiri *Mersiye*’sidir. Şair, sade ve samimi bir dille ve hece vezniyle torununun ölümü üzerine yazdığı bu koşma tarzındaki *Mersiye*’de ölüm olgusunu ve fikrini klâ-

sik anlayıştan farklı bir şekilde ele alır. Bu noktada A. H. Tanpınar'ın *Mersiye* hakkındaki “*Bu artık ne eski mersiye, ne tarih düşürme sanatının doğurduğu manzumelerin muvazaalı dünyasıdır, hatta ne de halk ağıtıdır. Küçük şeklinde ve nispeten durulmuş dilinde insanın tâ kendisini arayan yeni şiiridir.*” (Tanpınar 1982: 98) değerlendirmesine büyük ölçüde katılmakla birlikte, halk şiirindeki ağıtın ölüm hâdisesini zaman zaman kendi realitesinde bütün çıplaklığıyla sergileyebildiğini ve insanla bağ kurabildiğini de gözden uzak tutmamak gerekir.

Şair, bu *Mersiye* ile klâsik anlayışın ölüm sonrasını pek sorgulamayan tavrının dışına çıkarak, torununun küçük yaşta ölümünün ruhunda yarattığı derin ıstırapın tesiriyle ölümü ve ölüm sonrasını sorgulamaya girişir. Yer yer mezarlık âleminin içine eğilerek realist bir bakışla orada gördüklerini şiirin dünyasına taşır. Devrinin klâsik sanatkarları üzerinde açık tesiri belirmeyen bu manzumenin, *Adem Kasidesi*'nde de görüldüğü gibi, İbrahim Şinasî'den sonra gelen nesiller üzerinde etkisi olduğu gözden kaçırılmamalıdır. A. H. Tanpınar, *Edhem Pertev Paşa'nın 'Tıfl-ı nâim' tercümesinden evvel çocuk ve çocuk sevgisi temlerinin edebiyatımızda*” bu şiirle başladığını ifade eder (Tanpınar 1982: 100). Yenileşme döneminde bilhassa Recaizâde Mahmut Ekrem ile Abdülhak Hâmit'te bu *Mersiye*'nin tesirleri kendini gösterecektir. Bununla birlikte Âkif Paşa'nın *Mersiye*'sinin fonksiyonu, Tanzimat sonrası yenilikçi sanatkarları üzerinde ölüm teminde yaptığı etkiyle kalmaz. Bu şiiriyle şair, diğer yandan Cumhuriyet dönemi sanatkarlarının, doğrudan *Mersiye*'ye bağlamazsak bile, üzerinde ısrarla duracağı ölüm sonrasının da kadrosunu bir tarafla vermiş gibidir. Unutmayalım ki, metafizik derinlik kazanmayan, mezarlık âlemiyle ve bilhassa insan bedeni üzerinde duruşuyla sınırlı kalan bu şiir, devrinden çok sonra yeni yeni açılımlara imkân hazırlar yahut hiç değilse metinlerarası bağ kurabileceğimiz kadronun bir yanını verir görünmektedir.

Klâsik Türk edebiyatında mersiyelerle, halk edebiyatında ağıtlarla önemli bir yer tutan ölüm, İslâm medeniyeti dairesinde ruhun bedenden ayrılması olarak değerlendirilir (Demirci 1987: 94). Asıl itibarıyla kuvvetli ve köklü bir öte dünya inancı getiren İslâm dininin potasında yeni bir anlayış kazanan ölüm, korkunç olmaktan uzaklaşır. Zira, İslâmiyet ölümü karanlıkta ve bilinmezlikte bırakmamış, onu belirli bir vuzuha kavuşturmuştur. Her şeyden önce ölüm, mutlak bir son ve yok oluş değildir. Ölüm, bir başka âleme açılan kapıdır. Yunus Emre bunu, aynı zamanda Türk insanının, ölüme bakış açısını da gösteren şu mısralarla özlü ve güzel bir şekilde dile getirir:

Ko ölmek endişesin âşık ölmez bâkîdür
Ölmek senün nen ola çün cânun İlâhîdür

Ölümden ne korkarsın korkma ebedî varsın
(Yunus Emre 1997a: 80)

Denebilir ki, bu mısralarda ifadesini bulan ebediyet duygusu ve düşüncesi, ruhun ölümsüzlüğü fikri, İslâm medeniyeti içerisinde şekillenen Türk edebiyatının ana karakteristiklerinden birini kurar. Bir yönüyle hayatta ve onun yansıması olarak edebiyatta hazin görünen ölüm, diğer yanıyla insanı bütün benliğiyle kavrayan munis bir gerçeklik olur. Zira, İslâm medeniyeti dairesi içerisinde şekillenen anlayışa göre insanın asıl varlığını teşkil eden ruhtur ve ruh da ölümsüzdür. İnsanın sadece maddî tarafı, yani bedeni ölümlüdür. Ruh, bedendeki misafirliğini doldurarak bir istihâle geçirir, sonra ebedî âleme doğru yol alır. Bu inanış Yunus Emre'nin,

Ölürise ten ölür cânlar ölesi degül
(Yunus Emre 1997a: 220)

mısraında ifadesini bulur. Klâsik şiirin tasavvufî cephesinde ise huzuru ve gerçek kurtuluşu ölümden bulan şair, bunu bir korku unsuru ve ıstırap kaynağı değil, Mevlânâ'da gördüğümüz şekliyle, “şeb-i arus” (düğün gecesi, sevgiliye kavuşma ânı) olarak değerlendirir. O, ölüm hâdisesinin oluş sebebini ve mâhiyetini uzun uzadıya araştırma ihtiyacı duymaz. Zira, insan bilinmeyen araştırır. Oysa sağlam bir inanç sistemine bağlı olan klâsik şair için ölüm, bilinmezlerle dolu başka bir âlem olmaktan uzaktır.

Klâsik Türk şiirinde mersiyeler, halk şiirinde ise ağıtlar ölüm hâdisesi ve kavramından daha çok ölen kişinin şahsî husûsiyetleri etrafında teşekkül eder. Ölen kişinin iyilikleri, güzel yanları bir bir sayılır; genç ise erken ölümden dolayı duyulan üzüntü dile getirilir. “*Mersiyelere bu açıdan bakılacak olursa genelde dünyanın geçiciliği, gaddarlığı ve zalimliği, feleğe sitem, yas, övgü, olayın tasviri ve dua, temenni olmak üzere başlıca beş bölümden meydana geldiği görülecektir. Şair ilk bende (veya beytlerden meydana geliyorsa şiirin giriş kısmında) şiirine bu dünyanın geçici olduğunu, bu güzelliklere kanmamak gerektiğini ve kâinatın aslında ne kadar zalim olduğunu vurgulayarak başlar. Daha sonraki bendler kahramanın övgüsünü ve bu arada böylesine değerli bir kişinin kaybindan doğan üzüntüyü dile getirir. Bu bölüm*

bazen yasa çevrenin, tabiatın da katılmasıyla daha farklı bir hal alır. Adeta kahramanın ölümüne bütün âlem ağlamaktadır. Ardından da böylesine değerli veya genç bir kişiye kıymış olmasından dolayı feleğe sitemler edilir. Mersiye-lerin son bölümü pek az istisna dışında daima dua ve temenni bölümlerinden meydana gelmiştir.” (İsen 1993: XXXII). Genel manada klâsik mersiye-nin formunu ve iç plânını bu maddeler kurar.

XIX. yüzyılın klâsik sanatkârlarından biri olarak karşımıza çıkan Âkif Paşa’nın *Mersiye* ile, daha önce ifade ettiğimiz gibi, bağlı olduğu gelenekten ayrıldığını, onun dışına düştüğünü görürüz. *Mersiye* ile Âkif Paşa hem klâsik mersiye-nin formundan ve iç plânından ayrılır, hem de ölüm hâdisesi onun için büyük bir ıstırap kaynağına dönüşür. Bu sebeple şairin ölüm ve ölüm sonrası konu alan *Mersiyesi*’nin yeni olduğu fikri üzerinde A. H. Tanpınar ısrarla durur. Ona göre bu şiir, “*Küçük şeklinde ve nisbeten durulmuş dilinde insanın ta kendisini arayan yeni şiirdir.*” (Tanpınar 1982: 98). Yine onun ifadesiyle “*Böylece Âkif Paşa, bu onaltı mısranın içinde şiirin insanla münasebetini değiştirdiği gibi, yepyeni bir tem de getirmiştir.*” (Tanpınar 1982: 100). “*Nedim’den itibaren çerçevelerini zorlayan şiirimizde bu koşma, sadece teessürî sahada kalmasına rağmen ilk muvaffak hamledir. Âkif Paşa’nın ancak Şinasî’den sonraki nesil tarafından tanınmış olması da onun eseriyle edebiyatımızda ne kadar yeni olduğunu gösterir.*” (Tanpınar 1982: 100). Âkif Paşa’nın “*Torunu için yazdığı mersiyede şairin ilhamı, kasîdede olduğu gibi eski şiirin insanı yarı susturan ve hislere mâhiyet değiştirten sistemi ile karşılaşılmaz. Sanki hece veznini ve koşma şeklini almasıyla teessürî hayat birdenbire bütün hürriyetini kazanır. Burada Nâmık Kemal’in, Vâsîf’in şiiri için yaptığı dikkatin isabeti meydana çıkar. Değişen teknik ile sanki insanın kendisi meydana çıkmıştır. Filhakika daha ilk küt’adan itibaren hakikaten duyulmuş şeylerin, dünyasına gireriz. Kaybedilen torunun küçücük ve sevimli varlığı ve asıl mühimi ölümün kendisi, gerisi olmayan mâcera bizi birden bire sarar.*” (Tanpınar 1982: 98). Bu sarış ve kavrayıştaki başarı önemli bir tarafıyla şüphesiz duygunun samimiliğinde aranmalıdır.

Burada öncelikle tekniğe ait unsurlardaki değişme ile muhtevada meydana gelen değişmenin birlikte yürüdüğü şiirin metni üzerinde durmak gerekecektir:

M E R S İ Y E

Tıfl-ı nâzenînim unutmam seni
 Aylar günler değil geçse de yıllar
 Telh-kâm eyledi firâkın beni
 Çıkar mı hâtırdan o tatlı diller
 Kıyılamaz iken öpmeğe tenin
 Şimdi ne hâldedir nâzik bedeninin
 Andıkça gülşende gonca-dehenin
 Yansın âhım ile kül olsun güller

Tagayyürler gelip cism-i semîne
 Döküldü mü siyâh ebrû cebîne
 Sırma saçlar yayıldı mı zemîne
 Dağıldı mı kokladığım sünbüller

Feleğin kînesi yerin buldu mu
 Gül yanağın reng-i rûyun soldu mu
 Acaba çürüdü toprak oldu mu
 Öpüp ohşadığım o pamuk eller

(Âkif Paşa 1997: 164)

A. H. Tanpınar'ın “*Değişen teknik ile sanki insanın kendisi meydana çıkmıştır.*” (Tanpınar 1982: 98) derken, bu halk şiirinin formunu arayan *Mersiye*'nin muhtevasında meydana gelen yeniliği önemli bir tarafıyla şairin teknikte yaptığı değişikliğe bağlaması yerindedir. Bazı araştırmacılar tarafından halk şiiri tarzında yazılmış tek eseri olarak gösterilen (Parlatır 1988: 253, Uçman 1989: 262) Âkif Paşa'nın *Mersiye*'si, onun şiir sanatı içinde bu alanda heceyi kullanması bakımından yalnız kalmaz. *Divan*çesinde bir de 6+5=11 duraklı hece vezniyle yazılmış koşma formunda “*Şarki*”sı yer alır (Âkif Paşa 1997: 178). Bu da Âkif Paşa'nın halk şiiri kaynağına gidişte arzusunun olduğunu gösterir. Mahallîleşme cereyanı çerçevesinde klâsik şairlerde heceyle yazılmış şiirlere daha önce rastlanmaya başlanmıştı (Köprülü 1989: 299). Nitekim Nedim'in ve Şeyh Gâlip'in saz şiirinde kaynağını bulan hece denemeleri bunlar arasındadır. “*Hece vezninin Tanzimat'tan sonra birden bire kazandığı rağbette bu koşmanın, en yakın devirde gelenekten kopmuş örnek sıfatıyla mühim bir hissesi vardır.*” (Tanpınar 1982: 99). Şairin hece veznine ve az çok halk diline gitmek istemesi yalnızca mahallîleşme cereyanı ile izah edilemez. Kanaatimizce şair, aynı zamanda ölüm karşısında şahsî dramını, kaybedilen torun karşısında duyulan acıları klâsik edebiyatın teşrifatçı üslûbu-

nun ve klişeleşmiş ifade kalıplarının dışında dile getirme ihtiyacı duymuş olmalıdır. Nitekim daha ilk hanede,

Tıfl-ı nâzenînim unutmam seni
Aylar günler değil geçse de yıllar
Telh-kâm eyledi firâkın beni
Çıkar mı hâtırdan o tatlı diller

söyleyişi, her türlü teşrifattan, tecrit plânından uzak, acı çeken insanın samimi duygularını ve dramını verir.

Bu şiir aynı zamanda devri içerisinde yeni ve farklı bir söyleyişi getirir. Âkif Paşa, *Mersiye* ile yalnızca gelenekten ayrılmakla kalmaz, gelenekle birlikte kendi şiirinin de şekil ve muhtevâsından uzaklaşır. Divançesinde yer alan kızının ölümü üzerine tarih düşürdüğü mersiye ile yapılacak küçük bir karşılaştırma bunu açıkça gösterir:

‘Atıyye Fâtıma hânım ki tâzelikde dirîg
Verem dedikleri derd etdi kâmetin iki kat

Eser-pezîr-i devâ olmayıp o dâ-i ‘udâl
Bitirdi şerbet-i merg ile hâdimü’l-lezzât

İşitdi vâlidî yandı yakıldı Edirnede
Unutmaz anı gönül tâ-be-haşr-ı mahlûkât

Kemâl-i hüzn ile kayd etdi lafz-ı târîhin
İkiyüz ellide yedide ‘Atıyyem etdi vefât

(Âkif Paşa 1997: 159)

Kızı için yazdığı bu mersiyede kuru bir ifadenin içinden geleneğe bağlı konuşan şair, torunu için yazdığı *Mersiye*’de şiiri zihnî plândan çıkarır, onu bir duygunun malı, bir duygunun kendisi yapar. Ölüme uzaktan bakan tarih manzumesinde şair, bir ölüm haberini verir gibidir. Oysa torunu için yazdığı şiirde ölüm, insanı içten saran onun hayat karşısındaki dramatik duruşunu kuran temel gerçekliği olur.

Edebiyat tarihçisi dikkatiyle ‘ölümle değişme’ meselesini klâsik Türk edebiyatı dairesi içerisinde yenileşme fikriyle ele alan A. H. Tanpınar, “*Makber’in esas temlerinden biri olan ‘ölümle değişme’ fikrinin de bu koşma ile*

başlaması, yahut bu temin öteden beri her edebiyatta az çok mevcut olduğu düşünülürse, yenileşmesidir." (Tanpınar 1982: 99) görüşünü ileri sürer. Ancak, Mikhail Baktine'nin de işaret ettiği gibi hiçbir edebî "'söylem', 'önceden söylenmiş'e, 'bilinen'e, 'ortak düşünce'ye vb. yönelmeden edemez." (Aktulum 1999: 26). Bir edebî metnin, "ister çağdaş ister eski, ister klâsik metinler söz konusu olsun, metinlerarasının her yazı kalgısına özgü değişmez bir özellik olduğunu, hiçbir metnin daha önce yazılmış başka metinlerden bağımsız olarak yazılamayacağını, açık ya da kapalı bir biçimde her metnin daha önce yazılmış metinlerden izler taşıdığını," bazı bakımlardan önceki metinleri hatırlattığını ifade etmeliyiz (Aktulum 1999: 19). Böyle bir yapı, genişleyen yelpazede metinlerarası ilişkiler ağını karşımıza çıkaracak, bunların tespit ve yorumunu gerekli kılacaktır. Metinlerarası ilişkilerin bu geniş yelpazesi, bir metnin hiçbir zaman kesin ve son bir çözümlemesinin olmayacağını, her yeni bağlantıyla birlikte yorumcunun yeni keşiflerde bulunabileceğini ve her keşiften sonra da metnin kendini yeniden yaratacağını gösterir (Eco 2003: 49-50).

Probleme bu çerçevede yaklaştığımızda A. H. Tanpınar'ın edebiyat tarihçisi dikkatiyle yenilik olarak baktığı ve üzerinde ısrarla durduğu bu, 'ölüm hâdisesine realist dikkatle yaklaşma' ve 'ölümle değişme' fikrinin Anadolu Türkçesinin erken dönem şairleri arasında yer alan Yunus Emre'nin şiirlerinde de geçtiğini görürüz. Yunus Emre'yi okuyup okumadığı konusunda elimizde bilgi olmamakla birlikte Âkif Paşa'nın Yunus Emre'yi okuması kuvvetle muhtemeldir. Hatta aksi bile olsa bu durum, onun *Mersiye*'sini, aynı medeniyet dairesinde, aynı geleneğin içerisinde yer alan Yunus Emre'nin şiirleriyle metinlerarası ilişkiler çerçevesinde değerlendirmemize engel teşkil etmez.

Âkif Paşa'dan beş yüz yıl kadar önce mezarlık âleminin içine eğilen Yunus Emre, ölümle beden değişmesi fikrinden birer ibret levhası çıkarır. Âkif Paşa'nın *Mersiye*'si ile metinlerarasılık kurabileceğimiz geniş malzeme sunan şiiriyle şair, insan vücudu üzerinde karar kılan dikkati ve ısrarıyla mezarın içini kendi gerçekliğinde görmeye ve göstermeye çalışır:

Sabahın sinlere vardum gördüm cümle ölmüş yatur
Her birî bî-çâre olup 'ömrin yavı kılmış yatur

Vardum bunların katına bakdum ecel heybetine
Niçe yiğit murâdına irememiş ölmüş yatur

Yemiş kurd kuş bunı keler niçelerin bağrın deler
Şol ufacak nâ-resteler gül gibice solmuş yatur

Topraga düşmüş tenleri Hakk’a ulaşmış cânları
Görmez misin sen bunları nevbet bize gelmiş yatur

Esilmiş incü dişleri dökülmüş saru saçları
Bitmiş kamu teşvişleri Hak varlığın almış yatur

Gitmiş gözünün karası hiç işi yokdur turası
Kefen bizinün pâresi sünüğe sarılmış yatur

Yunus ‘âkilisen bunda mülke sûret bezemegil
Mülke sûret bezeyenler kara toprak olmuş yatur

(Yunus Emre 1997a: 131-132)

Bu mısralardan da anlaşılacağı üzere Âkif Paşa’nın *Mersiye*’si, Yunus Emre’nin şiirindeki ‘ölüm hâdisesine realist dikkatle yaklaşma’ ve ‘ölümle değişme’ fikri ile dikkate değer benzerlikler sergilemektedir. İki şiir arasındaki paralellikler ‘ölüm hâdisesine realist dikkatle yaklaşma’ ve ‘ölümle değişme’ fikri etrafında metinlerarasılık kurabileceğimiz yapıdadır. Her şeyden önce iki şiir de maddî varlığın, yani insan bedeninin ölümünün ifadesinde birleşir.

Âkif Paşa, ıstırap içinde dikkatle eğildiği mezardaki torununun cesedinin ölümle değişmesini sorgularken,

Tagayyürler gelip cism-i semîne
Döküldü mü siyâh ebrû cebîne
Sırma saçlar yayıldı mı zemîne
Dağıldı mı kokladığım sünbüller

sorularını yöneltir. Şiirde yer alan “*cism-i semîn*” terkinibinde görüldüğü üzere mezarın içindeki çocuğun vücudunu ‘*yasemin cisim*’, ‘*yasemin çiçeğinden yapılmış vücut*, *yasemin çiçeği gibi vücut*’ şeklinde bir metaforla verir ve yasemin çiçeğinin solmasıyla cesedin ölümden sonra değişmesi arasında ilgi kurar. Buna benzer şekilde Yunus Emre de,

Şol ufacık nâ-resteler gül gibice solmuş yatur

derken mezarın içindeki çocuk (nâ-reste) vücudunun ölümden sonraki değişimini gül benzetmesiyle dikkatlere sunar. Âkif Paşa’nın benzetmesiyle metinlerarasılık kurulabilecek tarzda Yunus Emre’nin bu mısraında da gülün

solması gibi mezardaki küçük çocuğun vücudunun rengi solmakta ve yapısı değişmektedir. Görüldüğü üzere her iki şair de ‘ölümle değişme’ fikrini ele alışıta aynı hayalde ve benzetmede birleşir. Esasen bu ‘ölümle değişme’ fikrini, gelenek içerisinde Yunus Emre’nin de beslendiği kaynak olan Ahmed-i Yesevî’ye kadar çıkarabiliriz. Ahmed-i Yesevî’nin şiirleri arasında ‘ölümle değişme’ fikrinin dikkatlere sunulduğu,

kızıl gül dik yüzüñ bolğay misl-i saman
(kızıl güle benzer yüzün saman olur)

(Ahmed-i Yesevî 1983: 258-259)

gibi, insan bedeninin ölüm sonrasında değişimini tasvire yarayan mısralarla karşılaşılır.

Âkif Paşa *Mersiye*’sinde,

Sırma saçlar yayıldı mı zemîne

mısraıyla ölümle değişmeyi sorgularken, realist bir bakışla, sırma gibi sarıya çalan saçların zamanla bedenden ayrılarak mezarın içinde zemine yayılması fikrini getirir. Biz aynı benzetme ve saçların mezarın içinde toprağa dökülmesi (yayılması) tasviriyle Yunus Emre’de de karşılaşırız. Yunus Emre’nin,

Esilmiş incü dişleri dökilmiş saru saçları

söyleyişindeki “*dökülmüş saru saçları*” ibaresi metinlerarası düzlemde aynı realist dikkati ve bakışı verir.

Âkif Paşa, sorgulayan bakışını mezardaki torununun üzerinde gezdirirken küçük çocuğun vücuduna ait bazı unsurları sayar:

Döküldü mü siyâh ebrû cebîne
Sırma saçlar yayıldı mı zemîne
Dağıldı mı kokladığım sünbüller

Bu mısralarda çocuğun kaş ve saç rengi gibi fizikî özellikleri, realist dikkati öne alan bir bakışla sergilenir. “*Sünbül*” gibi klişe bir ifade bile şiir-

deki bu realist bakışı bozmaz. Yunus Emre ise, insan vücudu üzerindeki dikkatini Âkif Paşa'nın *Mersiye*'sine göre daha geniş bir çerçeveye oturtur:

Gitmiş gözünün karası hiç işi yokdur turası
Kefen bizinün pâresi sünüğe sarılmış yatur

mısralarında, “göz”, “gözünün karası” söyleyişinde gözün rengi, kemik anlamına gelen “sünüg” hep bu ölen kişinin uzuvlarındaki değişmeyi sergilemeye yönelik ifadelerdir.

Erken dönem Anadolu Türk edebiyatında ölüm hâdisesini kendi realitesinde görmede ve edebî eserin dünyasına taşımada Yunus Emre yalnız kalmaz. Şeyyad Hamza ve Âşık Yunus gibi şairlerin şiirlerinde de ölüm fikrinin realist tasviriyle karşılaşırız. Yunus Emre ile çağdaş sayabileceğimiz Şeyyad Hamza, veba salgını üzerine yazdığı kaside şeklindeki mersiyesinde,

Göresin bir kafa yatur çürümiş
(Akar 1987: 4)

derken mezarın içine yönelen dikkatiyle ‘ölümle değişme’ fikri üzerinde durur.

Yunus Emre'den sonra onun takipçisi Âşık Yunus'ta da mezarlık âleminin buna benzer şekilde dile getirilişi ile karşılaşırız:

Yûnus dir ki gör takdîrün işleri
Dökülmüşdür kirpikleri kaşları
Başları ucunda hece taşları
Ne söylerler ne bir haber virürler
(Yunus Emre 1997b: 83)
Şair özellikle,
Dökülmüşdür kirpikleri kaşları
derken Âkif Paşa'nın,
Döküldü mü siyâh ebrû cebîne

mısraıyla metinlerarası düzlemde birleşir. Yalnız Âkif Paşa, bütün şiir boyunca monolog şeklinde kalan, muhatabında cevabını bir türlü bulamayan sorusunu ısrarla mezardaki torununa yöneltir. Âşık Yunus ise,

Başları üstünde hece taşları
Ne söylerler ne bir haber virürler

derken mezaradaki insanların konuşmayacağını bilir.

Âşık Yunus, İslâm medeniyetinin algısı içerisinde ibret gözüyle baktığı dünyanın gelip geçici olduğunu belirtmeye yarayan “*yalancı dünya*” kodlamasıyla hayat felsefesini ve insanın değişmez yazgısını da ifade alanına döker:

Yalancı dünyaya konup göçenler
Ne söylerler ne bir haber virürler
Üzerinde türlü otlar bitenler
Ne söylerler ne bir haber virürler

(Yunus Emre 1997b: 83)

Âkif Paşa’nın *Mersiye*’sinde ise dünya şaire kin besleyen “*feleğin*” onu cezalandırdığı yerdir. Nitekim,

Feleğin kînesi yerin buldu mu

diyen şair, başına gelen bu felâketi yine İslâm medeniyeti dairesinde her türlü kötülüğün kaynağı olarak değerlendirilen ‘*feleğe*’ yüklerken Yunus’la aynı klâsik kültürün ve zihniyetin içinden konuşur.

Âkif Paşa’nın şiiri bitiren,

Acaba çürüdü toprak oldu mu
Öpüp ohşadığım o pamuk eller

mısralarına karşılık Yunus Emre’de,

Yunus ‘âkilisen bunda mülke sûret bezemegil
Mülke sûret bezeyenler kara toprak olmuş yatur

söyleyişini buluruz. Yaşadıkları çağın farklı olmasına rağmen aynı kültür dairesinde yer alan her iki şairde de ölümle birlikte “*toprak olmak*” kavrayışı dile getirilir. Maddî ölümün, insan bedeninin canlılığını kaybedişinin ifade alanına taşınmasındaki dikkat ortaktır. Gerek Âkif Paşa, gerek Yunus Emre ve gerekse Âşık Yunus bu şiirlerinde ölüm hâdisesinin ifadesini insan bedeniyile sınırlar.

Âkif Paşa’nın *Mersiye*’sinin Türk edebiyatı geleneği içerisinde bir başka kolla, halk şiirinin ağıt geleneği ile de metinlerarası ilişkisini kurmak

mümkündür. Ölüm teminin halk şiirinin ağıtlarında da insan bedeniyle kendi gerçekliği içinde ele alındığı söyleyişlerle zaman zaman karşılaşırız. Halk şiirinden aktaracağımız şu örnekler,

Âhır işte ecel şarabına kandım
Canım teslim edüp tabuta kondum
İşte kara yerin altına indim
Hayır duâ edin rûhum şâd edin

(Elçin 1990: 174)

Öldürürsin egnim başım soyarsın
Şol nâzik tenimi yere koyarsın

(Elçin 1990: 176)

her ne kadar ölüm hâdisesi üzerinde derinleşmese de, ‘ölüm hâdisesine *realist dikkatle yaklaşma*’ da ve mezarın içini dikkatlere sunmada, bu fikrimizi belirli ölçüde destekleyecek mahiyettedir. Halk şiiri bazen ölüm hâdisesinin üzerine eğildiğinde onu gerçekçi bir bakışla kendi çıplaklığında sergilemesini bilir.

Bu küçük *Mersiye*’nin Türk edebiyatındaki yerini ve fonksiyonunu belirlemek isteğiyle “*Türk romantizminin başlangıcını bizce bu eserde aramalıdır.*” diyen A. H. Tanpınar, Âkif Paşa’nın *Mersiye*’sindeki eski klişe sözler üzerine de dikkat çekerek, “*Vâkıa burada da klişe vardır. ‘Gonce-dehen, firak, telh-kâm, sünbül (saç yerine)’ gibi kelimeler ve tâbirler, gülşende hatırlama gibi şairâne söyleyişler, uzun bir kullanışın halk ağzında dahi tesirini tükettiği unsurlardır. Fakat Âkif Paşa’nın koşması onlarla büsbütün başka bir terkip kurar.*” (Tanpınar 1982: 99) tespitinde bulunur. A. H. Tanpınar’ın işaret ettiği, fakat ifade etmediği tertip, şiirin bütün bu sevgili etrafında varlık kazanan kelime kadrosunun artık ölmüş bulunan küçük torunun ifadesine çevrilmiş olmasıdır. *Mersiye*’yi biraz da bu kelime kadrosunun, geleneğinin belirlediği fonksiyonun dışında kullanılmış olması, yeni ve ilgi çekici kılar.

Tanpınar’ın, yukarıda da işaret ettiğimiz, “*bu küçük manzume ile Edhem Pertev Paşa’nın ‘Tıfl-ı nâim’ tercümesinden evvel çocuk ve çocuk sevgisi temlerinin edebiyatımızda başladığını da söyleyelim.*” (Tanpınar 1982: 100) tespitine de ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Zira, henüz yatay ve dikey boyutta ciddi etüdü yapılmamış olan Türk edebiyatı içinde A. H. Tanpınar’ın bu tespi-

tini sınırlı çerçevede de kalsa Yunus Emre'ye kadar genişletme imkânına sahibiz. Yunus Emre'nin mezarın içine eğilen dikkati çocuğu da ihmal etmez. Şairin,

Şol ufacık nâ-resteler gül gibice solmuş yatur

mısraında kullandığı ‘*ergenlik çağına gelmemiş küçük çocuklar*’ anlamındaki “*nâ-resteler*” kelimesiyle Âkif Paşa’dan çok önce ölmüş çocuğa acıma ve merhamet duygusunun karıştığı bir sevgiyle yaklaştığı görülür. Yunus Emre divanında genç ölümü konu alan başka mısralara da rastlanır:

Bu dünyede bir nesneye yanar içüm göyner özüm
Yigid iken ölenlere gök ekini biçmiş gibi .

(Yunus Emre 1997b: 490)

Daha önce de belirttiğimiz gibi Âkif Paşa, *Mersiye* ile yenileşme dönemi sanatkârlarına tesir eder. “*Tanzimat’tan sonraki şiirde o kadar mühim bir yer tutan ferdî ölüm karşısındaki vaziyet ve mersiye şiiri de ona bağlanabilir. Bunların içinde Hâmid’in ‘İbn-i Mûsâ’daki Ümmü’l-Asâm’in türküsunü ve bütün sahneyi, ‘Nejad Ekrem’deki hece vezni manzumelerin birçoğunu doğrudan doğruya devamı olarak sayabiliriz.*” (Tanpınar 1982: 99). Gerek Abdülhak Hâmit’te, gerekse Recaizâde Mahmut Ekrem’de yer tutan, başta *Ara Nesil* mensupları olmak üzere daha sonraki nesillerde de devam eden “*Kita-be-i Seng-i Mezar*”ları, mezarlık tablosunu, ölüm hâdisesi etrafında gelişen dikkati ve hissî hayatı bir tarafıyla Âkif Paşa’ya bağlamak doğru olacaktır. Abdülhak Hâmit’in *Makber*’de mezar üzerinde toplanan dikkatinin yanında,

Bak bak, ne değişmiş ol semenber!..
Gül çehresi, bak, ne yolda muğber...

(Tarhan 1982: 46)

gibi söyleyişlerle ‘*ölümle değişme*’yi verişi hep aynı kaynağı işaret eder. Yine benzer şekilde Recaizâde Mahmut Ekrem, oğlu Nijâd Ekrem’in ölümü üzerine yazdığı *Âh Nijâd* başlıklı şiirinde heceyle,

Hasret beni cayır cayır yakarken
Bedenimde buzdan bir el yürüyor
Hayalin çılgın çılgın bakarken
Kapanası gözümü kan bürüyor

(Ekrem 1997: 405)

derken Âkif Paşa'nın ölüm karşısındaki tavrına, diline ve söyleyişine yaklaşıp. Aynı şiirin,

Bu kayguya yürek nasıl dayansın?
Bedenciğin topraklarda çürüyor?

(Ekrem 1997: 405)

mısralarında Âkif Paşa'nın mezarın içine yönelen dikkatiyle birleşir. Artık yeni sanatkâr klasik şiirin estetik dünyasından uzaklaşmış, yeni bir söyleyişi kurmanın peşine düşmüştür.

Tecrit esasına bağlı sanat eseri vücuda getirme çabasında olan klâsik şair, şiirini bağlı olduğu estetik daire içerisinde kuracaktır. Böyle bir estetik yapı, 'mimesis' esasına bağlı sanat eserinde gördüğümüz dış dünyanın birebir yansıtılması ilkesine bağlı kalmaz, ondan farklı şekilde eser ortaya koyar. Dış dünyanın gerçekliğini, yaşanan gerçekliği aşarak, onu soyutlayıp genelleyerek üst bir gerçeklik alanı kurar. Artık sanatkâr, sanat eserinde dış dünyada yaşanan gerçekliğin üstüne çıkarak kurduğu bu üst gerçeklik alanından konuşur. *Divan*çesinde ölümle ilgili başka şiirleri de bulunan Âkif Paşa, ferdin ve "ben" in ifadesi olması bakımından *Adem Kasidesi* 'nde de karşılaştığımız gibi, bu küçük *Mersiye* ile klâsik edebiyatın dışına düşer ve yeni bir estetik algının içinden konuşur. Bu estetik algı değişimiyle artık sanat eseri ferdin ölümünü, ölüm sonrasında cesedin geçirdiği değişimi ve bunun şairin iç dünyasında yarattığı büyük ıstırapı dile getirir. Şiiri bir taraftıyla ilgi çekici kılan, edebiyat araştırmacılarının dikkatinin üzerinde toplanmasını sağlayan da bu olmalıdır.

Âkif Paşa, *Adem Kasidesi* ile *Mersiye* 'de hem bağlı olduğu klâsik şiir estetiğinin dışına çıkar, hem de kendi şiirinin ana karakteristik yapısının uzatıldığından konuşur. Şairin yaptığı asıl yenilik burada aranmalıdır. Oysa klâsik sanatkâr, "geleneğin devamlı tesir ve müdahalesi altında kalmıştır. Bu edebiyatın terbiyesini almış şair için geleneğin dışında bir şey tasavvur etmenin, onun tanımadığı, getirmediği başka şeyleri denemenin yolları kapalıdır.(...)"

Gelenek dış âlemde görülen her şeyi, yaşanan her duygu ve hayat tecrübesini değil, bunlar arasından yaptığı seçimin getirdiklerini şiire işlenecek konu olarak verir.” (Akün 1994: 421). Ancak sanatkârdan sanatkâra değişen ilham ve mahallîleşme cereyanı geleneğin içerisine bazı yeni unsurları taşır (Akün 1994: 421). Âkif Paşa, *Adem Kasidesi* ve *Mersiye*’siyle işte bu geleneği kırar. Artık yeni ve farklı bir eşya ve varlık anlayışının içinden konuşur. Bu da şairin yaşanan hayatın gerçekliğini görmesini ve göstermesini sağlayan estetik düzlemi kurar.

Âkif Paşa’yı böylesine farklı bir estetiğin dairesi içinden konuşturan sebep neydi? Eğer Paşa’nın herhangi bir batı dili bilmediği konusunda Gibb’in tespiti (Tanpınar 1941: 245) doğruysa, dolayısıyla bu ölüm temini devri içinde yeni bir dikkatle ele alması durumunu sadece tesadüfle açıklamak pek de isabetli olmayacaktır. Kanaatimizce Âkif Paşa’yı, muayyen ölçüler içinde de kalsa, klâsik Türk edebiyatının estetik dairesinin dışından konuşturan saiklerin başında, zaman zaman “*ben*”in ferdî boyutta gelişen buhranını ve ıstıraplarını doğrudan ortaya koyma ihtiyacı duymuş olması bulunmaktadır. Torunun ölümünün ruhunda yarattığı ıstırap, onun klâsik edebiyatın teşrifatından sıyrılarak çektiği acıları, halk ağıtlarını hatırlatan çıplak dille samimi bir şekilde ortaya koymasına zemin hazırlamış gibidir. 1887’de Yozgat’ta doğan, 1813 yılına kadar burada yaşayan, çocukluğunu ve ilk gençlik yıllarını Anadolu’nun bu küçük yerleşim biriminde geçiren Âkif Paşa’nın (Kavaz 2002: 9) böyle bir psikoloji içinde, biraz da şuurlaltının sürüklediği ortamda, kendini halk şiirinin kaynağında bulması gayet tabii görünmektedir. Böylece çok sayıda sanatkârın yüzyıllardır kullana kullana eskittiği klişe tabirlerden de belirli ölçüde uzaklaşarak kendisi olur ve içinde bulunduğu yakıcı duyguları doğrudan ifade alanına taşıma imkânına kavuşur. *Mersiye*’de şairin duygularına saz şiirinin (Tanpınar 1941: 245) de refakat ettiğini gözden kaçırmamak gerekir. Şüphesiz, Tanpınar’ın da işaret ettiği gibi bu küçük şiirin yeni bir söyleyişi aralamasında saz şiiri formunun sunduğu imkân dikkate değer. Bir bakıma ancak ıstırapıyla insan olan Âkif Paşa, geleneğin dışına çıktığında, kendisi olduğunda ve insanı kendi realitesinde bulduğunda dikkatleri üzerinde toplamayı başarır. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, A. H. Tanpınar’ın “*ancak sıkıntı ve ızdırap anlarında şair olan Âkif Paşa*” (Tanpınar 1982: 93) nitelenmesi bu manadadır.

Bütün bu metinlerarası ilişkiler çerçevesindeki değerlendirmeler, ölümü kendi gerçekliğinde görme ve ‘ölümle değişme’ fikrinin Âkif Paşa’dan önce başta Yunus Emre olmak üzere çeşitli şairler tarafından işlendiğini gösterir.

Bazı edebiyat tarihçisi ve araştırmacılarca Âkif Paşa'nın yaptığı bir yenilik olarak gösterilen 'ölümle değişme' temi, ancak dönemi içinde değerlendirildiğinde bir anlam taşır. Şüphesiz Türk edebiyatında ölüm temininin değişim ve gelişim seyrinin takibi böyle bir yazının sınırlarını aşar. Daha başka ve geniş bir çalışmanın konusu olmak durumundadır. Henüz Türk edebiyatında temlelerin gelişim ve değişimi üzerine monografik çalışmalar yapılmadığı için bu noktada kesin hükümlerden kaçınılması gerektiğini göstermesi bakımından Âkif Paşa'nın *Mersiye*'si iyi bir örnek olarak önümüzde durmaktadır.

Kaynakça

- AHMED-İ YESEVÎ, (1983). *Dîvân- Hikmet'ten Seçmeler*, Hazırlayan: Kemal Eraslan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- AKAR, Metin (1987). "Şeyyad Hamza Hakkında Yeni Bilgiler-I", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 2, İstanbul.
- AKTAŞ, Şerif, (1996). *Yenileşme Dönemi Türk Şiiri ve Antolojisi 1*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ÂKIF PAŞA, (1305). *Tabsıra-i Âkif Paşa*, Matbaa-i Ebuzziya, Konstantiniyye.
- ÂKIF PAŞA, (1997). *Âkif Paşa Divançesi*, Hazırlayan: M. A. Yekta Saraç-M. Fatih Andı, *İlmî Araştırmalar*, S. 4, İstanbul.
- AKTULUM, Kubilây (1999), *Metinlerarası İlişkiler*, Öteki Yayınevi, Ankara..
- AKÜN, Ömer Faruk (1994), "Divan Edebiyatı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul..
- DEMİR, Yavuz, (1992). "Longing for Death: Goethe's The Sorrows Of Werther and Âkif Pasha's Adem Kasidesi", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 7, Aralık, Samsun.
- DEMİRCİ, Mehmet, (1987). Mutasavvıflara Göre Ölüm, *İslâmî Araştırmalar*, S. 3.
- EBUZZİYA TEVFİK, (1308). *Numûne-i Edebiyat-ı Osmaniye*, Kostantiniyye.
- ECO, Umberto, (2003). *Yorum ve Aşırı Yorum*, (Çeviren: Kemal Atakay), Can Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- ELÇİN, Şükrü (1990). *Türkiye Türkçesinde Ağutlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- GİBB, E. J. Wilkinson, (1999). *Osmanlı Şiir Tarihi - A History Of Ottoman Poetry*, C. III-IV-V, (Çev. Ali Çavuşoğlu), Akçağ Yayınları, Ankara.
- İNAL, İ. Mahmut Kemal, (1988). *Son Asır Türk Şairleri*, C.I, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- İSEN, Mustafa, (1993),. *Acıyı Bal Eylemek Türk Edebiyatında Mersiye*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KAPLAN, Mehmet, (1978). *Şiir Tahlilleri I*, Dergâh Yayınları, 6. Baskı, İstanbul.
- KAVAZ, İbrahim, (2002). *Belgelerle Âkif Paşa Hayatı ve Eserleri*, Üniversite Kitabevi, Elazığ.

- KOLCU, Ali İhsan, (2002). *Türk Şiirinde Yokluk Fikri ve Âkif Paşa'nın Adem Kasidesi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KOLOĞLU, Orhan, (1986). *Miyop Çörçil (Churchill) Olayı ve -Cerîde-i Havadis'in Öyküsü-*, Yorum Yayıncılık, Ankara.
- MUALLİM NÂCÎ (1308). *Esâmî*.
- MUALLİM NÂCÎ, (1995). *Osmanlı Şairleri*, Hazırlayan: Cemal Kurnaz, MEB Yayınları, Ankara.
- ÖLMEZ, Ahmet, (1997). "Bilgegil Hocamız ve Onun Dilinden 'Adem Kasidesi' Şerhi", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Prof. Dr. M. Kaya Bilgegil Armağanı, nr. 5, Sivas.
- ÖZGÜL, M. Kayahan, (2000). *Arayışlar Devri Türk Şiiri ve Antolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- PARLATIR, İsmail, (1988). "Âkif Paşa", *Büyük Türk Klâsikleri*, C. 8, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- RECAÎ-ZADE M. EKREM, (1997). *Bütün Eserleri II*, Haz. İ. Parlatır-N. Çetin-H. Sazyek, MEB Yayınları, İstanbul.
- SEVÜK, İsmail Habib, (1943). *Tanzimat'tan Beri Edebiyat Antolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ, (1996). *Kâmusu'l-A'lâm*, Tıpkıbasım, Kaşger Neşriyat, Ankara.
- SÜLEYMAN NAZÎF, (1926). Âkif Paşa'nın Müceddidliği, *Servet-i Fünûn*, S. 94.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1941). "Âkif Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, cüz: 4, İstanbul.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, (1982). *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, (1992). *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- TARHAN, Abdülhak Hâmid, (1982). *Bütün Şiirleri-2 Makber / Ölü / Hacle / Bâlâdan Bir Ses*, Hazırlayan: İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- UÇMAN, Abdullah, (1989). "Âkif Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul.
- YETİŞ, Kâzım, (1989). *Nâmık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*, İ Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- YUNUS EMRE, (1997a). *Yunus Emre Divanı II*, Hazırlayan: Mustafa Tatcı, MEB Yayınları, İstanbul.
- YUNUS EMRE, (1997b). *Yunus Emre Divanı IV*, Hazırlayan: Mustafa Tatcı, MEB Yayınları, İstanbul.

ARA NESİL ŞAİRİ MEHMET CELÂL'İN MÜŞTEREK ŞİİRLERİ

Dr. İ. Hakkı AKSOYAK

Özet

“Müşterek şiir” birden fazla şairin ortaklaşa meydana getirdiği şiir tarzıdır. 19. yüzyılda bir çok Osmanlı Şairi bu şiir akımına katılmışlardır. Bunlardan biri de ara nesil şairi Mehmet Celâl'dir. Bu çalışmada birçok roman ve şiir kitabı sahibi olan Mehmet Celâl'in müşterek şiirleri üzerinde duruldu. Mehmet Celâl, pek çok roman ve şiir kitabına sahiptir. Celâl, önce dergilerde yayımladığı şiirlerini daha sonra kitaplarına almıştır.

Anahtar kelimeler: Divan Edebiyatı, Osmanlı Edebiyatı, Müşterek Şiir, Mehmet Celâl.

A Member of İterval Generation Mehmet Celâl's Collective Poems

Abstract

“Collective Poems” is a poetic tradition that was participated more than two or three poets. A lot of Ottoman poets can be included to this tradition. One of them is Mehmet Celâl. In this paper, we have studied Mehmet Celâl's “Collective Poems”. According to sources Mehmet Celâl has got a lot of novels and poems. First, Celâl, published “Collective Poems” in the journals; after than added this poems to his poetry books.

Key words: Divan Literature, Ottoman Literature, Collective Poetry, Mehmet Celâl

Ara Nesil Şairi Mehmet Celâl'in Müşterek Şiirleri

Müşterek şiir, birden fazla şairin katılımıyla oluşturulan manzumelerin genel adıdır. Bu şekilde oluşturulan şiirler için “gazel-i müşterek” ve “müşterek” terimleri de kullanılır. Bunlardan en fazla “gazel-i müşterek” terimi kullanılmıştır. Bu terimle sadece müşterek söylenen gazeller değil; her tür nazım şekli ile meydana getirilen müşterek şiirler kastedilir. Elimizdeki örneklerle baktığımızda müşterek manzumelerin beyit, kıta, murabba-ı müzdevic, terbi, şarkı, muhammes, tahmis, müşterek gazele tahmis, müseddes, hatta ka-

side ve kısa mesnevi nazım şekilleri ile yazıldığını görüyoruz. Bu anlam genişlemesinin müşterek şiirlerin daha çok gazel nazım biçimi ile yazılmasından kaynaklandığı anlaşılmıştır.

Anadolu sahasında müstakil bir manzume olarak ilk müşterek gazeli Ahî (ö.1517) ile Vâsî (16. yüzyıl) divanlarında buluyoruz. İkinci müşterek şiir örneği ise Nişancı Abdurrahman Paşa (ö.1690) ile Nabî (ö.1712)'ye aittir. 19. yüzyılda müşterek şiir sayısında önemli oranda bir artış görünmektedir. Müşterek şiir söylemenin âdeti moda haline dönüşmesi zaman zaman tepki de çekmiştir. O yüzyılda yaşayan Antepli Aynî, müşterek şiiri bölününce değeri azalan mücevhere benzetir:

Tansîf edince cevheri kadri şikest olur
Nazm etme Ayniyâ gazel-i müşterek abes

Gerçekten de XIX. yüzyılda yaşayan tanınmış veya tanınmamış pek çok şair, bu tarza iltifat etmişlerdir. Abdülhalim Memduh, Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Rasim, Florinalı Nazım ve Namık Kemal müşterek şiiri olan meşhur şahsiyetlerdir. Bunların yanısıra müşterek şiirler yazarlar arasında, hayatları hakkında yeterince bilgi bulamadığımız Bâdî, Bergî, Beşiktaşlı Sadî, Çatalcalı Memduh, Çingene Müşfik Efendi, Erganili Mesut, Leskopikli Nurî gibi isimler de karşımıza çıkmaktadır. Müşterek şiir yazmaya Bayburtlu Zihnî ve Üsküdarlı Râzî gibi halk şairlerinin katıldığı da görülür.

Müşterek şiirlerin başında çoğu zaman bir ibare, bir satır, bir paragraf hatta bir sayfa tutan başlıklar görülür. Başlıklarda şairlerin hayatı, nereli oldukları, mesleği, şiiri nerede, ne zaman ve ne münasebetle kaleme aldıkları gibi ayrıntılı bilgiler bulunabilir.

Bu manzumeler, genellikle bir gazel yazılması ardından bir başka şairin buna yaptığı eklemelerle meydana getirilir. Örneklerden şiirlerin irticalen söylendiği de görülmektedir. Bu durumda şairlerden biri manzumeyi bir mısra veya beyitle başlatır. Şairler arasında şiire en son giren şair, son mısra yahut beyitle manzumeyi tamamlar. Her mısra veya beytin başına isimlerini veya isimlerinin baş harflerini kaydederler. Böylece her mısranın hangi şaire ait olduğu bir bakıma tescil edilmiş olur. Elimizdeki örneklere göre müşterek şiiri oluşturan şair sayısı en az iki, en fazla altı olabilmektedir.

Bu şiirlere mekânlardan başlayarak bir göz atalım. İstanbul'da Fertek Meyhanesi, Yenikapı meyhaneleri, Bursa'da teferrüc mesireleri veya bir evdeki mangal başı müşterek şiirlerin oluşturulduğu mekân olur. Özellikle

meyhaneler, bu tür şiirlerin yaratılması için elverişli ortam oluşturur. Ahmet Rasim hatıralarında müşterek kıta, rûbâî, hamriye matlaları, sâkîname girizgâhları ve şarabiye gibi manzumelerin meyhanelerde bir masa etrafında nasıl kaleme alındığını uzun uzun hikâye eder: Encümen-i Şuara mensuplarının da müşterek gazelleri olup bir kısmı meyhanelerde yahut işret masasında yazılmıştır. Meyhanelerden başka kahvehaneler ve mesire yerleri müşterek manzumelerin yazıldığı belli başlı mekânlardandır. Ayrıca bu tarz şiir yazmanın bazı şehirlerde ve bölgelerde yaygın olduğu gözlemlenmektedir. Örneğin Ordu, Amasya, Trabzon, Yozgat, Bursa, Hatay ve Antalya gibi yerler müşterek şiir söyleme geleneğinin yaygınlık kazandığı yörelerdir. En fazla müşterek şiir kaleme alan şairlerin ilk sırasında 29 müşterek gazelle Ordulu Tıflî bulunur. Onu Trabzonlu Hilmî (21). Benlizade Mehmet İzzet (11). Namık Kemal (8) ve ve Eşref Paşa (8) izler (AKSOYAK, 1999: 239). Bu şairlerin ardından en çok müşterek şiir kaleme alan şairler sıralamasında "Ara Nesil Şairi" Mehmet Celâl de 7 manzumesiyle alır. Şiirlerine geçmeden önce Mehmet Celâl hayatına bir göz atalım.

Mehmet Celâl (d.1867-ö.1912). İstanbul'da doğdu. Babası Jandarma Dâiresi Reisi Ferîk İsmail Hakkı Paşa'dır. Babası Hakkı Paşa'dan ve özel hocalardan dersler almıştır. Mehmet Celâl'in çocukluk yılları babasının görevleri dolayısıyla Şam, Beyrut, Sofya, Erzincan ve Erzurum, Antakya, Halep ve Adana'da geçmiştir.

Mehmet Celâl, gittiği bu yerlerde halk kültürünü ve edebiyatını tanıma imkânı bulmuştur. Erzurum'da halk edebiyatına yönelen Celâl, on iki yaşında saz çalmayı öğrenmiş; aynı zamanda Âşık Kerem, Âşık Garib, Tâhir ile Zühre gibi halk hikâyelerini okuyarak, onlardan zevk almaya, Âşık Dertli ve Âşık Ömer'in divanlarından pek çok şiiri ezberleyerek, onları taklîde başlamıştır. Hakkı Paşa'nın, 1879'da İstanbul'a dönüşünden sonraki yıllarda, Mehmet Celâl, edebî mecmua ve gazeteleri hararetle takibe, bir yandan da Fuzûlî, Nefî, Nâilî ve Şeyh Gâlib gibi şairlerin divanlarını okumaya, hatta bunların pek çok şiirlerini de ezberlemeye çalışmıştır.

Mehmet Celâl yazı hayatına 1884 yılında, Tercümân-ı Hakikat'te Muallim Naci'nin yönettiği edebiyat sütununa gönderdiği şiirlerle başlar. Mehmet Celâl'in Tercümân-ı Hakikat'te yayınlanan ilk şiiri 5 Mart 1884 tarihli "Nazire" başlıklı manzumedir. Bu ilk şiirini, hemen aynı ay içerisinde, yine Tercümân-ı Hakikat'te yayınlanan biri manzum, biri mensur iki şiiri takip eder. Daha sonraları, 1885 Mayısına kadar her ay birkaç tane olmak üzere, Muallim

lim Naci'nin Tercüman'daki sütununa şiirler göndermeyi sürdüren Celâl'in ismi 13 Mayıs 1885'den itibaren Şafak mecmuasında da görülmeye başlar. Bu ilk yıllarında Mehmet Celâl, Muallim Naci'nin kuvvetli tesiri altındadır. Naci'nin şiirlerini örnek alır, onlara nazireler yazar; bazen tahmis eder. Mehmet Celâl, Şafak'ın yanı sıra, Saâdet'e şiirlerini göndermeye başlar. 1886 yılı içerisinde Cerîdetülhakâyık, Gülşen ve Gayret mecmualarında da yazmaya devam eder. 1887'de yazdıklarının hemen hepsi Mürüvvet gazetesinde neşredilir. Celâl, artık Naci'nin çevresinden yavaş yavaş uzaklaşmaya başlamıştır. Gerek Tercümân-ı Hakikat, gerekse Saâdet'e de gönderdiği şiirlerin altında bazen M. Naci'nin takdir veya tenkît yolu değerlendirilmeleri yer alır.

İlk şiirlerinde tem, şekil, edâ, üslûp ve söz hazinesi yönünden Divan Şiiri'nin taklitçisi olduğu gözlemlenen Mehmet Celâl'in bu durumu Muallim Naci'den gelme tesirlere bağlanabilir. Buna bir de, daha küçük yaşlarından itibaren okuyarak, hatta pek çok şiirini ezberleyerek yetiştirdiği Fuzûlî, Nef'î, Şeyh Galib, Naili dîvanlarından gelme tesiri de ekleyebiliriz. Mehmet Celâl, çok serî, bol ve irticâlî şiir söylemesi yüzünden, “Şâir-i Mâder-zâd”, “Şâir-i Şîrin-makâl” ve en çok da “Şâir-i Zî-irticâl” diye anılmıştır.

Mehmet Celâl, Mürüvvet'te yazdığı yazılardan sonra, 1891'den itibaren Maârif, Resimli Gazete, Hazîne-i Fünûn ve Mekteb gibi dergiler de eserlerini yayımlar. 1891 ve 1892 yıllarında şiir, hikâye, makale ve mensûrelerinin yoğun bir şekilde Maârif ve Resimli Gazete'de yer aldığı görülür. 1893'de bunlara Hazîne-i Fünûn da eklenir. 1895'te Mehmet Celâl ismini Hazîne-i Fünûn, Mekteb ve Mâlûmât'ta görürüz. Ayrıca Sabah, Muktebes, Marifet, Malûmat, Musavver Terakkî, İrtikâ, Musavver Fen ve Edeb ile Servet ve Sabah gazetelerinde de şiirler yazar.

Mehmet Celâl'in edebiyata Muallim Naci dairesi içerisinde dâhil olması, gençlik devresinden itibaren edebî ilişkiler ve yakın arkadaşlıklar kurabileceği bir çevreyi kendisine sunmuştur. Bu çevreyi teşkil eden isimler arasında Ahmet Râsim, Andelîb Faik Esad, Ali-Ruhî, Muallim Feyzî, Şeyh Vassî, Müstecâbîzade İsmet, Tepedelenlizâde Kâmil, İbnürrifat Sâmi, Faik Reşat, Nuri Şeydâ v.s. sayılabilir.

Müptelâ olduğu işret ve yaşadığı bohem hayatı, onu, karakterinde zaten evvelden beri var olan melankoliye ve gitgide de cinnete benzer bir hâl sürükler. Yakın arkadaşı Ahmet Râsim, Mehmet Celâl'in bu işret hayatını, mey-

hane arkadaşlarını ve sarhoşlukla yaptığı dengesiz davranışları *Muharrir Şâir Edib*'de anlatmaktadır. Celâl bu isimlerden bazılarıyla pekiştirdiği dostluklarını hârâbat âlemlerine de taşımış, onlarla şarkılı, içkili sohbetlerde de beraber olmuştur. Bu arkadaşlarıyla müşterek gazeller söylemiştir Ahmet Râsim, Celâlin bu meyhane arkadaşları çevresini uzun uzun anlatır: "*Hacı Bey mütavas-sûfîn-i şuarâdan pek çoğunu tanırdı. Bilhassa Celâl hakkında pek ziyâde mü-tehassis görünürdü. Veresiyeleri unutmak, verilmiştir diye tezgahdâra haber yollamak muhterîât-ı mükrimânesinden idi.*"

Trablus mektupçusu Arif Hikmet Bey, Deli lakabıyla müştehir idi. Hacı'nun daimî bir senâhânı idi. Hattâ onun için:

-Karagün meyhanecisi!..

der idi. Merhumdan maada, Harputlu Hayri, Adanalı Ziya, hattâ Ali Ru-hî, Maârif nâmında bir mecmûa-i mevkute neşreden Vassâf, Nuri Şeyda, ara-da sırada Muallim Naci, Şeyh Vasfî, velhâsıl evvelce saydıklarım, Celâl vesa-ire ile burada bazen bir küme faslı teşekkül ederdi. Fakat bu fasılların şerh ve tafsile değer fevkalâdelikleri yok idi. Asıl küme fasılları kodamanlardan değil, Andelib veya Faik Reşâd merhumun riyasetinde in'ikâd eden şiirli, şarkılı, gürültülü, inşâd-ı âsâra bol bol müsâit olan husûsî encümenler şek-linde idi". Ahmet Râsim, bu meclislerde Muallim Naci'nin Celâl'i her görü-şünde ona takılarak sakalaştığını da söyler (ANDI, 1995:1-39).

Ahmet Rasim, bir meyhanede Celâl'in de katıldığı müşterek şiir kaleme almayı şöyle hikâye ediyor: "*Kalem sahipleri için daha serbest, daha coşkun toplantı yerleri meyhanelerle birahanelerdir. "Kerahat vakti" dedikleri içki saati gelince, eski şairlerle yazarlar türlü semtlere dağılırlar; alıştıkları mey-hanelerin birine girerek masa başında toplanırlar. Bir iki kadeh parlattıktan sonra edebiyat dedikodularına girerler. Her biri yeni hazırladığı gazeli ken-dine özgü bir eda ile okur. Ara sıra karşılıklı "müşaare"ler de olur. Biri bir mısra söyler, içlerinden bir başkası aynı vezin ve kafiye de bir mısra ile beyti tamamlar, sonra mısralar birbirini izler." "Odalar, kiraathaneler, birahane-ler birer imtihan yeri idiye de bu işe en ziyade meyhaneler cılve yeri olur-du. İddia sahibi evvelemirde birinci mısraı yapmış bulunurdu. Bu hususta An-delib, Müstecabizade, Celâl, Fâik Reşat ileri giderlerdi. Bu imtihanlara ko-ca kafamla benim de iştirak ettiğim vâki olmuştur. İlk mısraı söyleyecek olan veyahut arkadaşları önce kâğıt ile kurşun kalemi çıkarırlar. Taş masa üzeri-ne koyarlar. Dökülen su veya rakı damlalarından kâğıdın ıslanıp yazıların*

okunmaz bir hale geldiği çokluktur. Fakat kafalar kızıştıkça hafızaya da cilâ geldiğinden o anda unutmak mülâhaza olunamazdı. Farz edin ki birinci mısraı Andelib bulmuş olsun. Gayetle mütevazî olduğu halde siması derhal yabancı bir gurur ile değişir, gözleri parlardı. Mesela Andelib:

“Ne hâlin varsa gör ey dil usandım gayrı senden ben”

Dedi mi derhal baş tarafına isminin ilk harfi olan bir (A) koyarak mısra kâğıda geçirilir, karşısındakini ikinci mısraın kaygısı alır. Uzun düşünmek acemiliğe, ilhamların darlığına, fikri kuvvetin zayıflığına haml olunurdu. Şayanı takdir olan iştirakçi birinci mısraın yazılıp bitmesini müteakip kâğıdı kendine çekerek:

(M) “Kederlerden, seherlerden, tükenmez derd-i mihnetden”i yazabilmekte idi. Üçüncü varsa epeyce zaman kazanmış olacağından ondaki hatırlama müddeti tabiatıyla çabuk olurdu. Onun için üçüncüler pek gecikmezler idi. O da meselâ

(C) “Bütün hülyâ-yı vaslınla döker hûn-âbeyi çeşmim”i fırlatırdı. Dördüncü yoksa birinci, dördüncü mısraı hazırlamağa koyulur, bunda biraz mad-rabazlık olurdu. Birinci ekseriya iki mısraı yolda yapmış bulunur yahut nazmın mevzuunun kederli elemli olacağını bildiği için ilk mısraı müteakip ikincisinin kafiyesine dikkat ederek kendi kafiyesini bulur bulmaz davranırdı. Dördüncü varsa, işi pek ziyade kolaylaşmış olduğundan üç arkadaşını intizarda bırakmaz !

(F) “Tahammül eylemek müşkül bütün gün nâle vü şîven”

Deyip kestirip atardı. Bunun en komiği perşembe günü çıkan bir risalede: Meşhur şairlerimizden Andelib, Müstecabizade İsmet, Celâl beylerle Fâik Reşat Bey’in müşterek tanzim eyledikleri “kita-ı ranadır” ibaresiyle matbu sahifenin süslenmiş olmasıydı ! Şair başına birer mısra düşen bu kıtanın mahiyet ve kıymeti manada değil, terkinin süratinde olmakla bazen “müştereken” kaydının evveline bi’l-irticâl” de yapıştırılırdı (RASİM, 1980: 150, 200; LEVEND, 1965: 31)” pasajlarıyla veriyor.

Mehmet Celâl’in de katıldığı müşterek şiirlerde Abu, Ahmet Rasim, Ali Ruhi, Naci [Sağdıç], Ali Ulvî, Andelib, Beşiktaşlı Sadî ve Kostî Efendi’nin adları geçmektedir. Mehmet Celâl’in de katıldığı bu müşterek şiirlerden ikisi

Şafak dergisinde yayınlanmıştır. Bunun yanı sıra şair bazı müşterek şiirlerine ise *Adada Söylediklerim* ve *Zâde-i Şâir* adlı şiir kitaplarında yer yermiştir (ANDI, 1995: 1-39).

Mehmet Celâl'in hayatı, sanatı ve eserleri hakkında bilgileri M. Fatih Andı ve Ahmet Rasim'in anılarından özetledik. Bu bilgilerle şairin müşterek şiirlere katılmasının nedenlerini ortaya koymaktadır. Bunlardan en önemlisi Celâl'in gençliğinde halk şiirine ilgi duymasıdır. Halk şiirinde irticalî (doğaçlama) şiir söyleme geleneği oldukça önemlidir. Bu terbiye ile yetişen Celâl'in doğaçlama şiir söylemedeki yeteneği herkes tarafından kabul edilmektedir ki zaten kendisi de "şâir-i zi-irtical (birdenbire, düşünmeden, hazırlıksız, içine doğduğu gibi şiir söyleyen)" unvanı ile tanınmıştır. Ayrıca Celâl'in şiirde kafiye fazla önem vermeyen ve çok fazla edebî sanatın yer almasını gereksiz gören düşünceleri (ÖNAL, 1998: 425) müşterek şiir yazmada kolaylık sağlayan unsurlardandır.

Başta Mehmet Celâl olmak üzere müşterek şiirlere Ahmet Râsim, Andelîb Ali Ruhî, Tepedelenlizâde Kâmil ve Faik Reşat'ın Muallim Naci ile yakınlıkları da dikkat çekicidir. Bütün bunlara ek olarak Celâl'in yaşadığı bohem hayat, başta Ahmet Rasim olmak üzere dostlarıyla genellikle meyhanelerde bir araya gelmeleri müşterek şiirlerin hazırlayıcısı olmuştur. Müşterek şiirlerin nazım biçimleri de bu şiirlerin nasıl kolayca kaleme alındığı konusunda bilgi vermektedir. Manzumelerden ilk üçü gazel; sonraki iki manzume de kıta nazım şekliyle yazılmıştır. Son manzume "şarkı" başlığını taşımaktadır. Manzumelerin nazım şekline göre dağılımına bakıldığında Celâl'in müşterek şiirlerinde gazelin yanı sıra kıta ve şarkı nazım biçimlerini de tercih ettiği görülmüyor. Kıta ve şarkıların öbür nazım biçimlerine oranla kısa ve dilinin sade olması, bunları oluşturdudan sonra, belki de şarkı olarak tekrar tekrar okunmasına fırsat veriyordu. Böylece yarışmayla birlikte eğlenceli bir ortam da sağlanmış oluyordu. Zamanın gazete ve dergilerinin de bu eğlenceli ve değişik şiir yaratma biçimine sempatiyle yaklaşmalarının sonucunda müşterek şiirler dolayısıyla bunları yazan şairlerin bu yayın organlarında sık sık boy gösterebilmelerine de olanak sağlıyordu.

- 1 S Nâz eyler idim çerhe sana çâker olaydım !
C Baş egmez idim göklere hâkin ger olaydım !
- 2 S Nâsûta tenezzül mü ederdi dil-i şeydâ
C Göklere uçardım sana ben şeh-per olaydım
- 3 S Mihr ü mehe berk-efgen-i ikbâl olurdum,
C Zülfünde duran şâne-i nûr-âver olaydım !
- 4 S Yâ ahker olaydım da yanaydım ocağında,
C Yâ âteş-i aşkın ile hâkister olaydım
- 5 S Dürr ü güher-i çerhe muâdil tutulurdum
C Elmâsıma bir halka-i engüşter olaydım
- 6 S Zülfünde ruhun şemm ile dil-şâd olurdum
C Ey gül! Sana bâlîn (?) -i safâ-perver olaydım
- 7 S Mânend-i Celâl eyler idim aşkımı ilân!
C Sadî gibi âlemde sühan-perver olaydım
(CELÂL, 1311: 110)

2

Müşterek Gazel

[Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün]

- 1 İ Gamzeler bî-dâd, müjgânlar belâ peykânıdır
İ Bir kemân-ebîr ki âlem çeşminin kurbânıdır
- 2 C Bezm-i ünsümden çekildi girye-bâr-ı hasretim
C Şimdi bilmem ol perî-peyker kimin cânânıdır
- 3 İ Seyr için dîdârını ayrılmıyor âyîneden
İ Bir perî kim kendi hüsn ü ânının hayrânıdır
- 4 C Dinle âh u zârımı Allâh için ey bî-vefâ
C Cân be-leb bir âşık-ı bî-çârenin efgânıdır
- 5 L Sîne-çâk olmakda ey meh âşıkı mazûr tut
L Tavr-ı istignâ-perestin mâhî-i sâ mânıdır

- 6 L Hazret-i İsmet ile Mîr-i Celâl'e dâimâ
 L Bence Lâmiḥ böyle pey-revlik taâlâ şânıdır
 (M. İSMET-CELÂL-T. LÂMİH, 1310: 115)

3

- [Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün Mefâ'îlün]
 1 K Yed-i beyzânı seyrân eyleyenler nûrdur derler
 K Bakılmaz sînene âyîne-i billûrdur derler
- 2 C Görenler sîne-i mecrûhum üzre sîne-i yârı
 C Sarılmış yâreye san merhem-i kâfûrdur derler
- 3 H Harâbât-ı mugâna gerçi çokdan varmadık ammâ
 H İşitdik hep varanlardan katı mamûrdur derler
- 4 Ab Gece feryâdda mıydın düşmeninle ey dil-i pür-hûn
 Ab Sehergeh dûş olanlar sana pek mehcûrdur derler
- 5 An Harâbâtîlik ile şöyle şöḫret bulmuşuz Râmî
 Ali Kazâ ile olursak hasta da mahmûrdur derler
 (PALA, 1996: 18)

4

Müşterek Kıta

[Fe'îlâtün Fe'îlâtün Fe'îlâtün Fe'îlün]

- MC Sen bu şîrîn kelimât ile bu gonca-fem ile
 Bezm-i mey bûlbûli gülzâr-ı melâhat gülüsün
- AU Dil bu ya hem güle hem bûlbüle benzetdi seni
 Hangi bâgun güli hangi kafesin sünbûlüsün
 Celâl ve Ulvî
 (CELÂL-ULVÎ, 1301: 80; CELÂL, 1303: 49)

5

İki Müşterek Kıta

- [Fe'îlâtün Fe'îlâtün Fe'îlâtün Fe'îlün]
 AU Görmeyim mihr-i cemâlin diye mi göz yumarım
 Kamaşır dîdelerim tâbiş-i hüsnünle senin !

MC Bir tecellî ile lâhûtu da tenvîr etti
Söyle hurşîd midir sîne-i pertev-figenin
(CELÂL-ULVÎ, 1301: 80; CELÂL, 1303: 49)

6

Şarkı

[Nakaratı Ser-muharririmizin Olmak Üzere Mümâ İleyhle Ahmed
Râsim ve Celâl Beyler Tarafından Müştereken Ve İrticâlen Tanzîm Edilmiş-
tir]

[Mefâ'îlün Mefâ'îlün Fa'ûlün]

I

RS Azalmaz meyl-i sevdâsı azalmaz
RŞ Kocalmaz tâzedir gönlüm kocalmaz
C Perî-peykerlere bîgâne kalmaz
Kocalmaz tâzedir gönlüm kocalmaz

II

C Bana insâf edin ey bî-bedelsiz!
M Hayâtım geçmesin bir dem güzelsiz
RŞ Olur mu lezzeti ömrün emelsiz
Kocalmaz tâzedir gönlüm kocalmaz

III

RŞ Efendim nev-civânım, dil-şikârım!
M Hazânımda benim sensin bahârım
CL Seni sevmekde yokdur ihtiyârım
Kocalmaz tâzedir gönlüm kocalmaz

IV

C Dem-i pîrîde geldim ilticâya
RŞ Beni bir kerre lutf et kıl himâye
M Delîl olsun sebâtım müddeâyâ
Kocalmaz tâzedir gönlüm kocalmaz

Ahmet Rasim ve Celâl birlikte ortaklaşa ve irticalen söylenmiştir.

(AHMET RASİM-REŞAT-M. CELÂL, 1314: 61; RASİM, REŞAT-M.
CELÂL, 1310: 415)

Kaynakça

AKSOYAK, İsmail Hakkı (1999). "Müşterek Şiir Söyleme Geleneği", *Türklük Bili-
mi Araştırmaları*, Sivas, S. 8.

- AKSOYAK, İsmail Hakkı (2002). "Ordulu Tıflı Divanı'nda Müşterek Gazeller", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, 3-5 Mayıs, Trabzon.
- AKSOYAK, İsmail Hakkı (2003). "Trabzonlu Emin Hilmi'nin Müşterek Şiirleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Niğde, S. 14.
- AKSOYAK, İsmail Hakkı, (2004). "Beylikçi İzzet'in Müşterek Şiirleri", *Abdurrahman Güzel Armağanı*, Ankara.
- AKÜN, Ömer Faruk, (1995). *TDVİA*, "Faik Reşat", İstanbul, C. 12.
- ANDI, M. Fatih, (1995). *Ara Nesil Şairi Mehmet Celâl Hayatı Görüşleri Şiirleri*, İstanbul.
- CELÂL-M. İSMET-T. LÂMÎH, (1310). *Maarif*, "Müşterek Gazel" y. 3, C.VI, nr:141 (26 Temmuz 1894)-14 Temmuz 1310, 3 Teşrin-i Sani.
- CELÂL-ULVÎ, (1301). "Müşterek Kıta", *Şafak*, C.I, nr:4 (13 Haziran 1885)-29 Şaban 1302-1 Haziran 1301, s.80.
- LEVEND, Âgâh Sırrı, (1965). *Ahmet Rasim*, Ankara, s. 31.
- MEHMET CELÂL, (1303). *Adada Söylediklerim*, İstanbul 1303, s.49.
- MEHMET CELÂL, (1311). *Zâde-i Şâir*, İstanbul 1311, s.110-111.
- ÖNAL, MEHMET, (1988) "Mehmet Celâl ve Şiirleri", *Türk Kültürü*

ÜST DÜZEY YÖNETİCİLERİN MÜŞTERİLERE, ÇEVREYE VE TOPLUMA YÖNELİK SOSYAL SORUMLULUKLARI: ANKARA ELEKTRONİK SANAYİ ÖRNEĞİ

Birsen ŞAHİN

Özet

Çalışmanın amacı, Ankara elektronik sanayindeki üst-düze yöneticilerin müşterilere, çevreye ve topluma yönelik sosyal sorumluluk anlayışlarını belirlemektir. Araştırmanın teorik çerçevesi, klasik ve modern sosyal sorumluluk yaklaşımına dayanmaktadır. Bu çerçevede hazırlanan anketler yöneticilere uygulanmıştır. Araştırma sonucunda, yöneticilerin modern sosyal sorumluluk anlayışına uygun bazı davranışlar sergilemelerine rağmen, hala klasik sosyal sorumluluk anlayışına uygun davranışlar sergileme oranlarının daha yüksek olduğu görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Sosyal sorumluluk, klasik sosyal sorumluluk, modern sosyal sorumluluk.

Social Responsibility of High Level Managers Towards Customer, Environment and Community: The Case of Ankara Electronics Industry

Abstract

The aims of this study are to identify social responsibility of high level managers in electronics industry in Ankara towards customer, environment and community. The study depends on the classical and modern social responsibility approach. Survey questionnaires were developed and administered to the managers. The findings reveal that although managers exhibit some behaviour pertinent to modern social responsibility approach they have more common behavioural instances of the classical social responsibility approach.

Key words: Social responsibility, classical social responsibility, modern social responsibility.

1. Giriş

Toplumsal yaşamın gereklerinden olan çalışma ve üretimin gerçekleştirildiği işletmelerden, ister kamu ister özel olsun, belirli sorumlulukları yerine getirmesi beklenmektedir. İşletmelerden beklenen bu sorumluluklardan bir kısmı, günümüzde sosyal sorumluluk olarak adlandırılmakta ve her geçen gün toplumun bu konuda işletmelerden beklentileri biraz daha artmaktadır.

Sosyal sorumluluk Türkiye’de henüz çok bilinmeyen bir konudur. Bunun en önemli nedeni ise, ülkemizde sivil toplum örgütlerinin az sayıda olması ve bunların çalışmalarının yetersiz olmasıdır. Fakat, dünyanın diğer ülkelerinde olduğu gibi, Türkiye’de de en etkili iletişim aracı olan medya sayesinde, artık dünyanın herhangi bir yerindeki bir gelişmeden diğer insanların haberinin olması ile yavaş da olsa bir beklenti oluşmaya başlamış ve firmaların bir kısmı bunların gereklerini yerine getirmek için çalışmalar yapmışlardır. Örneğin, ABD’de uygulanan ve tüketicilerin ürün talepleri üzerinde artışa neden olan SA 8000 Sosyal Sorumluluk Standardı uygulaması ülkemizde de uygulanmaya başlamıştır. Henüz katılımcı sayısı az olsa; çok uluslu şirketlerle iş yapmak isteyen, ya da diğer ülkelere açılmak isteyen işletmeler SA 8000 sosyal sorumluluk belgesi almaya başlamışlardır. Peki ama bunun sağlanması toplum açısından ne ifade etmektedir? Bunun cevabı, aslında günümüzde insanların yaşadıkları işsizlik, yoksulluk, kötü çalışma koşulları, tüketici sorunları ve çevre kirliliği gibi önemli sosyal, ekonomik ve çevresel problemlere çözüm getirebilecek olmasıdır. İşletmelerin sosyal sorumluluk uygulamaları ne kadar artarsa, onların bu sorunların çözümüne yapacakları katkı da o oranda fazlalaşacaktır.

Bu bağlamda araştırma konusunun bir boyutunu yöneticilerin müşterilere, çevreye ve topluma ilişkin sosyal sorumluluk anlayışları ve davranışlarının¹ ele alınması, bir başka boyutunu ise yöneticilerin sosyal sorumluluk hakkındaki düşüncelerinin ve işletmelerde sosyal sorumluluğa ilişkin düzenlemelerin incelenmesi oluşturmaktadır.

¹ Yöneticilerin, çalışanlara ilişkin sorumlulukları bir başka makalede ele alınacaktır.

2. Kuramsal ve Kavramsal Çerçeve

Çalışmada yöneticilerin sosyal sorumluluk hakkındaki düşünceleri, müşterilere, çevreye ve topluma yönelik sosyal sorumluluk anlayışları ve uygulamaları ve işletmelerindeki sosyal sorumluluğa ilişkin düzenlemeler incelenecektir. Bu doğrultuda çalışmanın kuramsal çerçevesi; sosyal sorumluluk kuramlarından, klasik kuram ve modern kuram açıklamalarından yararlanılarak oluşturulmuştur.

İçinde bulunduğu dönemin koşullarına bağlı olarak değişime uğrayan sosyal sorumluluk kavramının, tarihsel sürecine bakıldığında, temelde bunun üç aşamadan geçtiği görülür. Bunlardan ilki 1929'a kadar ki süreçtir. Bu süreçte işletmenin tek hedefi daha fazla kâr sağlamak ve bunun dışında bir sorumluluk kabul etmemektir. 1929'dan 1970'li yıllara kadarki süreç ise 1929 ekonomik krizine Keynes'in getirdiği çözüm önerileri ile oluşturulan yeni yapılanma sürecidir. Burada firmaların kâr dışında da sorumlulukları olduğu görüşü oluşmaya başlamıştır; fakat bunun daha çok kabul görmesi, üçüncü aşamada yani 1970 sonrasında gerçekleşmiştir (Arıkan 1995:179, Anderson 1989:3).

Sosyal sorumluluğun gelişimi üç farklı süreçte gerçekleşmesine rağmen, sosyal sorumluluk tanımlarında ortak bazı hususlar dikkat çekmektedir. Çalışmada bu ortak özelliklerden yola çıkılarak iki farklı sosyal sorumluluk tanımı üzerinde durulacaktır. Bunlardan ilki 1970 öncesinde geçerli olan, işletmenin kârını arttırmaya yönelik faaliyetler bütünü olan "klasik sosyal sorumluluk"; ikincisi ise 1970 sonrasında geçerli olan çalışana değer verme, işletme dışındaki çeşitli gruplara gerekli konularda çeşitli katkılar sağlama ve yardımda bulunma, içinde yaşanılan çevreyi koruma gibi faaliyetler bütünü olan "modern sosyal sorumluluk" tur.

Sosyal sorumluluk yaklaşımları konusunda yapılan açıklamalardan yola çıkarak, yöneticilerin klasik ve modern sosyal sorumluluk yaklaşımları şu şekilde tablolastırılabilir².

² Yöneticilerin çalışanlara ilişkin sosyal sorumluluk anlayışları, çok geniş içerikli olması nedeni ile bir başka çalışmada ele alınacaktır.

Tablo 1: Klasik ve Modern Sosyal Sorumluluk Yaklaşımının Özellikleri

İşletmelerin Sosyal Sorumlulukları	Klasik Sosyal Sorumluluk Yaklaşımı	Modern Sosyal Sorumluluk Yaklaşımı
İşletmeye Yönelik Sorumluluklar	-İşletmenin kârını maksimize etmek -İşletmenin sermayedarları ve hissedarlarının haklarını korumak	-İşletmenin kâr yapmasını sağlamak -İşletmenin sermayedarları ve hissedarlarının haklarını korumak
Yasalara Yönelik Sorumluluklar	-Devletin yasa ve yönetmeliklerine uymak. -Vergisini ödemek.	-Devletin yasa ve yönetmeliklerine uymak. -Vergisini ödemek.
Çalışanlara Yönelik Sorumluluklar	-İşletmelerin bu tür sorumlulukları yoktur	- İş güvenliği sağlamak. - Liyakat ilkesi uygulamak. -Aile hayatına saygılı olmak -Çalışanın özel hayatına saygılı olmak. -Çalışanın iş hayatından tatmin olabilmesi için önlemler almak ve gelişmeler için ortam hazırlamak.
Tüketicilere Yönelik Sorumluluklar	-İşletmelerin bu tür sorumlulukları yoktur	- Tüketicilerin haklarını korumak ve onlara karşı sorumluluklarının bilincinde olmak.
Çevreye Yönelik Sorumluluklar	-İşletmelerin bu tür sorumlulukları yoktur	- Canlılara ve doğaya zarar vermemek. - Çevre kirliliğine yol açmamak. - Doğal kaynaklara zarar vermemek.
Gönüllü Sorumluluklar	-İşletmelerin bu tür sorumlulukları yoktur -Yöneticiler toplumun gelişmesine ve insanlığın durumunun iyileşmesine katkıda bulunabilir ama bunu boş zamanlarında ve kendi paralarıyla yapmalıdırlar	-Toplumsal yaşamı zenginleştirecek sosyal-kültürel-sportif etkinliklere katkıda bulunmak.

Tablo 1. Berkman (2001:343), Krake and Shalhoub (1999:5-7) ve Werner (1993:218-221)' den yararlanılarak oluşturulmuştur.

Ayrıca bu bağlamda, yukarıdaki tabloda verilen sosyal sorumluluk alanlarından, işletmeye ve yasalara ilişkin sorumlulukları sosyal sorumluluklar arasında ilk sırada gören yönetici ya da işletmelerin daha çok klasik; çalışanlar, müşteriler, çevre ve toplumu (gönüllü sorumlulukları) ilk sıralarda görenlerin ise daha çok modern sosyal sorumluluk anlayışına sahip oldukları kabul görmektedir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışma, yöneticilerin sosyal sorumluluk hakkındaki düşüncelerinin, müşterilere, çevreye ve topluma yönelik sosyal sorumluluk uygulamalarının

ve işletmelerde sosyal sorumluluğa ilişkin düzenlemelerin incelenmesini içeren betimsel bir araştırmadır.

3. 1. Araştırmanın Soru Cümleleri

- Yöneticiler sosyal sorumluluğa ne anlam atfetmektedir?
- Yöneticilerin müşterilere, çevreye ve topluma yönelik sosyal sorumluluk anlayışları ve davranışları klasik sosyal sorumluluk anlayışına mı, yoksa modern sosyal sorumluluk anlayışına mı uygundur?
- Yöneticilerin işletmelerinde sosyal sorumluluğa ilişkin düzenlemeler nelerdir?

3.2. Evren

Araştırma evreni olarak; Ankara Sanayi Odasına kayıtlı bulunan meslek gruplarından, elektronik sanayi seçilmiştir. Bu seçimde etkili olan en önemli faktör, elektronik sektörün; teknolojik gelişmelerin en yoğun yaşandığı ve birbir uygulamalarının yapıldığı bir sektör olmasıdır. Ayrıca günümüzde hızla gelişen ve gelişmiş toplum olma yönünde etkili faaliyetler içeren bir sektör olması da bir başka tercih nedenidir.

Ankara Sanayi Odasına kayıtlı yüz altı elektronik firması bulunmaktadır. Bu firmalardan bir kısmının kapanması ya da faaliyet alanını değiştirmesi nedeniyle araştırma evrenini 100 firmanın üst-düzey yöneticileri oluşturmaktadır. Araştırmanın güvenilirliğinin yüksek olmasını sağlamak için tam sayım yoluna gidilmiş ve görüşmeyi kabul eden 60 firmanın, toplam 190 üst-düzey yöneticisine ulaşılmıştır. Bunlardan 10 tanesi, güvenilir bilgi verilmemesi ya da görüşmenin yarıda kesilmesi nedeniyle iptal edilmiştir.

3. 3. Veri Toplama ve Veri Analiz Teknikleri

Çalışmada veri toplama tekniklerinden; yazılı literatür, anket ve görüşme teknikleri kullanılmıştır. Demografik bilgileri ve yöneticilerin sosyal sorumluluk davranışlarını belirlemek amacıyla toplam 66 sorudan oluşan anket-te, sorularından 54 tanesi kapalı uçlu, 12 tanesi ise açık uçlu sorudur. Görüşme formu ise 10 sorudan oluşmaktadır. Anket ve görüşmeler araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiştir.

190 üst düzey işletme yöneticisine anket uygulanmıştır. Fakat bunlardan 10 tanesi, doğru bilgi verilmemesi ya da görüşmenin yarıda kesilmesi nede-

niyle iptal edilmiştir. Araştırmada anket verilerinin analizi, elli kişiden az çalışanı olan 32 ve elli kişiden çok çalışanı olan 148 üst-düzey işletme yöneticisine uygulanan toplam 180 anket üzerinden yapılmıştır. Görüşmelerin analizi ise görüşme gerçekleştirilen toplam 30 yöneticiye ait görüşmeler üzerinden yapılmıştır.

Araştırmada anketten elde edilen ham veriler, SPSS programına girilerek frekans ve yüzde tabloları oluşturulmuştur. Derinlemesine görüşme kayıtları ise, deşifre edilerek çalışmada anketlerden elde edilen bilgilere gerekli görülen yerlerde detay kazandıracak şekilde *ifadeler değiştirilmeden* düzenlenmiştir.

4. Verilerin Analizi

Araştırmanın sonuçları, yöneticilerin genel özelliklerini, sosyal sorumluluk hakkındaki düşüncelerini, müşterilere, çevreye ve topluma yönelik sosyal sorumluluk uygulamalarını ve işletmelerinde sosyal sorumluluğa ilişkin düzenlemeleri içermektedir.

4.1. Örneklemen Genel Özelliklerine İlişkin Sonuçlar

Yöneticilerin tamamına yakını (%94.4) erkektir. Türkiye’de kadınların üst-düzey yönetici olarak çalışmaları hangi alan olursa olsun, henüz çok yaygınlaşmamıştır (Özgener 2002:184, Bayrak 2003:118, Torlak ve Özdemir 2003:150, TUGIAD 1992:42). 2003 yılı hane halkı verilerine göre de, müteşebbis, direktör ve üst kademe yönetici olarak görev yapanların %8’i kadındır (<http://Imisnt.pub.die.gov.tr/devbocgi/1wcgi60.exe>).

Örneklem grubunu oluşturan yöneticilerin yaş dağılımı, daha çok 50-54 (%25), 45-49 (%22.2) ve 40-44 (%20) yaş grupları arasında yoğunlaşmaktadır. Ayrıca, yöneticilerin büyük bir kısmı (%88.9) il merkezinde, kalanlar ise ilçede doğmuştur. %88.9’u evli olan yöneticilerin, %5.6’sı boşanmış, %5’i bekar ve %0.6’sının ise eşi ölmüştür.

Tablo 2: Yöneticilerin Eğitim Durumları

Yöneticilerin Eğitim Durumu	Frekans	Yüzde
Lise Mezunu	8	4,4
Meslek Lisesi Mezunu	28	15,6
Yüksekokul Mezunu	5	2,8
Universite Mezunu	116	64,5
Yüksek Lisans	18	10
Doktora	5	2,8
Toplam	180	100

Üniversite mezunlarının (%64,5) çoğunlukta olduğu yöneticiler arasında yüksek lisans yapanların oranı (%10) da dikkat çekicidir. Bu oranlar sanayi yöneticilerine yapılan diğer araştırma sonuçları (Özgener 2002:184, Yıldız ve Erdoğan 1997:426, Bayrak 2003:118) ile benzerlik göstermektedir. Yöneticilerin mezun oldukları üniversiteler içinde ise ODTU en yüksek orana (%34,7) sahiptir. Bunu Hacettepe, Ankara, İstanbul Teknik, Gazi, Dokuz Eylül, Manchester ve Missouri Üniversitesi mezunları izlemektedir. Yöneticilerin mezun oldukları bölümler içinde ise en yüksek oran elektrik-elektronik (%64,6) bölümüne aittir. Mezun olunan diğer bölümler olan; işletme, makine mühendisliği, fizik mühendisliği, jeoloji mühendisliği, muhasebe, güzel sanatlar ve tıp gibi alanların her biri %10'unun altında oranlara sahiptir. Bu oranlar Türkiye'de üst-düzey yöneticilerin, daha çok çalıştıkları uzmanlık alanıyla ilgili eğitim aldıkları (Yıldız ve Erdoğan 1997:429) bilgisini destekler niteliktedir.

Görüşülen yöneticilerin işletmedeki pozisyonları ise şu şekildedir. Yöneticilerin %43,6'sı genel müdür, %30,4'ü yönetim kurulu başkanı veya üyesi, %16'sı müdür ve %9,9'u genel müdür yardımcısıdır. Ayrıca, yöneticilerin %71,7'si işletmeye ortaktır.

Yöneticilerin anne ve babalarının eğitim ve meslek durumlarına ilişkin olarak ise; yöneticilerin annelerinin mezun oldukları okullarda ilk sırada ilkokulun(%57,2), ikinci sırada (% 23,9) lisenin olduğu; yöneticilerin babalarının mezun oldukları okullarda da, ilk sırada ilkokulun (%33,9), ikinci sırada lisenin (%25,6) ve üçüncü sırada üniversitenin (%18,3) olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yöneticilerin anne ve babalarının meslekleri konusunda ise, yöneti-

cilerin annelerinin büyük bir kısmının (%91.1) ev hanımı olduğu, babalarının ise büyük bir kısmının (%42.8) E meslek grubunda (nitelikli işçi, teknik eleman) oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

4.2. Yöneticilerin Genel Sosyal Sorumluluk Anlayışları

Görüşülen yöneticilerin tamamı işletmelerin ve yöneticilerin sosyal sorumlulukları olduğunu düşünmektedir. Ayrıca, Tablo 3'te de görüldüğü üzere, yöneticilerin yaklaşık %40'ından fazlası sosyal sorumlulukla ilgili faaliyetlere katılmıştır.

Tablo 3: Yöneticilerin Sosyal Sorumlulukla İlgili Herhangi Bir Faaliyete Katılıp/Katılmama Durumları

Sosyal Sorumlulukla İlgili Herhangi Bir Faaliyete Katılma Durumu	Frekans	Yüzde
Evet, Katıldım	78	43,3
Hayır, Katılmadım	102	56,7
Toplam	180	100

Sosyal sorumlulukla ilgili herhangi bir faaliyete katılmayan 102 yöneticinin ise tamamına yakını, işletmelerinin bir aile işletmesi niteliğinde olduğu için bu tür eğitimin daha çok ailede verildiğini belirtmişlerdir.

“ Böyle şeyler ailede zaman içinde öğreniliyor (İşletme Ortağı Yönetim Kurulu Başkanı, 45-49 yaş grubu, Erkek).

Tablo 4: Yöneticilerin Sosyal Sorumlulukla İlgili Katıldıkları Faaliyetler

Sosyal Sorumlulukla İlgili Katılınan Faaliyetler	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Universiteden Ders Aldım	3	1,7	3,8
Seminerlere/Konferanslara Katıldım	30	16,7	38,5
Çeşitli Kitaplar/Dergiler/Makaleler Okudum	1	0,6	1,3
Görsel Medya Aracılığı ile Takip Ettim	42	23,3	53,8
Ailemden duydum	2	1,1	2,6
Toplam	78	43,3	100
Durumuna Uygun Değil	102	56,7	
Toplam	180	100	

Sosyal sorumlulukla ilgili faaliyetlere katılan yöneticilerin katıldıkları faaliyet türleri içinde ise en yüksek oranlar, medya aracılığı ile takip etme ve seminer/ konferanslara katılmaya aittir, fakat, örneklemin tamamına yakını, tam olarak sosyal sorumluluğun tanımını ve içeriğini belirtememişlerdir. Aslında sosyal sorumluluk kavramının tam olarak neyi içerdiğini bilmeyen yöneticilerin bu durumu, sadece örneklem grubuna özgü değildir; Turan (2000:282)'ın otuz Türk işletmesinde yaptığı araştırma ve TUGIAD (1992:47)'in Türk işletmelerinde yaptırdığı araştırma sonuçlarında da, Türk yöneticilerin sosyal sorumluluğun ne olduğu konusunda pek bilgi sahibi olmadıkları saptanmıştır. Ayrıca, Anderson (1989:3-4)'un çalışmalarında belirttiği üzere bu durum gelişmiş ülkelerde, orta ve küçük ölçekli işletmelerde de görülmektedir. Bu işletmelerde yöneticilerin sosyal sorumluluğun ne anlama geldiğini bilmeme durumu yüksek bir orana sahiptir.

Tablo 5: Önem Derecesine Göre İşletmelerin Sosyal Sorumluluk Alanları

Sosyal Sorumluluk Alanları		I.Derecede Önemli	II.Derecede Önemli	III.Derecede Önemli	IV.Derecede Önemli	V.Derecede Önemli
Hissedarlar	f	78	12	31	3	2
	%	43,3	6,7	17,2	3,5	6,1
Çalışanlar	f	48	67	39	17	1
	%	26,7	37,2	21,3	20	3
Müşteriler	f	49	61	59	5	1
	%	27,2	33,9	32,8	5,9	3
Devlet	f	1	34	22	17	9
	%	0,6	18,9	12,2	20	27,3
Çevre	f	1	3	23	30	14
	%	0,6	1,7	12,8	35,3	42,4
Toplum	f	3	3	6	9	5
	%	1,7	1,7	3,3	10,6	15,2
Toplam	f	180	180	180	85	33
	%	100	100	100	100	100

Yöneticilerin (işletmeye, yasalara, çalışanlara, tüketicilere, çevreye ve topluma -gönüllü- yönelik sorumlulukları kapsamında) sosyal sorumluluk hakkındaki düşüncelerinin; klasik mi, yoksa modern sosyal sorumluluk anlayışına mı daha uygun olduğu konusunda ise şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Birinci derecede önemli sosyal sorumluluk alanı olarak yöneticilerin %43.3'ü hissedarları, %26.7'si çalışanları ve %27.2'si müşterileri göstermiş-

tir. Bayrak (2003:119)'ın Türk imalat işletmelerinde yaptığı araştırmada da buna benzer sonuçlar alınmıştır. Ancak, burada yöneticiler, müşterileri, çalışanlardan daha öncelikli sosyal sorumluluk alanı olarak görmektedirler.

4.3. Yöneticilerin Tüketicilere Yönelik Sosyal Sorumluluk Anlayış ve Uygulamaları

Yöneticilerin tüketicilere yönelik sosyal sorumluluklarına ilişkin olarak, klasik sosyal sorumluluk anlayışında, yöneticilerin tüketicilere yönelik sorumlulukları olmadığı, modern sosyal sorumluluk anlayışında ise tüketiciye uygun fiyatta ürün ulaştırma (Hodgets 1990:655), garanti belgesi verme (Certo, Husted, Douglas and Hartl 1990:17) ve ürün tanıtımında belirli konulara dikkat etme (Hodgets 1990:655) gibi uygulamaların yöneticilerin sosyal sorumlulukları arasında olduğu kabul edilmektedir. Bu konuda elde edilen sonuçlar ise şu şekilde özetlenebilir.

Tablo 6: Ürünün Tüketicie En Uygun Fiyatla Ulaşmasını Sağlamak

Ürünün Tüketicie En Uygun Fiyatla Ulaşmasını Sağlamak	Frekans	Yüzde
Yöneticinin Sosyal Sorumlulukları Arasındadır	122	67,8
Yöneticinin Sosyal Sorumlulukları Arasında Değildir	58	32,2
Toplam	180	100

Yöneticilerin yarıdan fazlası (%67.8) tüketicilere en uygun fiyatla ürün sağlamanın sosyal sorumlulukları arasında olduğunu belirtmiştir. Bu bizi, yöneticilerin yarıdan fazlasının fiyat uygulamaları konusunda, modern sosyal sorumluluğa uygun davranışlar sergiledikleri sonucuna götürmektedir.

Tablo 7: Ürünlerin Garanti Belgesi Olup/Olmadığı

İşletme Ürünlerinde Garanti Belgesi Olup/Olmadığı	Frekans	Yüzde
Tamamında var	133	74,7
Bir kısmında var	13	6,2
Hiçbirinde yok	34	19,1
Toplam	180	100

Ürünlerinin tamamında garanti belgesi bulunanların oranının oldukça yüksek olması da ürün güvencesi konusunda da yöneticilerin büyük kısmının modern sosyal sorumluluğa uygun davrandıklarını göstermektedir. Ürün tanıtımında dikkat edilmesi gereken hususlar konusunda ise, yöneticilerin %42.2'si hedef kitleye yönelik reklam yapılmasının, %32.8'i ürünün satışını arttırmak üzere reklam yapılmasının ve %25'i ürünün bütün özelliklerinin reklamda yer almasının önemli olduğunu belirtmişlerdir. Çalışmada ürün tanıtımında; ürün satışını artırma ve hedef kitleye yönelme konusu, Torlak ve Özdemir (2003:153)'in, yöneticilerin reklam konusunda daha çok satış artırma amacı ile abartıyı hoş görmesi yönündeki sonuçlar ile benzerdir.

Bu verilere dayanarak, tüketicilere yönelik sorumlulukları açısından yöneticilerin yaklaşık %70'inin modern sosyal sorumluluk kriterlerini taşımakta olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Fakat burada dikkat edilmesi gereken bir başka önemli nokta, ürünlerde garanti belgesi bulundurmanın önemli olmadığını belirten yöneticilerin yaklaşık %20'si, garanti belgesi vermenin önemli olmamasının nedenini; Türkiye'de garanti belgesi verilmesi konusunda eksiklikler olmasına bağlamalarıdır. Çünkü,

“Garanti belgelerinde açık kalmış noktalar vardır ve işletme bunu eğer isterse art niyetli olarak kullanabilmektedir. Bu nedenle asıl garanti işletmenin tüketiciyi korumayı gerçekten prensip edinmesidir. Yoksa, bu tarz belgelerle tüketiciler yine aldatılabilmektedir (Yönetim Kurulu Üyesi, 40-44 yaş grubu, Erkek).

4.4. Yöneticilerin Çevreye Yönelik Sosyal Sorumluluk Anlayışları ve Uygulamaları

Klasik sosyal sorumluluk anlayışında yöneticilerin, tüketicilere yönelik sorumluluklarında olduğu gibi çevreye yönelik sorumlulukları konusunda da, sorumlulukları yoktur. Modern sosyal sorumluluk anlayışında ise, canlılara ve doğaya zarar vermemek, çevre kirliliğine yol açmamak ve doğal kaynaklara zarar vermemek yöneticilerin sosyal sorumlulukları arasındadır, çünkü çeşitli yasal düzenlemeler ve artan tüketici baskısı ile günümüzde işletmeler çevreyi koruma konusunda kendilerine düşen görevlerin bilincine varmaya başlamışlardır. Böylece çevreyi korumanın daima sanayiye mali külfet getirdiği, kârlılığı azalttığı yönündeki geleneksel bakış açısı da yerini, çevre kalitesinin endüstriyel gelişmeyle bir arada sağlanabileceği, işletmelerin üretim süreçlerini çevre kalitesiyle, verimlilik ve kârlılığı bir arada sağlamak üzere değiştire-

rebilecekleri fikrine bırakmaya başlamıştır (Nemli 1997:85). Ancak, bütün bu gelişmelere rağmen, kısa dönem kârı hedefleyen ya da koruma yönündeki faaliyetlerin çok masraflı olması nedeniyle çevre konusunda duyarlı davranmayan ya da bunu mümkün olduğunca asgari düzeyde yasal sorumlulukları yerine getirmek koşuluyla yapan firmaların sayısı hala çok yüksektir. Örneklem grubunun bu konudaki uygulamalarına ilişkin bulgular şu şekildedir.

Tablo 8: Yöneticilerin Çevreye Yönelik Sosyal Sorumlulukları

Cevre Kirliliğine Karşı Önlem Almanın Yöneticilerin Sosyal Sorumlulukları Arasında Olup/Olmadığı	Frekans	Yüzde
Evet	75	41,7
Hayır	105	58,3
Toplam	180	100
Toplumda Çevre Bilinci Oluşturmanın Yöneticilerin Sosyal Sorumlulukları Arasında Olup/Olmadığı		
Evet	19	10,6
Hayır	161	89,4
Toplam	180	100
Çevreyi Koruma Faaliyetleri Yapan Sivil Toplum Örgütlerine Destek Olmanın Yöneticilerin Sosyal Sorumlulukları Arasında Olup/Olmadığı	Frekans	Yüzde
Evet	67	37,2
Hayır	113	62,8
Toplam	180	100
Çevre Düzenlemelerinin Yöneticilerin Sosyal Sorumluluğu Olup/Olmadığı	Frekans	Yüzde
Evet	30	16,7
Hayır	150	83,3
Toplam	180	100

Yöneticilerin %41.7'si çevre kirliliğine karşı önlem almanın, %10.6'sı toplumda çevre bilinci oluşturmanın, %16.7'si çevre düzenlemeleri yapılmasının ve %37.2'si çevreyi koruma faaliyetlerinde bulunan sivil toplum örgütlerine katkıda bulunmanın yöneticilerin sosyal sorumlulukları arasında olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda, örneklem grubunun yaklaşık %25'i çevreye ilişkin sorumluluklar konusunda, modern sosyal sorumluluk kriterlerini uygulamaktadır.

İşletmeler çevre konusundaki uygulamalarını 1990'lı yılların başından bu yana ISO belgeleri ile göstermektedirler (Nemli 1997:89, Bozkurt, Arıkbay ve Hameşoğlu 2000:8) ki örneklem grubundan çevre konusunda duyarlı olduklarını belirtenler de bunu ISO kapsamındaki belgelerine dayandırmaktadırlar.

4.5. Yöneticilerin Topluma Yönelik Sosyal Sorumluluk Anlayışları ve Uygulamaları

Yöneticilerin gönüllü sorumlulukları konusunda ise, klasik sosyal sorumluluk anlayışı; yöneticilerin bu tarz sorumlulukları olmadığını, eğer bu konuda herhangi bir şey yapmak istiyorlarsa, bunu ancak mesai saatleri dışında ve kendi gelirleri ile yapabileceklerini içermektedir. Modern sosyal sorumluluk anlayışında ise, toplumsal yaşamı zenginleştirecek sosyal\kültürel ve sportif etkinliklere katkıda bulunmak yöneticilerin sosyal sorumlulukları arasındadır (Certo, Husted, Douglas and Hartl 1990:70).

Tablo 9: Yöneticilerin Topluma Yönelik Sosyal Sorumlulukları

Sanatsal Faaliyetlere Katkıda Bulunmanın Yöneticilerin Sosyal Sorumlulukları Arasında Olup/Olmadığı	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde
Evet	57	31,6	32,6
Hayır	118	65,5	67,4
Toplam	175	97,1	100
Cevapsız	5	2,9	
Toplam	180	100	
Kültürel Faaliyetlere Katkıda Bulunmanın Yöneticilerin Sosyal Sorumluluğu Olup/Olmadığı	Frekans	Yüzde	
Evet	55	30,6	
Hayır	125	69,4	
Toplam	180	100	
Sportif Faaliyetlere Katkıda Bulunmanın Yöneticilerin Sosyal Sorumlulukları Arasında Olup/Olmadığı	Frekans	Yüzde	
Evet	55	30,6	
Hayır	125	69,4	
Toplam	180	100	

Yöneticilerin gönüllü sosyal sorumlulukları konusunda elde edilen sonuçlar; yöneticilerin %32.6'sının sanatsal faaliyetlere, %30.6'sının kültürel faaliyetlere ve %30.6'sının sportif faaliyetlere katkıda bulunmanın yöneticilerin sosyal sorumlulukları olduğunu kabul ettikleri şeklindedir. Görüldüğü üzere buradan, örneklem grubunun yaklaşık %30'unun, gönüllü sorumluluklar konusunda modern sosyal sorumluluk kriterlerine uygun özellikler gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

4. 6. İşletmelerde Sosyal Sorumluluğun Durumu

İşletmelerde sosyal sorumlulukla ilgili kuralların olup\olmadığı, sosyal sorumluluk kurallarının türü, sosyal sorumluluk kurallarının oluşması için ne-ler yapıldığı, sosyal sorumlulukla ilgili kuralların yazılı olmasının önemli

olup/olmadığı ve işletme kurallarına uymayanlara uygulanan yaptırımlara ilişkin soruların analizinden şu sonuçlar elde edilmiştir.

Örneklem grubunun yaklaşık yarsının (%51.7) işletmelerinde sosyal sorumlulukla ilgili yazılı kurallar yoktur, yazılı kuralları olan işletmelerin %93'ünde bu kurallar ISO kapsamındadır. Görüldüğü üzere, sosyal sorumluluğa ilişkin doğrudan bir yazılı kuralın mevcut olmadığı işletmelerde, yöneticilerin sosyal sorumluluk belgesinden de haberleri yoktur. Yöneticiler sosyal sorumluluk ve işletmelerin yapmaları gereken buna benzer bütün uygulamaların ISO belgesi içindeki düzenlemelerde yer aldığını düşünmektedirler. Bu TUGIAD (1992:45)'ın yaptırdığı araştırmada ulaşılan, işletmelerde iş ahlakına yönelik yazılı kurallar bulunmaması sonucu ile benzerdir.

Sosyal sorumlulukla ilgili yazılı kuralları olmadığını belirten yöneticilerin yarıdan fazlası (%65.3) bu konuda herhangi bir girişimde bulunulmadığını belirtmişlerdir. Ancak, yine burada yöneticilerin sosyal sorumlulukla ilgili yazılı kurallar derken kastettikleri şey, daha çok ISO 9000 serileridir. Ayrıca, örneklem grubunun %59'u sosyal sorumlulukla ilgili kuralların yazılı olmasının oldukça önemli olduğunu ifade etmiştir.

İşletmelerde sosyal sorumluluk uygulamalarının artması için çok sayıda faktör etkili olmaktadır. Batıda yapılan araştırmalarda bunlardan en çok belirtilenleri sırayla şunlardır: medya ve gelişmiş iletişim araçları ile toplumun isteklerinin açığa çıkması, toplumsal bilincin artması ve işletmelere bu konularda baskının artması, hükümetin gelişmiş düzenlemeleri, işletme yöneticilerinin eğitimi ve profesyonelliğin artmasıdır (Brenner and Molander 1989:129). Örneklem grubu ise, işletmelerde sosyal sorumluluk anlayışının oluşması ve uygulanması için gerekli olan koşullar konusunda, birinci sırada ekonomik gücün artması ve teşvik edici kredilerin verilmesinin, ikinci sırada bu konuda işletmelerde eğitim verilmesinin, üçüncü sırada ise işletme sahiplerinin konuya ilişkin duyarlılığının önemli olduğunu belirtmişlerdir. Görüldüğü üzere örneklem grubunun sosyal sorumluluğun oluşumu konusundaki fikirleri Batılı yöneticilerden farklıdır. Yöneticilerin bu konuda birinci derecede ekonomik unsurları görmesi TUGIAD (1992:51)'ın araştırma sonuçları ile benzerdir. Burada olayı doğrudan ekonomik olarak gören ve teşvik bekleyenlerin bu görüşlerini, çok para olmadan da yapılabilecek sosyal sorumluluklar olması nedeni ile klasik sosyal sorumluluk anlayışına, eğitim ve işletme duyarlılığından söz edenlerin görüşlerini ise modern sosyal sorumluluk anlayışına uygun olarak değerlendirebiliriz.

Sonuç

Çalışmada, yöneticilerde klasik sosyal sorumluluk anlayışı ve uygulamalarının daha yoğun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yöneticilerin yaklaşık %40'ı müşterilere, %25'i çevreye ve %30'u topluma ilişkin sorumluluklar konusunda modern sosyal sorumluluk kriterlerini uygulamaktadırlar. İşletmelerde sosyal sorumluluğun durumuna ilişkin olarak; işletmelerin hiçbirinde sosyal sorumluluk belgesinin olmadığı görülmektedir. Ancak, işletmelerde sosyal sorumluluk belgesi olmamasına rağmen, ISO serisinin faydalarının farkında olunması ve bu çerçevede gerçekleştirilen uygulamalardan bir kısmının da sosyal sorumluluk uygulamalarını içermesi işletmelerin sosyal sorumluluk konusundaki uygulamalarının gelişimi açısından ümit vaat etmektedir.

Kaynakça

- ANDERSON, Jerry, (1989). *Corporate Social Responsibility- Guidelines For Top Management*-New York:Quorum Books.
- ARIKAN, Semra, (1995). "İşletmelerde Sosyal Sorumluluk ve İş Ahlakı", *H.Ü. İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 3,:171-180.
- BAYRAK, Sabahat, (2003). "Türk İmalat İşletmelerinin İş Ahlakı ve Sosyal Sorumluluğa Yönelik Tutumları", *II. Ulusal Yönetim Ve Organizasyon Kongresi Bildiri Kitabı (22-24 Mayıs 2003)*, içinde (117-129), (Editör) Kemalattin Çonkar, Afyon,:Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, No.57.
- BERKMAN, Ümit, (2001). "İş Ahlakı ve İşletmelerin Toplumsal Sorumluluğu Gelişimi ve Yakın Geleceği", *Yönetim Ve Organizasyon* içinde, Salih Güney, Ankara: Nobel Yay.
- BOZKURT, Ridvan, ARIKBAY, Canan ve HAMEŞOĞLU, Saniye, (2000). "ISO 9001:2000 Komite Taslağı Kuruluşunuzda Neler Yapmanızı Gerektiriyor?", *Verimlilik Dergisi*, Milli Prodüktivite Yayınları, /1:32.
- CERTO, Samuel, HUSTED, Steward W, DOUGLES Max E., and HARTL, Robert J., (1990). *A Bove The Bottom Line (Introduction To Business Ethics, Business)*, Boston, London, Ally and Baron.
- <http://Imisnt.Pub.Die.Gov.Tr /Devbocgi/Iwcgi60.Exe>.
- HODGETTS, Richard M., (1990). *Management- (Theory, Process And Practice)* Fifth Edit, San Diego: Hercourt Brace Javanovich Publishers.
- KRAKE, A., SHALHOUB, Zeinab, (1999). *Organizational Downsizing, Dscrimination And Corporate Social Responsibility*, London: Quorum Books.
- NEMLİ, Esra, (1997). "Toplam Kalite Ve Çevre Yönetimi", *Verimlilik Dergisi*, 3.

- ÖZGENER, Şevki, (2002). “İmalat Sanayi İşletmelerindeki Kamu ve Özel Sektör Yöneticilerinin İş Ahlakına İlişkin Tutumları”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 35, Sayı 1 Mart:175-1999.
- TORLAK, Ömer- ÖZDEMİR, Şuayıp, (2003). “Küçük ve Orta Ölçekli İşletme Yöneticilerinin İş Ahlakı ve Sosyal Sorumluluk Anlayışları Üzerine Bir Alan Araştırması”, *11. Ulusal Yönetim Ve Organizasyon Kongresi Bildiri Kitabı (22-24 Mayıs 2003)* içinde (145-160), (Editör) Kemalattin Çonkar, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, No.57.
- TUGİAD, (1992). *İş Ahlakı ve Türkiye’de İş Ahlakına Yönelik Tutumlar*, İstanbul: TUGİAD.
- TURAN, Güngör, (1997). “Türk Endüstri İşletmelerinde Sosyal Sorumluluk Anlayışı ve Çalışanlarına Karşı Sorumlulukları Üzerine Bir Araştırma”, *Siyasette Ve Yönetimde Etik Sempozyumu* içinde (272-284), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yay.
- YILDIZ, Gültekin ve ERDOĞMUŞ, Nihat, (1997). “Toplulukçu Kültürde Makyevelist Davranış ve Bir Uygulama”, *Siyasette Ve Yönetimde Etik Sempozyumu* içinde (417-431), Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- WERNER, Isabel, (1993). *Liderlik ve Yönetim*

ANİMASYON TARİHİ, TEKNİKLERİ VE TÜRKİYE'DEKİ YANSIMALARI

Filiz ŞENLER

Özet

Animasyonun tarihsel gelişimine bakıldığında, teknik olanakların artmasıyla birlikte yadsınamaz bir teknolojik gelişmeler sürecine sahip olduğu görülmektedir. Bu gelişmelerle birlikte birbirini destekleyen veya birbirinden tamamen bağımsız çeşitli animasyon teknikleri doğmuştur. Yaklaşık 100-150 yıllık bir geçmişe sahip olan animasyon, bu makalede türlerine göre ve bu türlerin tarihsel gelişim süreçlerine göre ele alınarak incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Animasyon (Canlandırma Sineması), Yassı-Düz Animasyon, Nesne ve Kukla Animasyonu, Duraklı Çekim, Gölge Animasyon, İğneli Perde Animasyonu, Karma Animasyon, İğneli Perde Animasyonu, Dijital Animasyon.

The Reflection of Animation in Turkey and Its History and Technics

Abstract

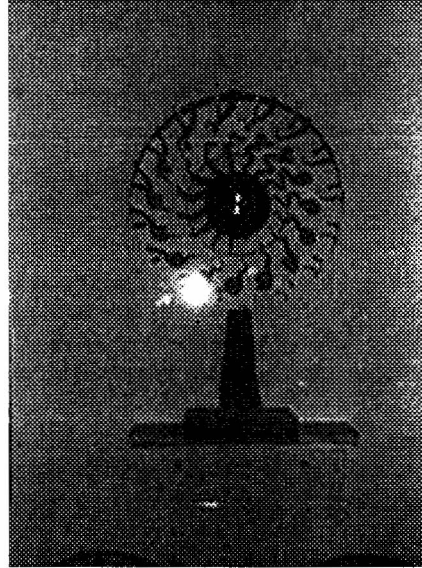
When historical development of animation is investigated, it is seen that animation has undeniable technological improvement process depending the development on technical facilities. Together with the development in this area, assorted animation techniques which are free from the other one or sustain each other, are created. In this study, animation, which has 100-150 years history is investigated, according to its types and historical development process of these types.

Key words: Animation, Flat Animation, Object and Puppet Animation, Stop-motion, Silhouette Animation, Collage Animation, Dijital Animation.

Bu çalışmada animasyonun tarihsel gelişimi, teknikleri ve Türkiye'deki yansımaları örneklerle tartışılmıştır. Tarihsel gelişim ve tekniklerin uygulama alanları öncelikle ilk örneklerine yer verilerek ülkemizdeki yansımalarından kesitler sunulmuştur.

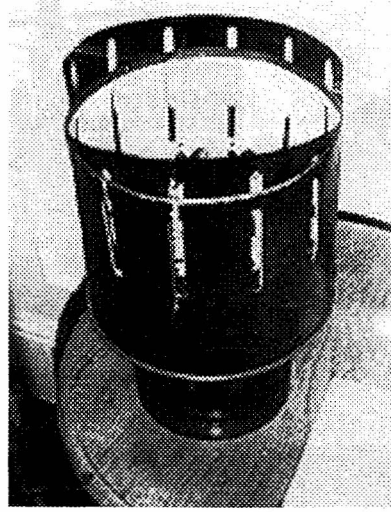
Günümüz sinemasının en vazgeçilmez öğelerinden biri olan “Animasyon” bir başka deyişle “Canlandırma Sineması”; resim ya da nesnelerin hareketli ve canlı oldukları yanılsamasını uyandıracak biçimde düzenlenmesi işlemidir. Animasyonun yaratıcılarından Norman Mc Laren, animasyonu; hareket eden çizimlerin değil, çizilenlerin hareketi sanatı olarak tanımlamıştır. Mc Laren’e göre; her iki kare arasında ne olduğu, karenin üzerinde ne olduğundan çok daha önemlidir. Bu yüzden animasyon, “kareler arasında (yer alan) görünmeyen aralıklar oluşturma sanatıdır.” (Aydın 1989:28).

Animasyonun ilk örnekleri resimleri hareket ediyormuş gibi gösteren bazı oyuncaklar şeklinde 19. yüzyılın başlarında görülür. Bunlardan en eskisi, “Thaumatrope” adı verilen oldukça basit bir oyuncaktı. Bu oyuncak, iki yüzünde birer resim olan, yanlarından iplere bağlı bir disketi ve ipler parmakların arasında çevrildiği zaman bu iki resim birbirinin ardı sıra gözün önünden geçerek hareket eden tek bir resimmiş gibi görünmekteydi (İnanç 1981:56, Parkinson 1995:7).

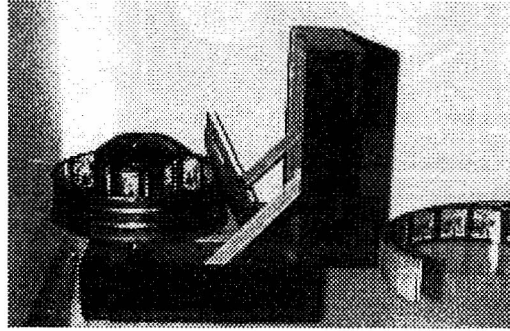

Resim 1. “Thaumatrope”
(G. TEZCAN 1990)

“Zoetrope”, “Praxinoscope” (1832) adı verilen oyuncaklar ise içlerinde en dikkate değer olanlarıydı. “Hayat Tekerleği” anlamına gelen “Zoetrope”un yaratıcısı Pierre Devignes’dir.

Resim 2. “Zoetrope”
(G. TEZCAN 1990)

Resim 3. “Praxinoscope”
(G. TEZCAN 1990)

Bu oyuncak bir kaide üzerinde dönen ve çevresinde eşit aralıklarla açılmış göz delikleri bulunan silindirdir. Seyirci bu deliklerden bir bant üzerine çizilmiş ve silindirin içine yerleştirilmiş olan resmi izlemekteydi. Diğer yandan Emile Reynaud'un yarattığı “Praxinoscope” ise “Zoetrope” un daha gelişmişiydi ve göz delikleri yerine, silindirin ortasına bir sıra ayna konulmuştu. Araç döndüğünde aynalara bakan seyirci, hareket eden resimleri görüyordu. Renaud bu buluşunu bir çeşit projektör ile birleştirerek 1892'de Paris'te dünyanın ilk sinema salonunu kurmuş ve 1900 yılına kadar gösterilerini sürdürmüştür (Parkinson 1995:7-8).

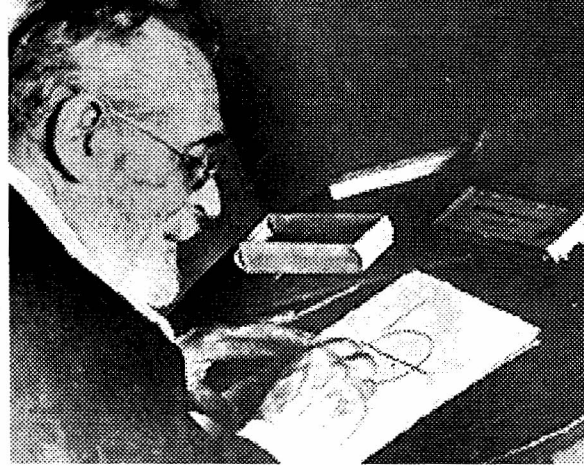
Animasyon sinemanın başlangıcından itibaren onunla birliktedir, bir başka deyişle varlığı 1800'lerin sonuna dayanır. O zamanlarda stop-motion/duraklı çekim yöntemi kullanılmaktadır ve bu yöntemde çekim sırasında kamera durdurulmakta, filme alınan nesne eklenmekte ya da uzaklaştırılmakta ve daha sonra çekim devam ettirilmektedir. 1907'de J. Stuart Blackstone, stop-motion tekniğini kullanarak "Humorous Phases of Funny Faces" adlı animasyon filmini yapmıştır. Bu tarihten itibaren bu teknikle birkaç tane daha animasyon çekilmiştir. Ancak 1914 yılı animasyon tarihinde bir dönüm noktasıdır. Earl Hurd 1914'te cell/selüloz animasyonunu kullanmaya başlamıştır. Bu yöntemde kareler tek tek çizilerek çizgi testinden geçirilir. Daha sonra ara kareler çizilerek temize çekilir (Koçkan 2005).

Canlandırma sinemasının dört evre geçirmiş olduğu söylenebilir (Kurgu, 1979: 260) :

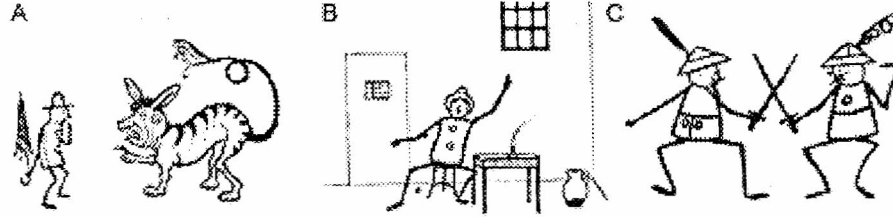
- 1- Başlangıçtaki büyücülük ve gözbağcılık dönemi,
- 2- 1920'lerde, çizgi filmin sinema endüstrisinin ticari eğlence araçlarından biri haline gelmesi,
- 3- 1930 ve 1940'larda, canlandırma filminin uzun gösterimli eğlenti filmi biçiminde dönüşmesine yol açan teknik gelişim dönemi,
- 4- İçinde bulunduğumuz ve canlandırma filminin, sinema endüstrisinden televizyon reklamlarına, hatta özel deneme ve eğitim filmlerine değin, hemen her alanda büyük ölçüde yaygınlaşması dönemi."

Canlandırma teknikleri ve kullanılan materyallere bağlı olarak gelişen animasyon teknikleri; Flat Animasyon/yassı-düz animasyon, Plastik/obje ve kukla animasyon olarak iki ana grupta toplanmaktadır.

Yassı-Düz Animasyon: Bu teknik iki boyutlu bir yüzey de animasyon platformunda oluşmakta; Seluloid, cut-out/kesme-çıkarma, collage/karma animasyon, bilgisayar animasyonu gibi türleri içermektedir. Yüzey animasyonunun en belirgin ve yaygın olanı çizgi film/cartoon' dir. Çizgi filmin dışında kalan tekniklerle canlandırma filmi yalnızca senaryo ve storyboard yardımıyla doğrudan doğruya kamera altında çekim yapılarak hazırlanmaktadır. Bu tekniğin ilk uygulaması 1908'de ilk çizgi film denemelerini yapan Fransız Emile Cohl'ün, beyaz kağıt üstüne siyah renkle çizdiği çöpten adamlarını filme almasıdır.

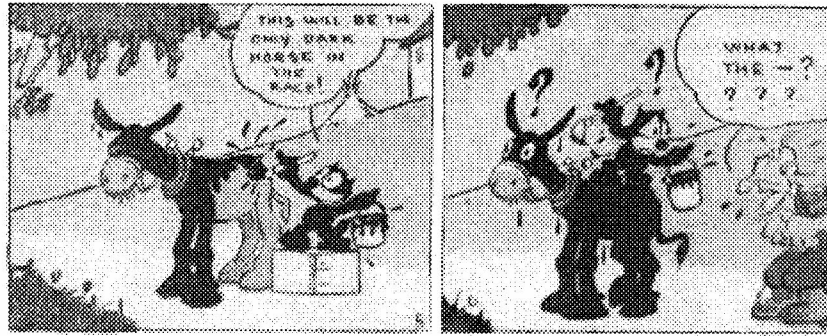
Resim 4. Emile Cohl
(http://www.lips.org/bio_Cohl.asp: 2005)

Resim 5. Emile Cohl'un Figürleri
(http://www.lips.org/bio_Cohl.asp: 2005)

1909'da Amerikalı Windsor Maccay, "Gertie the Trained Dinassaur" adlı filmiyle Emile Cohl'ü izlemiştir. 1913-1917 yılları arasında Amerikalı yeni sanatçılardan Ben Harrison ve Manny Gould'un "Crazy Cat" gibi yeni filmleri ortaya çıkmıştır. Bu örneklerle Avustralya kökenli Pat Sullivan'ın "Felix the Cat" filmi, Max Fleischer'in "Koko the Clown" filmleri de verilebilir (Kurgu 1979: 260).

1928-1938 yılları arasında çizgi film bir sinema eğlence aracı olarak olağanüstü bir gelişim gösterir. Animasyonun 10 yıl gibi kısa bir sürede sinemaya taşınarak sesli filmlerin üretilmeye başlamasıyla, Walt Disney yapımı film-

Resim 6. Pat Sullivan “Felix the Cat”
(http://www.lambiek.net/artists/s/sullivan_p.htm: 2005)

Resim 7. Walt Disney ilk yıllardaki stüdyosunda çalışırken
([www.Walt Disney com.](http://www.WaltDisney.com) <http://images.google.com.tr>: 2005)

Resim 8. Walt Disney ve Mickey Mouse.
([www.Walt Disney com.](http://www.WaltDisney.com)
<http://images.google.com.tr>: 2005)

Resim 9. Pamuk Prenses ve Yedi Cüceler
([www.Walt Disney com.](http://www.WaltDisney.com) <http://images.google.com.tr>: 2005)

ler öne çıkar. Masal kahramanlarının sinemadaki yerini, animasyonlar almıştır: Bu filmler arasında 1928 “Micky Mouse”, “Donald Duck”, “Silly Symphonies” ve ilk sesli çizgi film “Steamboat Willie” sayılabilir. Renkli ve kısa filmler dalında Oscar kazanan ilk film “Flowers and Trees” ve ilk uzun metrajlı film olan “Snow White and the Seven Dwarfs” bu dönemin diğer filmlerindendir (Tezcan 1990: 4).

1941’de Disney Stüdyolarında çıkan grev üzerine Stephen Bosustow ve arkadaşları bağımsız bir animasyon stüdyosu olan United Production of America (U.P.A.)’yı kurmuşlardır. David Hilberman , Robert Cannon, John Hubley, Stephen Bosustow gibi sanatçılardan oluşan grup savaş döneminde eğitim filmleri, savaştan sonra ise reklam ve propaganda filmleri yapmıştır. İngiltere’de John Halas ile Joy Batchelor ve Larkins United, Fransa’da Andre Serrut çizgi ve renkten oluşan U.P.A. benzeri ilerlemiş yöntemler sunmuşlardır. 1940-1950’lerde Fransa’da Paul Grimault animasyon alanının hemen hemen tek ustası olarak kabul edilir. Şiirsel anlatımı ve teknik ustalığı ile dikkat çeken sanatçının yapıtları arasında “Le Marchand de Notes”, “La Flute Magique” en önemlilerindendir (Aygenç 1990:17).

Sonraki aşamada, animasyonla gerçek karakterler bir arada kullanılır. 1944 yılında “The Three Caballeros”da “Carmen Molina” Donald Duck’la beraber Güney Amerika’da dolaşırken, 1945’de “Gene Kelly”, “Anchors Aweigh”de Fare Jerry’yle dans eder. 1946’da yayınlanan “Song of The So-

uth” adlı animasyon ise günümüzde bile büyük tartışmalara neden olur. Disney’in bu yapımı, kölelikle ilgili tasvirlerinden dolayı Amerika’da DVD ya da video olarak yayınlanmamıştır. 1964’de yayınlanan “Mary Poppins” ise Disney’in başarılı filmlerinden biri olmuş ve başta “Julie Andrews”’un kazandığı En İyi Aktris Oscarı olmak üzere, aday olduğu 13 daldan 5’ini kazanmıştır. Animasyonda bu dönemdeki en önemli isimlerinden biri de “Ralph Bakshi”dir. 1972 yapımı “Fritz the Cat”, x-ratingi almış olan ilk çizgi film olarak tarihe geçer. Sisteme karşı çıkan bu yapıt şiddetli, tartışmalı, yergili ve sarsıcı yönleriyle Bakshi’yi döneminin yeni yetenekleri arasına sokar. Bakshi’nin el attığı en önemli animasyonlardan biri de “Lord of The Rings”’dir (Koçkan 2005).

Plastik/obje ve Kukla Animasyon: Bu grupta ise Gölge Animasyon/Silhouette Animasyon tekniğinde, çizimler yerine siyah kartondan veya metal levhalardan yapılmış olan kuklaların gölgeleri hareket ettirilir. İlk olarak 1919 yıllarında Alman animatör Lotte Reinigier tarafından önerilmiştir(Russeth ve Sturr 1976: 254 ; Aygenç 1990: 28).

Bu grubun en yaygın tekniklerinden olan Puppet/kukla animasyonda ise, tipler kukla olarak hazırlanır. Senaryo ve storyboard çalışmasından sonra kuklaların hareket edeceği mekan düzenlemeleri/dekorlar hazırlanır. Bu çalışmaların bitiminde çekim kamera önünde veya altında her kare için kuklalara değişik hareketler verilerek gerçekleştirilir. Kuklaların milimetrik hareketlerinin istenilenden fazla veya az olması, filmin ritmini ve temposunu bozacağı için sabır ve titizlik gerektiren bir yöntemdir. Kuklaların takılıp çıkartılabilen değişik yüz ifadelerini gösteren başları ile elleri, kolları, bacakları ve ayakları bulunur. Kukla animasyonda kuklalar yaklaşık 15 cm büyüklüğündedir ve genellikle; ahşap, tel, kil ve plastikten yapılır (Senan 1985: 2-4-12-15; Aygenç 1990:36). Bu türün en başarılı çalışmaları Çekoslovak Jiri Trnka’ya aittir(Gürbüz 1990: 43).

Obje ve kukla animasyonun içinde yer alanlardan diğeri, Object Animation/Nesne Animasyon üç boyutlu bir başka tekniktir. Bu teknikte çevrede var olan üç boyutlu her şey malzeme olarak kullanılabilir. Teknik, kısa/uzun filmler ve konulu filmlerin içine film hileleri (*trick*) oluşturmaya uygun bir tekniktir ve ilk olarak George Melies tarafından yapılan “Haunted House” filminde Norman Mc Laren tarafından kullanılmıştır(Hasan 1989:29).

Resim 10. Norman Mc Laren

(<http://particle.physics.ucdavis.edu/bios/McLaren.html> : 2005)

Kanada'lı animatör, Caroline Leaf tarafından gerçekleştirdiği ve bu gruba dahil bir başka teknik ise cam üzerinde kolaylıkla silinebilen boyalarla yapılan animasyondur (Aygenç 1990:30). Bu teknikte animasyon alttan ışıklandırılan cam üzerinde her kare için ayrı bir resim çizilerek oluşturulur. Leaf'ın geliştirdiği bir başka teknik ise, kum tekniğidir. Alttan ışıklandırılmış masa üzerindeki bir plexiglas levha üzerindeki kumdan oluşturulan figürler kullanılır. Her karede figürlerin biçimi değiştirilir. Kumun farklı kalınlıkları, koyu ve açık gri tonlarını vermektedir. Sanatçı canlı karakterler ve akıcı hareketler yaratmak için figürleri fırçayla biçimlendirmekte ve malzemenin sağladığı rölyef etkisi filme ayrı bir hava vermektedir.

1930'larda Alexander Alexeieff ve Claire Parker iğneli perde animasyonu adı verilen, iki milyon başsız toplu iğnenin gölgesinden yararlanarak hazırladıkları yeni bir animasyon tekniği kullanır. Hazırlamanın zorluğu nedeniyle az sayıda film üretilmiştir. Bu örneklerden biri "Night on Bald Mountain"dır(www.writer2001.com, www.movies.yahoo.com).

Bir diğer yöntem olan, görüntü öğeleri üzerinde çalışma tekniği (pixilation) dekorların ve sanatçıların kare kare fotoğraflarının çekilerek hareket görüntüsü yaratılmasıdır. Hareketler genellikle gülünç ve aşırı hızlıdır. 1952'de

Norman Mc Laren, Oskar kazandığı kısa dizi filmi 'Neighbours'u bu teknikle hazırlamıştır (Süreyya 1990: 32-34; Aydın 1989: 28-29).

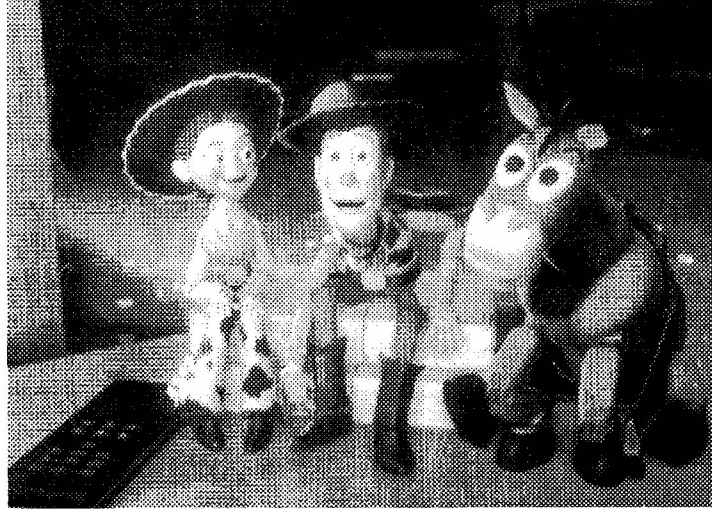
Dijital animasyon ise yukarıdaki sınıflamadan bağımsız, cell animasyonunun bir uzantısı olarak günümüzün en önemli animasyon yöntemidir. Bilgisayarla canlandırmanın son derece ayrıntılı işlemleri temelde canlandırma sineması ile aynı ilkelere dayanır. Animatör her şeyden önce arzu edilen modelin bir şeklini yapar. Çizilen model genellikle bilgisayar ekranında telden bir iskeleti andıran poligon ağlarından oluşmuş üç boyutlu nesne şeklindedir (Aygenç 1996:14). Stephen Spielberg'in "Jurassic Park"'ı ve "Death Becomes Her"'ı bu yöntemin ilk örnekleridir. 1980'li yılların ortasından itibaren Walt Disney'den de aldığı destekle dijital animasyon endüstrisinin içerisine giren P.I.X.A.R. bu alanda devrim sayılabilecek projelerin altına imza atar. "Toy Story" (1995), "Toy Story 2" (1999), "Monster Inc." (2001), "Finding Nemo" (2003), "The Incredibles" (2004) PIXAR'ın animasyon sinemasına rekorlar kırarak öncülük ettiği filmler arasındadır (www.pixar.com: 2006). Pixar, ürettiği Marionette, Ringmaster ve Render-Man11 gibi yazılımlarla; ışıklandırma, modelleme, canlandırma ve fotoğraf sentezleme gibi animasyonun temel noktalarına büyük gelişmeler sağladı. Animatörlerin/çizerlerin her karede karakter hareketlerini tüm detaylarıyla kontrol edebilmesini sağlayan bu yazılımlar animasyona başka bir boyut kazandırdı (Çelik 2004: 80). Üç boyutlu bilgisayar animasyonu filmlerinin en son halkası ise; "AntZ"(1998)'nin öyküsüdür. "AntZ", bilgisayar animasyonu ve görsel teknolojinin önemli bir kolu olan Pasific Data Images ve Dream Works işbirliği ile üretildi (Yurdakul 2000: 221). Dreamworks'ün bu alandaki diğer önemli çalışmaları; Chicken Run (2000), Shrek (2001) dir. Detaylara oldukça önem verilen filmde Shrek'in yüz mimikleri için en başarılı animatörler çalışmıştır (Çelik 2004: 78-80). Shrek 2 (2004), ve Madagascar (2005) sayılabilir (www.dream-works.com:2006).

John Halas ve Roger Manvell (1971: 10) animasyonun sanıldığı kadar kolay olmadığını ve üst düzeyde bir yaratıcılık ile akıl ve becerinin uyumlu birlikteliğini gerektirdiğini ileri sürerler. Gerçekten de, durağan olan bir nesne ya da resime hareket ve canlılık kazandırabilme çabası, canlandırma sinemasının esas güçlüğünü oluşturur. Bu nedenle de dünyanın çeşitli ülkelerinde hak ettiği ilgiyi gördüğü düşünülmektedir.

Uzun bir çalışma/emek ve para gerektiren bu tür filmler, çoğu ülkede devlet desteğiyle yapılır. Konularını daha çok folklor ve efsanelerden alır. Ja-

Resim 11. Shrek
(G.ÇELİK 2004)

Resim 12. Toy Story
(G.ÇELİK 2004)

ponlar, kurdukları büyük stüdyolarda, batı kültürüne ait öyküleri film yaparak büyük kazançlar sağlarlar, batı da ise değişik amaçlara yönelik bazı kültürel kuruluşların desteğiyle sanat ürünleri verilir.

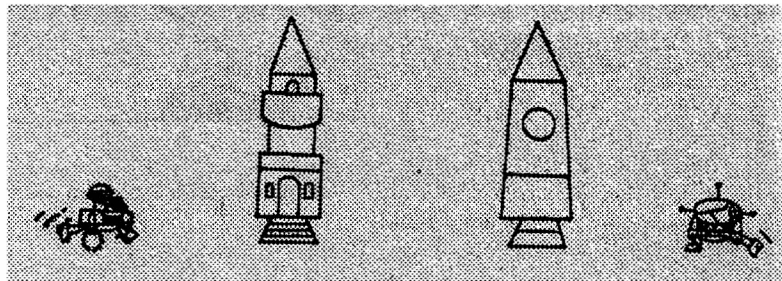
Türkiye'de canlandırma sinemasının ilk denemeleri 1948-49 yılları arasında Vedat Ar'ın yöneticiliğini yaptığı bir kursla başlar. Kursu, Semih Balcı-

oğlu ve Eflatun Nuri’de katılır. Fakat kurs bazı nedenlerle film yapımına geçilemeden dağılır. Aynı yıllarda Yüksel Ünsal’ın yönetiminde “Evvel Zaman İçinde” ve “Nasrettin Hoca” filmleri yapılır. Ancak ne yazık ki filmlerin bazı kısımları labaratuvar işlemleri için gönderildiği ABD’de kaybolur (Balcıoğlu 1987: 14). Daha sonra Vedat Ar “Filmar” adlı bir stüdyo kurmuş ve burada bir yandan 2-3 dakikalık canlandırma filmleri üretirken, diğer yandan da değişik biçim araştırmaları yapmıştır.

Filmar ile birlikte sinema için reklam filmleri hazırlamak amacıyla kurulmuş bir başka firma ise İstanbul Reklam Ajansı’dır. İstanbul Reklam Ajansı ilk dönemlerinde karikatür sanatçılarına çizgi filmler hazırlatır, görülen ilgi üzerine kadrosunu genişleterek üretimini artırır. Ancak canlandırma sanatının en basit ilkelerinin bile bilinmediği bu dönemde üretilen çizgi filmler özgün ve kaliteli değildir. Bu yüzden, yurtdışına giden çizerleri bilgi ve görgülerini arttırarak ürünlerinin teknik ve estetik değerlerini yükseltmeye çalışmışlardır. (Aygenç 1990: 19)

İstanbul Reklam Ajansı 1981 yılına kadar çalışmalarını sürdürmüş; barındırdığı sanatçıların ayrılarak kendi stüdyolarını kurmaları nedeni ile kapanmıştır (Tüzün 1989:10).

Canlandırma filmi üretimine katkıda bulunmuş diğer kuruluşlar arasında Radar Reklam ve Kare Reklam sayılabilir. Kare Reklam’ı Ali Ulvi başta olmak üzere çeşitli karikatüristler bir araya gelerek kurmuşlar fakat bu stüdyo daha sonra dağılmıştır. Karikatür Reklam ise yerini bir takım değişikliklerle Stüdyo Çizgi’ye bırakır. Stüdyo Çizgi’de; Yalçın Çetin “Evliya Çelebi” ve “Karagöz” gibi tiplerini gerçekleştirir (Yetkiner 1973: 32-33). Ferruh Doğan ve Oğuz Aral gibi karikatüristler de “Canlı Karikatür” stüdyolarında “Koca Yusuf” ve “Direklerarası”nı çizmişlerdir (Aygenç 1990: 20).

Resim 13. Yalçın Çetin
(S.BALCIOĞLU 1987)

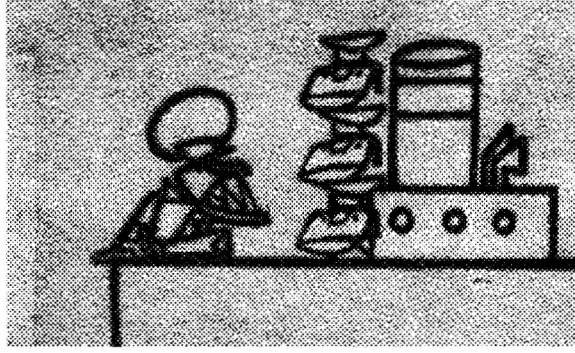
Resim 14. Yalçın Çetin
(S.BALCIOĞLU 1987)

Türkiye’de canlandırma filmi yapan ve aynı zamanda belli bir düzeyin üstünde ürün vermiş, tanınmış sanatçılarımızdan Oğuz Aral 1960’lı yılların başında çizgi film çalışmalarına başlar. O yıllarda çok sayıda karikatür çizeri işsiz kalır. Fakat reklam ve sinema endüstrisi büyük bir canlılık yaşar. O dönemde henüz emekleme aşamasında olan reklam sektöründe çizgi film (canlandırma sineması), izleyicilerin ilgisini çekeceği düşüncesiyle önemsenmektedir ama bu işi profesyonel olarak bilen yoktu. Oğuz Aral, Tekin Aral, Yalçın Çetin ve Erim Gözen gibi sanatçılar çizgi film tekniği konusunda hiçbir deneyimleri olmamasına rağmen, kısa sürede sinema için hazırladılar. Oğuz Aral “Çizgide Mizah” döneminde iyiden iyiye sessizleşen ve sözün asla yer almadığı katon biçimine; söz, ses ve hareketi getirdi (Sipahioğlu 1999: 208).

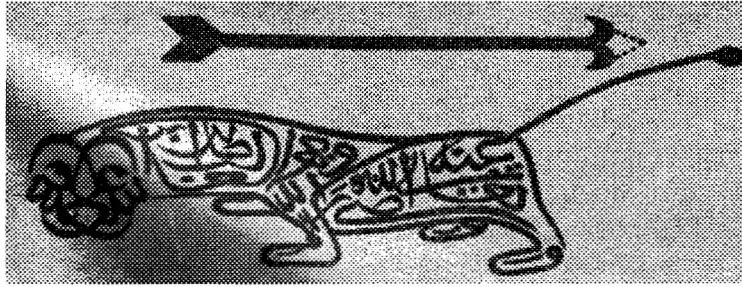
Oğuz Aral 1960’lı yılların sonunda çizgi film kariyerine nokta koyar (Sipahioğlu 1999: 209):

“...Bir gün, baktım ki, bu işten nefret eder hale gelmişim. Arkadaşları, kardeşimi topladım ve onlara bu işin benim için artık bittiğini, onların söylediklerini yapmakta özgür olduklarını söyledim. Çok şaşırdılar. Altın yumurtlayan tavuğu yüzüstü bırakıp, gidiyordum ve nitekim gittim”.

Devlet desteğinden ve ilgisinden uzak reklam filmleri hazırlamak amacıyla kurulmuş olan kalabalık kadrolu bu stüdyolar zaman içerisinde dağılır. Bu dağılmanın nedenlerini Ateş Benice (1985:5) şu şekilde yorumluyor.

Resim 15. Tonguç Yaşar
(S. BALCIOĞLU 1987)

Resim 16. Tonguç Yaşar
(S. BALCIOĞLU 1987)

“Neden dağıldı bu stüdyolar? Birkaç nedenden, en önemlisi karikatür sanatçılarının kolektif çalışma ortamına uyum sağlayamamaları bize kalırsa. Diğer neden bu sanatçıların çizgi yaptıkları sırada bile kendilerini hala karikatür sanatçısı olarak hissetmeleri, animatörlüğü geçici bir karın doyurma aracı olarak düşünmeleri idi. Bu yüzden animasyon sanatının gelişmesi için herhangi bir çabaları olmadı ve sırası geldiğinde hepsi peşpeşe basın sektörüne geri döndüler.”

Ülkemizde reklamcılık, canlandırma sinemasının gelişmesine büyük ölçüde katkıda bulunmaktadır. Reklam filmi dışındaki canlandırma filmi denemelerine ise, özellikle ödüllü yarışmaların düzenlendiği 70’li yıllarda başlanmıştır. Türkiye’de canlandırma filmi yapan ve aynı zamanda belli bir düzeyin üstünde ürün vermiş, tanınmış sanatçılarımızdan Tonguç Yaşar 1970 yılında “Amentü Gemisi Nasıl Yürüdü?” ve “Yaşa Donkişot” gibi filmleri ile ödüller almıştır (Balcıoğlu 1987: 377).

Canlandırma sinemasına ürün veren ve ödül alan sanatçılarımızdan bazıları ise; Emre Senan "Gergeadam" 1975, "Canlandırma Tabanca" 1976, "Kısa Kısas" ve "Hayatında Eğri Çizgiyi İlk Kez Keşfeden Adam" 1977. Cemil Erez "65 KV" 1974. Ateş Benice "Düğüm Nasıl Çözülür" 1976, "Hoca Bir Gün" ve 1980'de Zagreb Şenliği'nde gösterilen "Stereo" dur (Türün 1989: 11-12).

Animasyonun filmlerde, videokliplerde ve reklam filmlerinde kullanılması, ülkemizde çok daha büyük kitlelerin bu sanat türünü tanınmasına ve sevmesine imkan tanımıştır; ancak animasyonun diğer ülkelerin eriştiği düzeyde olduğunu söylemek zordur. Diğer ülkelerde animasyon eserleri televizyonlarda günün her saatinde yayınlanırken, ülkemizde sadece çocuklar hedef alınarak, onlara uygun saatlerde yayınlanmaktadır. Başka bir ifadeyle ülkemizde animasyon eserleri, çoğunlukla çocuklara yönelik eserlerdir. Dolayısı ile bu noktanın animasyonun ülkemizdeki gelişimi açısından önemli bir yanlış ya da eksik algılama olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca bir çok Avrupa ülkesinde, devlet desteği ile gerek yerel, gerekse evrensel değer ve motiflerden hareketle eğitici animasyon filmler hazırlanıp büyük küçük herkese sunulmaktadır (Aygenç 1990 :3).

Her ne kadar ülkemizde gereken önem verilmemiş olsa da dünyada 19.yy da başlayan ve günümüze kadar süren deneysel araştırmalar sonucunda "canlandırma sineması" ve yapım teknikleri giderek daha üst düzeylere ulaşmaktadır. Bilim ve teknoloji yeni olanaklar sundukça, deneyimli ve bilinçli sanatçılar yetiştikçe bu gelişim daha da üst boyutlara taşınacaktır.

Kaynakça

- AYDIN, Hasan. "Kamerasız, Senaryosuz Sinema ve Norman Mc Laren" ,...*Ve Sinema*, (Hazırlayanlar: H. SÖNMEZ, İ. KABİL, H. AYDIN), 7, İstanbul: 1989: 28-29
- AYGENÇ, Filiz. "Kukla Animasyon Üzerine Bir Deneme Çalışması", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Sanat Eseri, Hacettepe Üniversitesi, Ankara: 1990.
- AYGENÇ, Filiz. "TV-Videografik Tasarımı Üzerine Deneysel Bir uygulama Çalışması" Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Eseri, Hacettepe Üniversitesi, Ankara: 1996.
- BALCIOĞLU, Semih. *Cumhuriyet Dönemi Türk Karikatürü (1923-1983)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara: 1987: 100-377.
- CANTRILL, Arthur. (2005) <http://www.sensesofcinema.com/contents/01/19/lye.html>

- ÇELİK, Gürer. "Sinemaya Gençlik Aşısı: Animasyon" *Hürriyet Gösteri Sanat Edebiyat Dergisi*, 258, 2004: 78-80.
- DREAMWORKS http://www.dreamworks.com/dreamworks_home.html
- GÜRBÜZ, Gökhan. "Canlandırma Sinemasında Bir Dev: Çekoslovakya" 25. *Kare Sinema Dergisi*, 1, Ankara: 1990:42-47.
- HALAS, John. *Art in Movement*, Hasting House New York: 1970.
- HALAS, John ve MANVELL, Roger. *The Technique of film Animation*, London: 1971: 10.
- KOÇKAN, İrmak. (2005) <http://www.beyazperde.net/sinemasal/3178>.
- PIXAR [http://www.pixar.com/companyinfo/history/index.html\(2005\)](http://www.pixar.com/companyinfo/history/index.html(2005)).
- SENAN, Emre. "Canlandırma Sineması", *Grafik Sanatı Dergisi*, 3, 1985: 3-4-12-15.
- SİPAHİOĞLU, Ahmet. *Türk Grafik Mizahı (1923-1980)*, İzmir: 1999: 208-209
- SÜREYYA, A. "Norman Mc Laren Sineması" 25. *Kare Sinema Dergisi*, Sayı 1, Ankara: 1990: 32-37.
- PARKINSON, David. "From Science to Cinema", *History of Film*, Italy: 1995: 7-22.
- RUSSETH, R. ve STURR, C. "Experimental Animation" L: Educohenal P. The USA: 1976: 254 .
- TEZCAN (BALTA), Gülçin. "Animasyon Üretim Tekniklerinin Deneysel Analizi Üzerine Bir Araştırma" Yayımlanmamış Yüksek Lisans Sanat Eseri, Hacettepe Üniversitesi, Ankara: 1990.
- TÜRÜN, Cemil. "Türkiye'de Canlandırma Sineması Bugünü ve Geleceği",...*Ve Sinema*, (Hazırlayanlar: H. SÖNMEZ, İ. KABİL, H. AYDIN), 7, İstanbul: 1989: 10-19.
- WELLS, Paul. "Animation: forms and meanings", *An Introduction to Film Studies*, (Editör:Jill Nelmes), London: 1996: 193-216.
- YETKİNER, Ayhan. *Nasreddin Hoca'nın Torunları*, İstanbul: 1973:32-33.
- YURDAKUL, İncilay. "Bilgi Çağında Yeni Medyalar ve En Eski Masallar" 6. *Ulusal Sanat Sempozyumu Bildiri Kitapçığı*, Ankara: 2000: 220-228.
- <http://www.screenonline.org.uk/people/id/446754/>
- <http://www.writer2001.com/analexei.htm>
- <http://movies.yahoo.com/movie/1802818964/info>

SIRP İSYANLARINA GİDEN YOL (1788-1804)

Selim ASLANTAŞ

Özet

Bu makale 1788-1804 arasında Sırbistan'da cereyan eden olayları ele almaktadır. Osmanlıların Sırbistan'da kurdukları idare XVI. yüzyılın sonuna doğru çözülmeye başladı. XVII. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan çiftlikleşme süreci merkezî idarenin bölgedeki kontrolünü yitirmesine ve reayanın sosyo-ekonomik vaziyetinin bozulmasına sebep oldu. Sınırlarda muhafız olarak görev yapan yamaklar, Sırbistan'da çiftliklerin önemli bir kısmını ele geçirdiler. XIX. yüzyılın hemen öncesinde Bâb-ı Âli merkezî idareyi tesis etmek için bazı reformlara girişti. 1791 Zıştovi Anlaşması'ndan sonra büyük çiftlikler ilga edildi ve yamaklar Sırbistan'dan çıkartıldı. 1793-1799 arasında III. Selim reformlarının destekleyicisi olan Hacı Mustafa Paşa reayanın huzur ve güvenini sağlamayı başardı. Ancak bu dönemde Pazvandoğlu ile işbirliği içindeki yamaklar ile Hacı Mustafa Paşa arasında mücadele devam etti. Nihayet 1799'da yamaklar bu mücadeleyi kazanmaya muvaffak oldular ve Sırbistan'a geri döndüler. Kısa bir süre içinde bir tiran rejimi kurdular. Yamakların reaya üzerindeki baskıcı yönetimi 1804 Şubatı'nda bir isyana yol açtı.

Anahtar kelimeler: Sırbistan, Hacı Mustafa Paşa, Yamaklar, Pazvandoğlu Osman, Sırp İsyanları

The Way to Serbian Uprisings (1788-1804)

Abstract

This article deals with events between 1788-1804 in Serbia. The regime which was established in Serbia by Ottomans had started to dissolve in the end of XVIth century. The big farm process which appeared dating from XVIIth century caused losing of control of the central administration on this region and deteriorating social and economical condition of reaya. Yamaks who served as a guard in the frontiers, captured the big part of the these farms in Serbia. In the eve of XIXth century for establishing the central administration Sublime Port made some reforms in Serbia. After the treaty of Sistova, 1791, big farms were abolished and yamaks were exiled from Serbia.

Between 1793-99 Hacı Mustafa Pasha, who was a supporter of Selim III's reform program, succeeded providing a quiet and safe atmosphere for reaya. In that period, however, the struggle between Hacı Mustafa Pasha and yamaks, who were in cooperation with Pazvandoğlu, had continued in the 1799 yamaks won this struggle and return to Serbia. In short time they had established a tyrannical regime. The oppressive government of yamaks over reaya caused an uprising in February 1804.

Key words: Serbia, Hacı Mustafa Pasha, Yamaks, Pazvandoğlu Osman, Serbian Uprisings

Osmanlı-Avusturya Arasında Sırplar

XIX. yüzyıl Balkan tarihi Balkan halklarının Osmanlı hakimiyetine karşı giriştikleri isyanların tarihidir. Bu isyan hareketlerinin ilk örneğini 1804'te başlayan ve nihai olarak ancak 1815'te bastırılan Sırp isyanları teşkil eder. Bu makalede, Sırp isyanlarının hangi tarihsel şartların sonucu olarak patlak verdiğini tahlil etmek amacıyla isyanlar öncesini, 1788'den 1804'e kadar geçen süreçte Sırbistan'da yaşanan gelişmeleri irdelemeye çalışacağız.

1768-1774 arasında Ruslarla yapılan ve tam bir yenilgiyle sonuçlanan savaş, Osmanlı İmparatorluğu'na çok ağır maliyetler yüklemişti¹. Savaş sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması (16 Temmuz 1774) ile Osmanlılar, Karadeniz üzerindeki kontrolünü kaybetmişler, Kırım, imparatorluktan koparak sözde bağımsız bir devlet haline gelmiş, Rusya'nın garantörlüğü al-

¹ Bu ağır maliyetlerden kasıt yalnızca toprak kayıpları değildir. Rusya'ya üç yıl içinde ödemesi taahhüt edilen savaş tazminatının miktarı o zaman ki Osmanlı bütçe gelirlerinin hemen hemen yarısına tekabül ediyordu. Öte taraftan Küçük Kaynarca Anlaşması'yla Eflak ve Boğdan'dan alınan vergilerde önemli azalma gerçekleşecekti. Anlaşmanın barış getirmemesi de bir soğuk savaş ortamını doğurmuş dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu muhtemel bir savaş için harcamalar devam etmiştir (Cezar: 1986, 76-77).

tında, Eflak ve Boğdan'a geniş özerklikler verilmiş, Rusya'nın Ortodoks Hıristiyanlar üzerinde hamiliği tanınmıştı. Bu anlaşma ile kazandıklarını yeterli görmeyen ve her halükârda Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak emelindeki II. Katerina, bu planını gerçekleştirmek için Avrupa'da ittifak arayışına girmiş ve topraklarını genişletmeyi kuvvetle arzulayan Avusturya imparatoru II. Josef (1780-1790) ile Kasım 1782'de bu konuda anlaşmıştı (Kurat 1999: 291; Anderson 2001: 28). Paylaşım planına göre Rusya, Batı Kafkasya, Kırım ve Dinyester nehri kıyılarındaki toprakları alacak, Memleketeyn, Avusturya ve Rusya arasında bir tampon bölge olarak bağımsız kalacak, Avusturya'ya Eflak'ın bir bölümü ile Sırbistan, Bosna-Hersek ve Venedik'in Dalmaçya ve İstra'daki topraklarına sahip olacaktı. Balkanlar'daki diğer bölgelerde -Bulgaristan, Makedonya ve Yunanistan- ise İstanbul başkent olmak üzere Katerina'nın torunu Konstantin'in tahta oturacağı bir Bizans İmparatorluğu kurulacaktı (Stavrianos 1966: 193)².

1783'te Rusya'nın Kırım'ı işgal etmesinden sonra yeni bir Osmanlı-Rus savaşının kaçınılmaz olduğunu gören Avusturya, muhtemel bir savaşta mücadele alanı olarak kullanmayı tasarladığı Sırbistan'a ajanlar gönderdi. Sırp manastırlarındaki keşişlerin kılavuzluğunda Sırbistan'ın dört bir yanına dağılan bu ajanlar, Sırp ileri gelenlerini kendi saflarına çekmek için çeşitli hediyeler dağıttılar ve kimlerin ne tür katkıları olabileceğini detaylı bir şekilde araştırdılar (Pavloviç 1910: 9). 1787 güzünde, II. Josef'in emriyle, Sırbistan, Karadağ³ ve Romanya'da halka geniş dinî hürriyetler vaat eden ilanlar dağıtıldı (Pavloviç 1910: 15-16). Avusturyalılar, Osmanlı İmparatorluğu ile savaşa girmeden önce Sırpların yardımıyla iki kez Belgrad'ı ele geçirmeye teşebbüs ettilerse de muvaffak olamadılar (Nenadoviç 1966: 31; Gavriloviç 1986: 364).

9 Şubat 1788'de başlayan Osmanlı-Avusturya savaşında, bazı Sırplar ya haydut ve çete grupları içinde ya da Avusturya subaylarının kontrolündeki

² Bu plan Katerina'nın âşığı Potekim tarafından "Doğu Sisteminin Büyük Planı" adıyla formüle edilmiştir. Bu planın verdiği ilhamla, Katerina, 1779'da doğan torunun adını Konstantin koymuştu (Armaoğlu 1997: 17).

³ Avusturya subaylarının Karadağ'daki faaliyetleri ve 1788-91 Osmanlı-Avusturya savaşında Karadağlıların isyan hareketleri için bkz (İstoriya Crne Gore 1975/III: 430-444).

fraykoy (*frajkor*) birliklerinde savaşa katıldılar⁴. Çeteler, stratejik önemi haiz dağ geçitlerinde ve yollarda vur-kaç taktiklerini kullanarak, pusular kurarak, Osmanlı lojistiğine darbe vurmaya çalıştılar. Eylemlerini özellikle Belgrad'a bağlanan yollarda yoğunlaştırdılar. Bu çete reislerinden Koça Ancelkoviç⁵ adlı eski bir domuz tüccarı, Sırlar arasında o kadar şöhrat buldu ki bu savaşa, ona atfen Koçanın Savaşı (*Ko_ina krajina*) denildi. Koça ve adamları, Belgrad ile Niş arasında, Osmanlı birliklerinin yolunu kesmeye matuf eylemler düzenlediler. Sırbistan'ın kuzey kısımlarında haydutluk ve çeteciliğin artmasıyla, Belgrad'a bağlanan ana yollarda güvenlik büyük ölçüde ortadan kalktı. Osmanlı idaresi bu eylemlere katılan Sırların katlinin vacip olduğuna dair Şeyhülislam Mehmed Kamil Efendi'den, bir fetva aldı (Uzunçarşılı 1995: 526). Belgrad'da, Avusturya'ya yardım ettikleri anlaşılan Sırp ileri gelenlerinden birkaç kişi öldürüldü (Gavriloviç 1986: 366).

1788'in ortalarında Sırbistan'ın büyük bir kesiminde Osmanlı birlikleri kontrolü tekrar sağlayarak stratejik açıdan önemli yolları güvence altına aldılar. Osmanlıların yaz boyunca özellikle Banat'ta devam eden askerî harekâtları, Koça'nın güçlerinin etkisi tamamen kırdı. Fethülislam muhafızı Memiş Paşa ani bir baskın vererek Koça'yı esir edip, yaptığı katliamlar yüzünden avanesi ile birlikte idam ettirdi (Cevdet 1309/IV: 74-75)⁶.

⁴ Fraykor birlikleri (*freicorps*), XVIII. yüzyıl boyunca Osmanlı-Avusturya savaşlarında önemli işlevler üstlendiler. Bir fraykor birliğinin kurulması için imparatorndan izin çıkması gerekiyordu. Avusturya tarafından 1690'lardan itibaren bu tür birlikler kurulup, Osmanlı sınırında görevlendirildiler. Daha sonraları Banat knezleri, fraykorlara önderlik ettiler. Fraykor birliklerine kayıt olanlar, liderleri adına savaşı yürütüyorlardı. Birliklerin giyim tarzı Türk usullerine göre idi. Tipik bir asker, iki hançer ve bir tüfek taşıyordu. Üniformaları kırmızı renk olduğundan onlara *Rothmantier* de denilmiştir. Birlikler kendi içinde başlarında bir harambaşının bulunduğu elli kişilik gruplara bölünmüştü (Vucinich: 1979, 307-308). Son Osmanlı-Avusturya Savaşı'nın başlangıcında 500 kadar olan fraykorların önemli bir kısmı domuz tüccarlarından oluşmaktadır. Savaşın sonunda fraykorların sayısı 10.000'i bulmuştur (Srdanoviç 1980: 39). Osmanlı-Avusturya Savaşı'nda fraykorların faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz (Pavloviç 1910: 61-151).

⁵ Koça Ancelkoviç hakkında geniş bilgi için bkz (Pavloviç 1910 23-58: Panteliç 1930; Gavriloviç 1986: 364-271).

⁶ Bir Osmanlı vesikasında Koça ve yanındaki yüz adamının kazığa geçirildiği kaydedilmektedir. BOA, HAT, 5816 (25 Safer 1219/05 Haziran 1804).

Savaş boyunca Koça'dan başka, büyüklü küçüklü birçok çetecilik ya da fraykor birliklerinin faaliyetleri Morava'dan Drina'ya kadar çeşitli bölgelerde tezahür etti. Yovan Branovački, 1789 yılı boyunca doğrudan Avusturya askerleri ile koordineli bir şekilde eylemlerini sürdürdü. Bunun yanında daha bağımsız olmak üzere Maryan Yovanoviç, Sırbistan'ın doğusunda Osmanlı güçlerine karşı savaştı. II. Josef'in emriyle Mihal Mihalyeviç'in komutası altında kurulan fraykor birliği kuruldu. Başlangıçta 500 kişiden oluşan bu birliğin sayısı, Sırp'ların Avusturya tarafına göçmeleriyle birlikte arttı. Öte taraftan nahiyelerde knezler ve papazlar, Osmanlı birliklerine karşı savaşmak için gönüllüler topladılar. Osmanlılar tarafından Palej ile Uşça arasını korumakla görevlendirilen başknez Aleksa Nenadoviç taraf değiştirerek Avusturya için savaşmaya başladı⁷.

Avusturya, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı nispeten başarılı bir şekilde savaşı götürüyor olmasına karşı Avrupa'daki devletlerarası gelişmeler II. Josef'i barış aramaya itti. Hem II. Katerina hem de II. Josef'in barış isteklerini, Osmanlılar, Kırım ve Özi'nin geri verilmesi ve Avusturya'nın işgal ettiği yerlerden tamamen çekilmesi, savaş tazminatı ödemesi şartlarına bağladılar (Shaw 1971: 31). II. Josef, bu şartları kabul etmediği gibi Belgrad'ı ele geçirip muhtemel bir anlaşma durumunda elini güçlendirmek istiyordu. Avusturya ordusu, 1789 güzünde Belgrad'ı almak için büyük askerî harekât başlattı. Belgrad'ı Rumeli'nin kilidi olarak tavsif eden Sultan I. Abdulhamid (1774-1789), Osmanlı-Avusturya savaşının başladığı sırada şehrin savunması için her ne gerekiyorsa yapılmasına dair emir göndermişti⁸.

30 Eylül 1789'da Belgrad varoşunu ele geçiren Avusturya birlikleri, Belgrad muhafızı Osman Paşa'dan şehrin teslim edilmesini istediler. Osman Paşa, Niş'ten yardım gelir umuduyla bir süre direndiyse de Avusturyalının geceli gündüzlü şehri şiddetli bir şekilde dövmesi üzerine 6 Ekim 1789'da şehri Avusturya subaylarına teslim etti. Cevdet Paşa, Belgrad'ın düşmesine Avusturyalılardan rüşvet aldığı için Niş'ten bir türlü harekete geçmeyen Abdi Paşa'nın sebep olduğunu kaydetmektedir (1309/IV: 333). Ancak III. Selim (7 Nisan 1789-29 Mayıs 1807), daha sonra Ebu Bekir Paşa'ya gönderdiği bir hükümde “*bu defa vuku bulan seferde Nemçe tarafından Belgrad kalesi mu-*

⁷ Mateya Nenadoviç babasının (Aleksa Nenadoviç'in) faaliyetleri hakkında geniş bilgiler vermektedir. (1966: 30-38).

⁸ BOA, HAT, 54407 (3 R.ahir 1203/31 Aralık 1788).

hasarasına mübaşeret olunur olunmaz velhasıl 52 seneden beri nef-i kesire-i padişahaneye bedel 52 gün maksad-ı muhasaraya tahammül etmeyüb kale-i merkûmeyi eyyam-ı kalile zarfında bi't-tav ve'r-rıza bîlâ cenk ü cidal tahliye birle elleriyle Nemçeli yedine teslim ile icra-yı hıyanet..." diyerek, Belgrad'ın düşmesinin asıl sorumlusu olarak yamakları göstermiştir⁹.

Osmanlı-Avusturya savaşının sona ermesinde devletler arası gelişmeler önemli rol oynadı. Avrupa büyük güçleri Avusturya ve Rusya'nın Balkanlara doğru genişliyor olmasından rahatsızlık duyuyorlardı. Fransız İhtilâli, bütün Avrupa devletlerinin dikkatini kendi topraklarına çevirmelerine yol açmıştı. Artık Avusturya için daha önemli olan, batı sınırlarını güvence altına alarak ihtilâlin, olumsuz etkilerinden imparatorluğu uzak tutmaktı. Öte taraftan 20 Şubat 1790'da II. Josef'in ölmesi ve yerine doğuda bir savaş sürdürmeyi kesinlikle istemeyen II. Leopold'un (1790-1792) geçmesi, Avusturya'nın siyasetinde köklü değişikliklere yol açtı. Dış politikada kardeşinden tamamen farklı düşünen II. Leopold, yeni toprakların fethedilmesini değil, imparatorluğun mevcut durumun muhafazasını önemsiyordu. 27 Temmuz 1790 Reichenbach Anlaşması'yla, II. Leopold, İngiltere, Hollanda ve Prusya'nın arabuluculuğunda Osmanlılarla barış yapmayı kabul etti (Armaoğlu 1997: 20; Anderson 2001: 35).

Bu dönemde, Gazi Hasan Paşa'nın çabalarıyla cephedeki durumunu düzelterken Osmanlı İmparatorluğu'nda barış karşıtı bir hava oluşmasına rağmen Gazi Hasan Paşa'nın zamansız ölümü ve ordu düzeninin tekrar bozulması III. Selim'i Avusturya ile bir anlaşma yapmaya mecbur bıraktı (Shaw 1994: 351). 4 Ağustos 1791'de *status quo ante bellum* (savaş öncesi şartlar) temelinde imzalanan Zıştovi Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya arasındaki savaş sona erdi. Bu şekilde cephelerden birini kapatan Osmanlılar, kısa bir süre sonra Ruslarla da Yaş Anlaşması'nı (9 Ocak 1792) imzaladılar. Ruslar savaş sırasında gösterdikleri gayret ve başarının meyvelerini bu anlaşmada topladılar¹⁰.

⁹ BOA, Müh. Def. 197, s. 6 (tt. Ağustos-Eylül 1791); HAT, 10301 (tt. Ağustos-Eylül 1791).

¹⁰ Bu anlaşma ile Küçük Kaynarca Anlaşması teyit edilmiş, Özi Ruslara bırakılmıştır (Uzunçarşılı 1995: 592). Stavrianos, Yaş Anlaşması'nın Balkanların tarihi açısından bir dönüm noktası olarak değerlendiriyor. Ona göre, bu anlaşma, Rusya'nın Balkanlar üzerindeki nüfuzunu kesin bir şekilde garanti altına almıştır (1966: 197). Anlaşmanın maddeleri için bkz (Erim 1953: 187-194).

Ziştovi barış müzakerelerinde çözülmesi gereken önemli meselelerden biri, savaş sırasında Avusturya'nın yanında Osmanlılara karşı savaşan Hristiyan tebaanın durumunun ne olacağıydı. 1789 sonu 1790 başlarında, barış ihtimali doğduğunda Sırlar, Karadağlılar, Eflak ve Boğdanlılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun cezalandırmasından kurtulmak için yabancı bir ülkenin garantörlüğünün sağlanmasına yönelik faaliyetlere başladılar (Panteliç 1927: 37). Başta Arşimandrit Stefan Yovanoviç olmak üzere Sırlar, bu dönemde Avusturya'dan yardım isteyen mektuplar gönderdiler, Viyana'da girişimlerde bulundular. Yovanoviç, Sırların yeniden Osmanlı idaresi altına girmeleri durumunda hiç olmazsa Eflak ve Boğdan'a verilmiş olan özerkliğin bir benzerini Sırların elde etmesi için büyük çaba sarf etti (Novakoviç 1906: 39).

Ancak Avusturya, bütün dikkatini batıya yöneltmiş, bir an önce doğudaki sorunlarını çözmeye uğraşıyor, Osmanlı yönetimi altında yaşayan Hristiyanlar ve özellikle de Sırlar yüzünden barışı tehlikeye atmak istemiyordu. Bu sebeple, Ziştovi Anlaşması'nda sadece birinci maddede, bütün Hristiyan reaya (Karadağ, Bosna-Hersek, Eflak-Boğdan ve Sırbistan) için genel bir af hükmü yer aldı (Cevdet 1309/V: 319; Erim 1953: 169). Sırların Avusturya yüzünden yaşadıkları hayal kırıklığını, savaş döneminde fraykor olarak görev yapan Aleksa Nenadoviç, "*Ben Çar'ı (Avusturya İmparatoru) terk etmedim. Çar beni ve bütün Sırp halkını terk etti. İşte şimdi tekrar Sava'yı geçip gidiyorum-Osmanlı tarafına-manastırdan manastıra dolaşıp, artık kimse Nemçelilere-Almanlara- inanmasın diyeceğim*" sözleriyle ifade etmiştir (Nenadoviç 1966: 50). Sırların isyanları, Osmanlı-Avusturya savaşının kaderinde tayin edici bir rol oynamamış olsa da Sırlar açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu savaşta Sırlar, savaş tecrübelerini artırdılar. 1804 isyanını önde gelen isimleri arasında ya fraykor birliklerinde ya da çete grupları içinde bu savaşa katılan kişiler bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya ve Rusya ile savaşı sona erdirmesine rağmen Balkanlarda asayiş ve düzeni tesiste büyük zorluklarla karşı karşıyaydı. Son savaşlardan sonra bir anlamda işsiz kalan askerî gruplar, Balkanlardaki ayanların, paşaların, mütegalibelerin etrafında kümelenmişler ve bu yüzden, XVIII. yüzyılın son demlerinde Balkanlarda tam bir otorite boşluğu hüküm sürmeye başlamıştı. Vidin'de Pazvandoğlu, Şumnu ve Rusçuk civarında Tirsiniklioğlu İsmail, Serez'de İsmail Bey, Arnavutluk ve Mora'da Tepedelenli Ali Paşa, Silistire ve Deliorman yöresinde Yılıkoğlu Süleyman Ağa, Kuzey Arnavutlukta Buşatlı Mahmud Paşa, Orta Arnavutluk'ta Avlonyalı İbrahim Paşa, fiilen idareyi ele geçirmişlerdi (Asım 1867/I: 367).

1787-92 Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu askerî zaafı açık bir şekilde göstermişti. Sultan III. Selim'in şiddetle arzularına rağmen Osmanlı birlikleri, savaşların akıbetini etkileyecek başarılar kazanamamışlar, imparatorluk dış gelişmelerin doğurduğu şartlar vesilesiyle büyük toprak kayıplarına uğramadan bu savaşlardan sıyrılabilmişti¹¹. Osmanlı ordusu, eski güç ve kudretinden oldukça uzaklaşmıştı. Düzen ve disiplin, yerini, serkeşlik ve kabadayılığa bırakmıştı. III. Selim, doğan barış ortamından faydalanarak askerî sistem üzerinde ciddi ıslahatlar yapmak azmindeydi.

Yenilenen Osmanlı İdaresi

Ziştovi Anlaşması'ndan hemen sonra Semendire sancağında¹² bu ıslahatları yürütmek üzere Silistire seraskeri Ebu Bekir Paşa, Belgrad muhafızlı-

¹¹ III. Selim tahta çıktığı zaman, Osmanlı İmparatorluğu, iki yıldan beri Avusturya ve Rusya ile savaşta bulunuyordu. Genç sultan, 1768-1774 arasında Rusya ile yapılan savaşın utancını silmek ve kesin bir zafer kazanmak için bütün azmiyle gayret etmiş, devlet adamlarından bazılarının tavsiyesiyle ecdadının yaptığı gibi bir ara cephede ordunun başına geçmeyi dahi düşünmüştü (Karal 1999: 28).

¹² XVIII. yüzyılın sonlarında Semendire sancağı, Pasarofça, Parakin, Yagodina, Alacahisar, Uziçe, Sokol, Böğürdelen, Semendire, Köprü, Rudnik, Valjevo ve Belgrad olmak üzere 12 nahiyeden müteşekkildi. 1804'te 17 şehir 1789 köy olmak üzere toplam 1806 yerleşim yeri bulunmaktaydı. Bu köylerde ortalama 40-50 ev vardı. 100 hanelik köyler oldukça nadirdi (Konstandinoviç 1970: 19; 74; Stoyançeviç 1980: 205). Sırp isyanlarının patlak verdiği ve yayıldığı Semendire sancağının sınırları, kuzeyde Sava ve Tuna, batıda Drina, güneyde Drina'dan biraz içeride kalan Tara dağları, İzvornik ve Hersek sancakları ve Timok nehrinin batısında kalan coğrafyayı kapsamaktadır. Hiç şüphesiz bu sınırlar zamana ve olaylara bağlı olarak değişmiştir. Sırp isyanları arifesinde Semendire sancağı 20.000 ile 24.000 km² arasında bir yüzölçümüne sahipti. Bu alan aşağı yukarı 1830'larda teşekkül eden Sırp knezliğinin topraklarıyla örtüşmektedir (Konstandinoviç 1970: 8). XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başlarında Semendire sancağında Türk-Müslüman nüfus iki gruptan oluşmaktaydı. Birinci grup, Semendire sancağının eski ve sürekli sakinleri olan sipahiler, yerli kulu ve yeniçeriler ile onların aileleriydi. İkinci grup ise özellikle 1788-91 Osmanlı Avusturya Savaşı'ndan sonra ve 1802'de dayaların yönetimi ile birlikte sancağa yerleşen Müslümanlardı. Bunların arasında etnik bir birlikten söz etmek mümkün değildir. Sırp kaynakları genellikle hepsine birden Türk tabirini kullanırlar. Ancak bunların arasında etnik olarak Türk bulunduğu gibi *taze* olarak tabir edilen Arnavut, Boşnak, Bulgar, Yunan ve Rumen

ğına tayin edildi¹³. Sultanın emriyle, reayanın karyelerine varan ve zorla reayadan vergi toplayan, savaş esnasında da ciddi bir mukavemet göstermeden Belgrad kalesini Avusturyalılara teslim eden yamakların, Belgrad'a dönüşlerini kesin surette yasaklandı. Kalenin muhafazasının, Bosna'da olduğu gibi ocaklık tahsis edilmek suretiyle sağlanması, bu şekilde yerlilerden her biri 400-500 kişiden oluşacak, dört beş adet Orta kurulması, Ortaların neferâtına kesinlikle eski yamaklardan bir kişinin bile yazılmaması Ebu Bekir Paşa'ya bildirildi¹⁴.

Yamakların dönüşlerine bahane kalmaması için Şeyhülislam Mevlana Mehmed Mekki Efendi'den fetvalar çıkartıldı. Yamakların bütün çiftlik ve emlakleri, mirî araziye çevrilerek, bu araziler, erbab-ı ziraatten taliplilerine resm-i tapu karşılığında dağıtıldı. Sancakta yeni timar yoklaması yapılarak timarı başında bulunmayan sipahilerin, timarları ellerinden alındı. Timar ve zaimlerin, kayıtsız şartsız kalede, alaybeylerinin bayrakları altında bulunmaları, sancağın nahiye ve karyelerine varmamaları emredildi. Ayrıca Avusturya'nın yanında savaşa katılan Sırp reayası Zıştovi Anlaşması'nın hükmü gereği padişah tarafından affedildi¹⁵.

kökene ait topluluklar da mevcuttu (Stoyançeviç 1980: 8). İsyanlar öncesi Semendire sancağında Türk-Müslüman nüfusu hakkında kesin rakamlar elimizde bulunmamakla birlikte 40-50.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir (Stoyançeviç 1980: 13). Ancak kesin olan nokta Müslümanların hemen hemen bütün şehirlerde ekseriyeti oluşturduklarıdır. Buna karşın köyler neredeyse tamamen Sırp tarafından iskan edilmiştir. Vuk Karaciç "*Sırp halkının içinde köylüden başkası yoktur. Yalnızca çok az Sırp varoşlarda tüccar ve esnaf (terzi, ekmekçi, tüfekçi, kuyumcu) olarak hayatlarını sürdürür*" demektedir (1954: 38). 1783-84 Belgrad, Böğürdelen, Pojega, Gradişte şehirleri hariç olmak üzere toplam 21 şehirde 1.654 Müslüman 633 Sırp hanesi tespit edilmiştir. Yine aynı yıl Belgrad'da 1.200 Sırp buna karşılık 20.000 Müslüman yaşamaktaydı. 1819'da Belgrad'da 2.500, Uziçe'de 1.000, Sokol ve çevresinde 600, Köprü'de 300, Semendire'de 200, Böğürdelen'de 150, Yagodina'da 100, Valjevo ve Çacak'ta 20 Müslüman hanesi vardı (Konstandinoviç 1970: 72-73).

¹³ BOA, HAT, 7404-B (28 Zilhicce 1205/28 Ağustos 1791).

¹⁴ BOA, Müh. Def. 196, s. 6 (tt. Zilhicce 1205-Muharrem 1206/Ağustos-Eylül 1791)

¹⁵ BOA, Müh. Def. 196, s. 7 (tt. Zilhicce 1205-Muharrem 1206/Ağustos-Eylül 1791); Müh. Def. 197, s. 14 (Evahir-i Zilhicce 1205/20-30 Ağustos 1791); HAT, 10301 (Zilhicce 1205-Muharrem 1206/Ağustos-Eylül 1791); (Şabanoviç 1956: 13-14).

Aslında Ebu Bekir Paşa, daha Belgrad'a gelmeden önce yamaklara karşı nasıl bir siyaset izleyeceğini yamak reislerinden Deli Ahmed'i idam ettirerek açık bir şekilde göstermişti¹⁶. Semendire sancağına dönüşlerinin yasaklanması üzerine yamaklar Vidin'de eski bir yamak reisi olan Pazvandoğlu Osman'ın himayesine sığındılar¹⁷. Ebu Bekir Paşa'nın aldığı tedbirler sayesinde sancakta asayiş temin edildi ve Sırp reayası huzura kavuştu. Knezleri *emin* olarak vergi toplamakla görevlendirilen Ebu Bekir Paşa, idare ile reayaya arasında köprüleri yeniden kurdu (Shaw 1982: 73). Ancak Ebu Bekir Paşa'nın Belgrad muhafızlığı uzun sürmedi. İskodra'da Buşatlı Mahmut Paşa'nın isyan etmesi üzerine isyanı bastırmak için Rumeli valisi olarak tayin edildi (Cevdet 1309/VI: 102). Ebu Bekir Paşa'nın yerine de Çirmen mutassarrıfı Mehmed Paşa (Pekmezci) atandı. Bâb-ı Âli, Ebu Bekir Paşa zamanında gösterdiği kararlılığı aynen devam ettirdi. Mehmed Paşa'ya, kaleyi Nemçeliye teslim eden yamaklara kesin surette merhamet ve şefkat göstermemesi, selefi Ebu Bekir Paşa'nın yaptığı gibi bu hususa dikkat etmesi ve eğer yamaklar, her hangi bir şekilde Belgrad'a yaklaştırmaya çalışırlar ise hemen külliyele asker ile üzerlerine varması istendi¹⁸.

Bu emir doğrultusunda hareket eden Pekmezci Mehmed Paşa'ya yamakların tepkisi gecikmedi. Yamaklar, Pasarofça ve Semendire'de büyük bir kalabalık teşkil edip Belgrad üzerine yürüdüler. Varoşu zapt edip kaleye gir-

¹⁶ Deli Ahmed, Koça ile mücadele esnasında yararlılık göstermiş ve bu yüzden idam kararı ertelenmişti. Hatta kendisine daha sonra paşalık rütbesi verilmişti (Şabanoviç 1956: 10; Cevdet 1309/V:230-231). Deli Ahmed hakkında geniş bilgi için bkz (Çubriloviç 2003: 155-183).

¹⁷ Pazvandoğlu Osman (1758-1807) eski bir yamaktı. 1789 da gönüllü akıncıların başında Avusturya'ya karşı savaşmış bu yararlılığından dolayı affedilip babasına ait toprakların bir kısmı kendisine iade edilmişti. Vidin'de kısa zaman içinde nüfuzunu artırarak yamakların lideri haline gelmişti (Asım 1867/I: 618-619; Cevdet 1309/VI: 294; Eren 1964: 533). İmparatorluğun hem Rusya ve hem de Avusturya ile yorucu savaşlar yapması bölgede idarî ve askerî düzensizliklere sebep olduğundan, bu savaşlardan sonra işsiz kalan yeniçeriler, sekbanlar, sipahiler ve kırcaliler Pazvandoğlu'nun çevresinde toplandılar ve Vidin sergerde takımının merkezi haline geldi. Öte taraftan Belgrad'dan sürülen yamaklar da Pazvandoğlu'na kapıldılar (Zens 2002: 91). Bu durumu bölgede kendi gücünü artırmak için kullanmayı başaran Pazvandoğlu, Sultan'ın *yeni düzenine* karşı *eski düzeni* temsil eden bir askerî-politik güç olarak yükseldi.

¹⁸ BOA. Müh. Def. 186, s. 289 (Evail-i Safer 1207/18-28 Eylül 1792).

diler. Muhafız ve cümle zabitanı esir ettiler. Bu durum karşısında İstanbul, Çirmen sancağı mutasarrıfı (Hamamcıazade) Ahmed Paşa'yı yamakları tedip etmekle görevlendirildi. İzvornik ve Alacahisar sancaklarına Ahmed Paşa'ya yardım etmek üzere hareket geçmeleri emredildi¹⁹. Ahmed Paşa, Belgrad'a Avusturya üzerinden yapılan gıda sevkıyatını kestirerek yamakların direnişini kırıp ve 26 Kasım 1792'de Belgrad kalesini ele geçirdi (Cevdet 1309/VI: 100; Panteliç 1927: 113).

Ahmed Paşa, şehre girer girmez asilerin yakalanmasını emrini verdiği gibi ve sancakta bir tek yamağın dahi meskûn olamayacağını bütün nahiyelere bildirdi. Semendire'ye çekilen asiler, Ahmed Paşa'ya bir heyet göndererek Belgrad'a dönme arzularını izhar ettiler. Paşa ise Avusturya ile yapılan savaşta onların gerektiği gibi mücadele etmediklerini, sultandan ziyade Avusturya imparatoruna hizmette bulunduklarını, şehirlerin kapılarını düşmana açtıklarını dolayısıyla sultanın onları affetmesinin mümkün olmadığını ve Semendire'yi bir an evvel terk etmelerini, aksi takdirde hiç merhamet göstermeden bütün asileri kılıçtan geçireceği haberini gönderdi²⁰. Bu arada asilerin tedibinde başarılı olamayan Pekmezci Mehmed Paşa'nın yerine 21 Ocak 1793'te Ahmed Paşa, Belgrad muhafızı olarak tayin edildi (Cevdet 1309/VI: 100; Panteliç 1927: 115-118). Yamaklara karşı oldukça sert tedbirler almasına rağmen Sırp reayası Hamamcıazade Ahmet Paşa'yı rüşvet alıyor diye Bâb-ı Âli'ye şikâyet etti. Bunun üzerine Kapıcıbaşı ve İrad-ı Cedid hazinesi mültezimlerinden Filibe ayanı Şinikzade Mustafa Ağa, şikâyetleri tahkik etmek, askerî ve idarî bir takım düzenlemeler yapmak üzere geniş yetkilerle donatılarak Belgrad'a gönderildi (Cevdet 1309/VI: 100)²¹.

Güç Mücadelesi: Hacı Mustafa Paşa, Yamaklar ve Pazvandoğlu

Belgrad'a gelmesinden kısa bir süre sonra (14 Temmuz 1793), Şinikzade Mustafa Ağa, üç tuğlu vezaret rütbesiyle Belgrad muhafızlığına, Ahmed

¹⁹ BOA. Müh. Def. 186, s. 290 (Evail-i Safer 1207/18-28 Eylül 1792).

²⁰ Yamaklardan bir kısmı sınırdaki kalelerin Avusturya tarafından işgal edilme tehlikesi doğduğunda kaleleri terk edip iç bölgelere geçmişlerdi. Bâb-ı Âli'nin yerini terk eden yamakları ölümle cezalandıracağına dair tehdidi de pek bir işe yaramamıştı (Triçkoviç 1970b: 350).

²¹ Şinikzade Mustafa Paşa'nın tercüme-i hali için bkz (Mehmed Süreyya 1997/IV-II: 35-36).

Paşa ise Tırhala'ya atandı. Ahmed Paşa'nın kısa bir süre sonra vuku bulan vefatı üzerine Tırhala mutasarrıflığı da Hacı Mustafa Paşa'ya tevdi edildi (Cevdet 1309/VI: 100). Mustafa Paşa'nın muhafız atanmasından birkaç gün sonra yamaklar, Kara Hasan adlı şakinin önderliğinde, Belgrad'ı ele geçirmek üzere Pazvandoğlu'nun verdiği destekle Vidin tarafından taarruza geçtiler. Ancak Alacahisar sancağı mutasarrıfı Şehsuvar Abdi Paşa, Uziçe serturnacısı Ahmed Ağa ve çevre nahiyelerden tertip edilen birliklerle, yamakların Belgrad'a saldırılarını püskürtüldü. Pasarofça'ya kadar ilerlemiş olan yamaklar Vidin'e geri dönmek zorunda kaldılar²².

Mustafa Paşa, bir yandan Pazvandoğlu ve yamaklarla uğraşırken öte taraftan reayanın sosyal ve ekonomik durumunu iyileştirecek bir takım teşebbüslerde bulunuyordu. Bu cümleden olarak knez ve söz sahipleriyle müşavere edip Aziz Efendi'yi aşağıda sıralanan taleplerle İstanbul'a gönderdi.

1-Zuema ve erbab-ı timar, reayadan öşürden başka türlü isimler altında vergi tahsil ettikleri gibi reayayı bîlâ-ücret kendi namlarına istihdam etmekte, reaya fukarasından yem ve yiyecek almaktadırlar. Bu haksızlıkların önüne geçilmesi,

2-Sırp reayasının ödemekle yükümlü olduğu vergilerin, Belgrad nahiyeleri 20.000 hane itibar olarak, ruz-ı Kasım ve ruz-ı Hazerde iki taksitte ödenmek üzere maktua bağlanması,

3-Reayanın, Belgrad muhafızına verildiği 2.000 araba saman, 2.000 araba odun vermeye devam etmesi ve vezirlere Belgrad'dan Niş'e varıncaya kadar mekûlat masrafları için 5.000 kuruştan ziyade bir şey vermemesi,

4-Herhangi bir mahalde biri öldürülür ve katil yakalanıp ele geçirilemez ise o nahiyeden, 500 kuruş kan parasının dışında para talep edilmemesi, nüvvab ve hâkimlerin, keşif harcı namıyla aldıkları 12 kuruştan ziyade para almamaları,

5-Vüzera ve diğer memurların reayaya kilise tamir ediyorlar diye ilişmemeleri,

²²BOA, HAT, 56681 (Zilkâde 1207/ Haziran/Temmuz 1794); (Panteliç 1927: 129-130).

6-Muhassıl kethüdalarından, alaybeylerinden, mütesellim ya da voyvodalardan izin tezkeresi olmayan Müslümanların Sırp köylerine girmemesi,

7-Bu nizamın dışında reayadan hiç bir surette para tahsil edilmemesi ve buna kalkışanlar şiddetle cezalandırılması,

8-Menşe-i mezalim olup padişah tarafından yasaklanan reaya karyelerinin çiftlik ittihaz edilmemesi²³. Osmanlı merkezî idaresi, reayanın bu taleplerini, 1793-94 yıllarında gönderilen fermanlarla karşıladı (Vukiçević 1907: 149-151; Panteliç 1927: 157-158)²⁴.

Mustafa Paşa sancağa bir nizam vermeye uğraşırken Belgrad'a dönmek hususundaki ısrarlarından bir türlü vazgeçmeyen yamaklar, 1795 yazında Pazvandoğlu'ndan aldıkları destekle, Vidin ve Ata Kalesi'nden top ve mühimmat temin ederek, daha önce fermanlı ilan edilen Köse Mustafa ve Kara Hasan'ın önderliğinde, bir kez daha Belgrad'a doğru harekete geçtiler. Yamaklar, Belgrad'ın yeniçeri ağası Çelebi Mustafa Ağa ve Belgrad muhafazasına memur dört yeniçeri ortasının zabitleri ile gizlice görüşüp verdikleri rüşvet karşılığı onların yardımıyla varoşa girdiler. Hacı Mustafa Paşa, maiyyetindeki sekban ve yerli neferâtı ile birlikte iç kaleye kapandı. Hacı Mustafa Paşa, iç kaleden huruç ederek yamaklara ağır kayıplar verdirip onları püskürtmeyi başardı. Bunun üzerine yamaklar Vidin'e dönüp Pavzandoğlu'na sığınmak zorunda kaldılar. Yamaklara yardım eden Çelebi Mustafa Ağa idam edilirken dört yeniçeri ortası Sinop'a sürüldü. Yerlerine Mora ve Hanya'dan yeniçeriler gönderildi²⁵.

²³ BOA, Cev. Mal. 2906 (12 R.ahir 1208/18 Ekim 1793).

²⁴ Mustafa Paşa'ya gönderildiği söylenen fermanlar, bu güne kadar bulunamamıştır. Ancak devre ait diğer Osmanlı kayıtlarından yukarıdaki hususlara dair bir düzenleme yapıldığı ve fermanlar gönderildiğini söyleyebiliriz. 1804 Şubat-Mart'ına ait olduğunu tahmin ettiğimiz bir belgede "207 senesi talimname-i humâyun ve evâmîr-i âliyeler ile verilen nizam-ı müstahsâneye kemâ kâne rabûta verilmekle..." denmektedir. Bkz: BOA, HAT, 3918 (tt. 1216/1801-1802).

²⁵ BOA, Müh. Def. 202, s, 41 (1210/ 1795-96); HAT 57758, (tt. Haziran 1795); HAT, 57759 (tt. Haziran 1795); HAT, 57748, (18 Zilhicce 1209/6 Temmuz 1795); (Şabanoviç 1956: 33-35; Cevdet 1309/VI: 213- 214).

1795 sonlarına doğru Pazvandoğlu meselesi yeni bir evreye girdi. Pazvandoğlu, İstanbul'a, artık Belgrad matrudlarına yardımda bulunmayacağını ve bundan sonra Vidin muhafızlarının sözlerine itaat edeceğini bildirdi. Merkezî idare, Pazvandoğlu ile asiler arasındaki bağlantıyı koparmak ve böylece onları zayıflatmak için Şubat 1796'da Pazvandoğlu'nu affetti (Cevdet 1309/VI: 215; Eren 1964: 533). Ancak İstanbul'un af kararı, Pazvandoğlu Osman'ın bölgede daha da güçlenmesinden başka bir işe yaramadı. Kendisinin birkaç vezirin yapamadığı işleri yaptığını ve topraklarında halkın huzur ve güven içinde yaşadığını devlete asi olmadığını ileri sürerek vezirlik rütbesi istedi. Pazvandoğlu'na katiyen güvenmeyen merkezî idare, onun bu isteğini yerine getirmekte tereddüt etmekteydi (Cevdet 1309/VI: 244; Eren 1964: 533).

Bu arada Belgrad matrudları yamaklar, padişah tarafından affedildiklerine dair yalan haberler yaymakta ve Vidin'den Belgrad'a geçmek için fırsat kollamaktaydılar. İstanbul'dan Mustafa Paşa'ya gönderilen bir emirle, yamakların yaydıkları bu haberlerin aslı olmadığının bütün karye ve nahiyelere bildirilmesi emredildi. Muhtemel bir saldırı durumunda Mustafa Paşa'nın tedbir olmak üzere maiyyetindeki sekbani artırmasına ruhsat verildi. Bu sekbani masrafları için 150.000 kuruş irsal edildi. Padişah, Mustafa Paşa'ya yamak maddesine iki kat dikkat etmesini ve kalenin muhafazası için ne gerekiyorsa yapmasını emretti²⁶. Bu emir ve talimatlara riayet eden Mustafa Paşa, Belgrad'daki başarılarıyla merkezin teveccühünü kazanıp, dağlı eşkıyası²⁷ ve Pazvandoğlu meselesini çözmek üzere Haziran 1797'de Rumeli valiliğine atandı ancak Hacı Mustafa Paşa, Pazvandoğlu karşısında pek bir varlık gösteremedi (Özkaya 1983: 45). Pazvandoğlu'nun önü, Tepedelenli Ali Paşa'nın 1797 güzünde Mustafa Paşa'nın yerine Rumeli valiliğine tayininden sonra alınabildi (Shaw 1971; Zens 2002: 97).

²⁶ BOA, Müh. Def. 197 s, 155 (Evahir-i Receb, 1211/ 19-30 Ocak 1797). HAT 57519 (18 Zilhicce 1211/14 Haziran 1797). Sadrazamın Padişaha sunduğu bir telhise nazaran Belgrad kalesinde 302 top, 1978 nefer muhafız, 1000 sekbani ve 1500 tüfenkli kapı halkı, 1000 nefer yerli neferatı mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bkz: BOA, HAT 57513 (7 Zilhicce 1211/3 Haziran 1797).

²⁷ XVIII. yüzyılın son on yılında Balkanlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun otoritesine ağır darbe vuran ve bölgeyi tam bir kargaşa ortamına sürükleyen dağlı eşkıyası meselesi hakkında geniş bilgi için bkz (Özkaya 1983).

Bu arada yaşanan devletler arası gelişmeler Pazvandoğlu meselesini çözümünü akamete uğrattı. Fransa, Avusturya ile 17 Ekim 1797'de Campo Formio Anlaşması'nı imzalamış ve bu iki devlet Venedik topraklarını kendi aralarında paylaşmışlardı. Fransa, anlaşma gereği Yunan Adaları'nı işgal etmiş ve buradan devrim propagandası ile Yunanları isyan için kışkırtmaya başlamıştı (Karal 1994: 27). Pazvandoğlu, bu şartlar altında İstanbul'un kendisiyle uzun süre uğraşamayacağını hesaplayarak, hükmettiği toprakları batıya doğru genişletip ani bir saldırıyla Belgrad'ı almak ve bu şehri kuracağı yeni devlete pay-i taht yapmak arzusundaydı (Panteliç 1949: 146)²⁸. Aralık 1797'de Kara Ömer adlı şakinin liderliğinde yamakları Belgrad üzerine saldı. Yamaklar, Poreç Adası'nı, Semendire ve Pasarofça'yı ele geçirip kısa bir zaman içinde Belgrad varoşuna ulaştılar. Ancak Belgrad kaymakamı Osman Paşa kaleden çıkarak yamakların üzerine hücum edip onları püskürtmeyi başardı. Ağır kayıplar veren yamaklar bir kez daha Vidin yolunu tutmak zorunda kaldılar. Vaziyetin Bâb-ı Âli'ye malum olması üzerine Osman Paşa'ya İzvornik sancağı mutasarrıfı Hasan Paşa'ya ve Böğürdelen voyvodası Veli Efendi'ye asileri def etmekte gösterdikleri yaralıktan dolayı kürkler ve kaputlar gönderildi (Cevdet 1309/VI: 300-301).

Bâb-ı Âli, Pavzandoğlu meselesini kökünden çözmek için 1798 yazında büyük bir askerî kampanya başlattı. Orduların kumandası Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'ya tevdi edildi. Bu operasyona, Anadolu valisi Seyyid Ali Paşa, Hacı Mustafa Paşa, Gürcü Osman Paşa, Tepedelenli Ali Paşa, Sirozlu İsmail Bey, Çirmen mutasarrıfı Silahdar Hüseyin Paşa, Tirsiniklioğlu İsmail Ağa, Bosna, Tırhala, Şumnu, Varna, Hezargrad ve Pravda'dan gelen ayanlar katıldılar (Cevdet 1309/VI: 297; Zens 2002: 99). Toplama bir ordu olan bu gücün, muntazam bir yapısı yoktu. Orduyu katılan ayan ve beyler arasında bir birlik söz konusu değildi²⁹. Öte taraftan Küçük Hüseyin Paşa, böyle bir askerî operasyonu yönetecek maharetten uzaktı. Saraydaki hasımları, bu zorlu meselede onu öne vererek başını yemek istemişlerdi. Mayıs 1798'de başlayan Vidin muhasarası, Haziran ayında şiddetlendi. Hatta bir ara bunalan Pazvan-

²⁸ Panteliç, Köse Mustafa ve Kara Hasan'dan başka birliğin liderleri arasında daha sonra Belgrad dayılarından olacak Molla Yusuf Ağa'yı da kaydediyor (1949: 147).

²⁹ XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı ordusunun temel gücünü ayanların kontrol ettiği eyalet askerleri oluşturmaktaydı. Aslında bu dönemde hem sipahi ordusu hem de yeniçeriler gerçek bir askeri gücü temsil etmiyorlardı (Mutafçieva: 1978: 180-181).

doğlu, Hüseyin Paşa'dan af diledi. Bu isteği kabul edilmeyince başka çıkar yolu kalmayan Pavzandoğlu, mukavemetini artırdı ve zaman zaman kaleden huruç ederek kuşatmayı kırdı. Neticede bu büyük ordu, 10.000-15.000 kişiden oluşan asiler karşısında beklenen başarıyı sağlayamadı (Jorga 2004/5: 115; Eren 1964: 534).

Temmuz 1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgali etmesi, Pazvandoğlu meselesini ikinci plana itti. Bâb-ı Âli, Pazvandoğlu'nu bir an önce yatıştırıp orduyu güneye kaydırmayı düşünüyordu (Shaw 1971: 246). Aslında Bâb-ı Âli ile bir barışı Pazvandoğlu da istiyordu. Çünkü Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu, Napolyon tehlikesine karşı yakınlaşmaya başlamışlardı. Pazvandoğlu, bu durumda Rusya'nın kendi üzerine yapacağı muhtemel bir askerî harekâtı hesaba katmak zorundaydı. Küçük Hüseyin Paşa, İstanbul'a dönerken Pazvandoğlu'nun affedilmeyi dileyen mektubu Paşa'ya ulaştı. Bâb-ı Âli, Pazvandoğlu'nu affedip, daha önceki isyanlarında da ileri sürdüğü şartları kabul etti³⁰. Bu şartlar içinde konumuz açısından hiç şüphesiz en önemlisi yamakların sancağa dönüşlerine ve eski mülklerine kavuşmalarına izin verilmesidir³¹.

İstanbul, Belgrad'ın muhkem bir şekilde muhafazası için azami gayret göstermekte ve bu cümleden olarak Belgrad'a sık sık müfettişler gönderip kaledeki askerin ve mühimmatın durumu hakkında malumat almaktaydı. Daha yamakların Belgrad'a dönüşlerine izin verilmeden evvel kaleye yamak yazılması hususu üzerinde müzakereler yapılmış ve eski yamakların Belgrad'a dönüşlerine izin verilmesinin Pazvandoğlu'nun yamaklar arasında şöhretini artıracak endişesiyle bundan vazgeçilmişti³². Ancak yukarıda temas ettiğimiz hadiseler, İstanbul'un bu kararından vazgeçerek yamakların dönüşüne rıza göstermesi mecburiyetini doğurdu.

³⁰ Pazvandoğlu'nun talep ettiği şartlar kendisine üç tuğlu vezirlik rütbesinin verilmesi ve Vidin muhafızı olarak atanması idi. Pazvandoğlu'na ilkin kapıcıbaşılık bilahare vezaret rütbesi tevdi edildi. Vezirlik rütbesi 21 Haziran 1799 verilmiş ancak Niğbolu, Plevne ve Borkofça eşkıyalarına yardım ettiği gerekçesiyle 20 Eylül 1800 geri alındı (Zens 2002: 99).

³¹ Sultanın yamakları affetme kararında hem İstanbul'da hem de Saraybosna'da ulema ve yeniçeri gruplarının propagandalarının önemli etkisi olmuştu. Bu gruplar Hristiyan reayanın (Sırplar) eline silah alıp Müslümanlar (yamaklar) üzerine hücum etmelerinin İslam ile bağdaşır bir tarafı olmadığı fikrini işlemişlerdi (Shaw 1971: 306; 1982: 75).

³² BOA, HAT, 57306 (tt. Haziran 1798).

Alınan karara göre, yamakların eski suçları affedilecekti. Yamaklar gece-gündüz kaleyi bekleyip, düşman hücumu vaki olduğunda müdafaaya gayret gösterecekler, padişahın ve valilerin emrine itaat edeceklerdi. Emirlere aykırı davranan olursa ocaklı, onu hemen tedip edecekti. Yamaklar tarafından Sırp reayasından bir akçe dahi alınmayacak, reayaya zarar verilmeyecek, köylere taarruz edilmeyecekti. Semendire sancağı muhassıllık olduğundan yamaklar muhassıllık işlerine karışmayacaklar, bir kişide iki esame bulunmayacak, mahlûl vukuunda, ölenin esamesi saklanmayacaktı. Yamakların Belgrad'dan çıkarılmasından sonra yamak esamesi elde edenlerin esamelerine itibar edilmeyecek, sadece daha önce Belgrad'da ikamet eden yamakların yevmiyesi ödenecek, yamaklar yerli neferâtı ile hoş geçinecekler, yamakların Belgrad'dan çıkarılmalarından önce sahip oldukları mallar kendilerine iade edilecekti³³.

Bâb-ı Âli'nin kararı, Ocak 1799'da Belgrad'a ulaştığında büyük bir memnuniyetsizlikle karşılandı. Çünkü yamakların reayaya yaptıkları zulüm, henüz hafızalardan silinmiş değildi Yamaklar, Şubat 1799'dan itibaren Belgrad'a dönmeye başladılar. Vidin'den Belgrad'a gelen ilk grup on kişilik yaşlı yamaklardan oluşuyordu (Panteliç 1949: 194). Yamakların dönüşleriyle birlikte Hacı Mustafa Paşa, iki önemli sorunla karşı karşıya kalmıştı. Birincisi Bâb-ı Âli'nin emri gereği maiyyetinde bulunan sekbanı serbest bırakması için onlara 75.000 kuruş ödemek zorundaydı. Paralarını alamayan sekbanlar isyan etmiş, Belgrad kalesinin kapılarını kapatarak şehri zapt etmeye çalışmışlardı. Hacı Mustafa Paşa, Sırp reayasından bu parayı toplayarak sekbanlara vermiş ancak bu şekilde onları yatıştırabilmişti (Panteliç 1949: 195). İkincisi, yamakların mülklerine hangi şartlarda tekrar sahip olacakları meselesiydi ki bu sorun birincisinden daha ağır ve çözümü daha zordu. Mustafa Paşa, yamakların kaleyi ele geçirmelerinden korktuğu için merkeze yazdığı kaimelede mutlaka bu yamak yazılma hususunun önüne geçilmesi gerektiğini ısrarla belirtmişti. Bu talebe istinaden alınan kararla 2.000'den ziyade yamak yazılması yasaklandı³⁴.

Yamaklar, sancaktan çıkarıldıkları zaman el konulan malları başkalarına satılmış bu kişilerde daha sonra bu malları yerli neferâtı ve sipahilere satmışlardı. Malların yeni sahipleri bu mülklere dokuz yıl içinde tamirat ve ilaveler

³³ BOA, Müh. Def. 209, s, 90 (1 Şaban 1213/8 Ocak 1799).

³⁴ BOA, HAT 13317 (1214/ 5 Haziran 1799-24 Mayıs 1800).

yapmışlardı. Yamaklar mallarını geri istedikleri zaman mülklerin yeni sahipleri, yaptıkları masrafları tahsile çalıştılar. Ancak yamakların bu parayı ödeyecek durumları yoktu. Yeni bir huzursuzluğa meydan vermemek için bu para hazine tarafından karşılandı (Börekçi 2001: 38). Yamaklar sancakta huzursuzluk çıkarmaya ve reayadan şu kadar alacağım kalmış idi diyerek reayadan para tahsiline teşebbüs ettiler. Sultan Selim, Hacı Mustafa Paşa'ya gönderdiği bir hükümle bu şekilde harekete cesaret edenlerin behemehal tedip edilmelelerini emretti³⁵. Ancak yamaklar, Sırp reayası üzerinde zulüm uygulamaktan vazgeçemediler. Mart 1800'de yamaklar, Böğürdelen'e saldırıp knez Ranko Lazareviç'i öldürdüler. Bunun üzerine Mustafa Paşa, Böğürdelen'e askerlerini gönderdi. Yamaklar kaleye kapandıysa da Mustafa Paşa'nın askerleri direnişi kırıp kaleyi ele geçirdiler. Yamaklar şehir meydanında asıldı. Bu hadise, Mustafa Paşa ile yamaklar arasındaki düşmanlığı daha da artırdı (Ranke 1892: 69; Karaciç 1947: 51).

1801 baharında Bâb-ı Âli, bir yandan Pazvandoğlu'na kardeşi İbrahim vasıtasıyla Vidin paşası olarak tayin edildiğini ve Belgrad'a yönelik bütün düşmanca faaliyetlerini bir an evvel durdurması gerektiğini bildirirken, öte taraftan Hacı Mustafa Paşa'ya da yönetimi altındaki bütün bölgelerde idareyi sağlamasını eğer Pazvandoğlu bu yerleri boşaltmak istemez ise onunla savaşmasını emretti. Hacı Mustafa Paşa'nın Bâb-ı Âli'nin emri üzerine Fethülislam ve Negotin'e gönderdiği birlikler Fethülislam'da başarılı oldularsa da Negotin'de yenilgiye uğradılar (Panteliç 1949: 215)³⁶. Negotin'deki yenilgi, Hacı Mustafa Paşa'nın sonunu getirecek bir dizi gelişmenin başlangıcı oldu. Hacı Mustafa Paşa, yenilgide kimlerin rol oynadığını araştırmaya girişti. Yeniçeri ağasından padişaha sadakat yemini aldıktan sonra yamakları bağışlayıp ancak onlardan ikisinin (Molla Yusuf ve Bayraktar Hüseyin) kendisine teslim edilmesini istedi. Öte taraftan Fethülislam'da bulunan oğlu Derviş Bey'e bir mektup göndererek, isimlerini verdiği sekiz yamağın öldürmesini emretti. Bu mektup, yamakların eline geçince Paşa'ya karşı isyan başladı (Panteliç 1949: 241-243).

³⁵ BOA, Müh. Def. 209, s. 208 (Evail-i R.evvel 1214/3-13 Ağustos 1799).

³⁶ Krayina nahiyesinde bulunan bu şehirler, Pazvandoğlu'nun gözünün diktiği verimli arazilere sahipti. Krayina nahiyesi Sultanın kızlarının hassıydı. Burada beyin komutası altında iki knez görevlendirilmişti. 1797 sonlarında Pazvandoğlu Krayina'ya saldırıp buradaki mülkleri zorla ele geçirmişti (Yakşıç 1933: 13-14; 15).

Kuvvetlerinin büyük kısmı Fethülislam'da bulunan Paşa'nın yanında, sadece az miktarda sekbanı vardı. Hacı Mustafa Paşa, maiyyetindeki sekbanla birlikte iç kaleye kapanarak oğlunun yardıma gelmesini beklerken, yamaklar, 19 Ağustos 1801'de kaleye girip kontrolü ele geçirdiler. Kimsenin girip çıkmaması için kalenin bütün kapılarını kapattılar. Kısa zamanda Belgrad'da idareyi tamamen ele aldılar (Şabanoviç 1956: 84; Belgradî Raşid 1291: 24; Cevdet 1309/VII: 150)³⁷. Mustafa Paşa, muhtemelen yamakların baskısıyla yeniçeri ağasına yazdığı mektupta, hadiselerle sebebiyet verenlerin, divan kاتبی Hacı Emin Efendi, alaybeyi Abdurrahman Efendi, kale-i bâlâ yerliyan zabiti Osman Bey ve yerli ağalarından Salih Ağa'nın olduğunu, bu kişilerin ticaret tekeli kurarak bütün ticareti kontrol ettiklerini, bu durumun zaman içinde büyük huzursuzluklara sebep verdiğini belirtmekte ve hadiselerin maiyyetindeki sekbanlarla yerli, yamak, zaim ve sipahiler arasındaki kavgadan neşet ettiğini ancak suçluların cezalandırıldığını ve vaziyetin normale döndüğünü haber vermekteydi (Şabanoviç 1956: 106-107). 29 Ağustos 1801 tarihinde Bâb-ı Âli'ye gönderdiği diğer bir mektupta da, Halil Ağa'nın ikdam ve gayretlerinden övgü ile bahsediyor ve hizmetlerine binaen bir yıl daha Belgrad'da Ocak Ağası olarak kalmasını öneriyordu (Şabanoviç 1956: 123). Belgrad kadısının adamlarından Hüsrev Ağa ve İsmail isimli bir imamın, Bâb-ı Âli'ye gönderdikleri bir tahriratta ise hadiselerin sebebi olarak, Hacı Mustafa Paşa'nın maiyyetinde bulunan sekbanın, ahali ve yamaklara yaptıkları tassallut gösteriliyordu (Şabanoviç 1956: 145-146).

Asiler, Belgrad'da kontrolü tamamen ele geçirmiş, Hacı Mustafa Paşa onların isteklerine boyun eğerek maiyyetindeki sekbanı dağıtmış, kalenin muhafazasının yalnızca yamaklar tarafından sağlanmasını kabul etmişti. Bundan sonra öldürülmesine kadar paşa, tam bir göz hapsinde tutuldu. Bu arada Bâb-ı Âli, yamakları etkisiz hale getirmek için Rumeli valisi Hakkı Paşa'dan tedbirler almasını istedi. Hakkı Paşa, Bosna ve bölgedeki diğer paşalara Mustafa Paşa'yı kurtarmak için sancağa asker göndermelerini ve maslahatın nasıl halledileceğine dair görüş bildirmelerine emretti³⁸. Niş mütesellimi Hafız Ağa, Hakkı Paşa'ya yazdığı bir tahriratta, Belgrad'a Avusturya üzerinden ya-

³⁷ Dayılar Belgrad'da kontrolü sağlamak için çevre nahiyelerden acilen yardım talebinde bulunmuşlardır. Molla Yusuf, Küçük Ali Mehmed Foçoğlu, Böğürdelen'deki yamaklardan Belgrad'a adam göndermelerini istemişlerdir (Şabanoviç 1956: 88).

³⁸ BOA, HAT 2303 (25 R. ahir 1216/04 Eylül 1801).

plân gıda sevkıyatının kesilmesi ve Bosna'dan yapılacak muhtemel yardımların önüne geçilmesini tavsiye etti. Ancak bu türden hareketlerin yamakların gazabının Mustafa Paşa'nın üzerine çekebileceğini de eklemeyi unutmadı (Şabanoviç 1956: 129-130).

Belgrad'da önünü alamayacağı bir gailenin çıkmasından endişe eden Bâb-ı Âli, vaziyeti incelemek ve Hacı Mustafa Paşa ile yamakların arasını bulmak üzere süvari mukabelecisi Şamî Ragıb Ağa ve ocak mübaşiri Hasan Ağa'yı Belgrad'a göndermiş, Ragıb ve Hasan ağalar yamaklardan itaat sözü alarak geri dönmüşlerdi (Cevdet 1309/VII: 150-152). Ragıb Ağa'nın verdiği rapor doğrultusunda, yamakların mevaciblerinin cizye malından ödenmesine, çiftliklerin Hotin kalesinde olduğu gibi, güya Bâb-ı Âli'den habersizmiş gibi muhafız tarafından yamaklara ve şehrin ileri gelenlerine iltizama verilmesine, sancakta hiç bir nüfuzu kalmayan Hacı Mustafa Paşa'nın Belgrad'dan alınarak İsmail muhafızlığına ve onun yerine de Niğbolu muhafızı Ağa Hasan Paşa'nın atanmasına karar verildi (Şabanoviç 1956: 154-157; Cevdet 1309/VII: 152; Börekçi 2001: 45)³⁹.

Bu arada Hacı Mustafa Paşa'nın mührünü ele geçiren yamaklar, kazalardaki voyvodaları azledip yerlerine kendi adamlarını atamışlar, kısa zaman içinde eskiden tasarruf ettikleri çiftliklere sahip olmuşlar⁴⁰ ve Belgrad kadısına büyük meblağlarda rüşvet vererek, bu çiftliklerin kendilerine ait olduğuna dair senetler almışlardı (Börekçi 2001: 44). Mustafa Paşa'nın oğlu Derviş Bey, Belgrad'a girerek babasını kurtarmaya çalışmışsa da yamakların elinde bir tutsak olan babasının emri üzerine Fethülislam'a çekilmek zorunda kalmıştı (Şabanoviç 1956: 138-139). Belgrad muhafızlığı esnasında zenginleşen Paşa ise yamaklardan bir kısmını satın alarak, Sırlardan ve yerlilerden bir kuvvet teşkil ederek yamaklara karşı isyan örgütlemeye çalışıyordu. Bu planları öğrenilince 27 Aralık 1801 de yamak reisleri olan dayılardan Molla Yusuf

³⁹ Ağa Hasan Paşa'nın tercüme-i hali için bkz (Mehmed Süreyya: II/179).

⁴⁰ Mustafa Paşa İstanbul'a gönderdiği kaime ve ilamda on iki nahiye knezi ve Belgrad vladikasının ecdatlarının alışık olduğu vecihle köylerin ağalar tarafından çiftlik usulüyle idaresinden hoşnut olduklarını ve bu şüretin muhafazasını talep ettiklerini bildirmiştir. Bkz: BOA, HAT 2213-P (7 Receb 1216/13 Kasım 1801); HAT 2213-G (13 Receb 1216/19 Kasım 1801). Kanaatimizce knezler, yamakların ağır baskısı altında böyle bir talepte bulunmuşlardır.

ve Foçoğlu Mehmed'in tertip ettikleri ve Küçük Ali'nin gerçekleştirdiği suikast ile öldürüldü (Panteliç 1949: 261)⁴¹. Ölüm emrinin Pazvandoğlu tarafından verildiğine dair güçlü işaretler vardır. Pavzandoğlu, birkaç kez dayılara Hacı Mustafa Paşa'yı öldürmeleri hususunda mektup yazmıştır. Her halükârda Belgrad'daki bu suikast Pazvandoğlu'nun işi olarak telakki edildi (Börekçi 2001: 46; Panteliç 1949: 264).

Sırpların Anası (*Srpska majka*) olarak adlandırılan (Karaciç 1947: 48) Hacı Mustafa Paşa'nın öldürülmesi ile birlikte, Semendire sancağında bir dönem kapandı. Hacı Mustafa Paşa idaresi altında Sırp reayası, huzura kavuşmuş, yeniçeri ve yamakların nüfuzları tamamen kırılmıştı. Hacı Mustafa Paşa'nın zamanında önemli yerel idari görevler Sırpların uhdesine verildi. Güvenliğin sağlanması ve vergilerin toplanması gibi görevleri üstlenmeleriyle birlikte Sırp lar yönetim tecrübesi kazandılar.

İkinci önemli gelişme Sırp ordusunun teşkil edilmiş olmasıdır. Pazvandoğlu, Belgrad üzerindeki baskısını arttırınca Hacı Mustafa Paşa maiyyetindeki asker sayısını yükseltmek ihtiyacı duymuştu. Bunu yapabilmesi için de Sırlardan alınan vergilerin yeniden düzenlenmesi gerekmişti. Sırp knezleriyle çok iyi ilişkileri bulunan Paşa, durumu onlara açtığında knezler, reayada daha fazla vergi verecek takatin olmadığını, ancak Pazvandoğlu'na karşı reayadan bir ordu teşkil edebileceklerini ve bu ordunun bütün masrafının kendileri tarafından karşılanacağı önerisini götürmüşler ve söz konusu orduyu kurmuşlardı (Nenadoviç 1966: 58-59). Böylece Osmanlı tarihinde Hristiyan reaya ilk defa kendi ordusunu kurmuş oluyordu (Şaw 1982: 74). Bu ordu sayesinde Sırp ların kendilerine güveni arttı ve Osmanlıların savaş taktiklerini yakından tanıma imkânı buldular. Nitekim Sırp lar isyan sırasında bu bilgi ve tecrübelerden faydalanacaklardır.

Paşa'nın idaresi altında toprakların işlenmesi bir problem olmaya devam etmesine ve Belgrad'ın iâşesi Avusturya'dan ithal edilen gıda maddeleriyle

⁴¹ Ocak turnacılarından Halil Ağa'nın yamakları kışkırtıp ve Belgrad kadısı Numanzade Sadullah Efendi'yi de bu işe ortak edip Paşa'nın katline sebep Sadullah Efendi daha sonra İstanbul'a çağrılıp idam edilmiştir. Bosna ağalığını isteyen Halil'e bu mansıp verilmiş ancak burada idamı mümkün olmamış daha sonra da isteği üzerine Edirne ağalığına getirilmiş ve burada emr-i âli mucibince idam edilmiştir. Bkz. BOA, HAT, 3423 (tt. Temmuz 1804). Devri idrak eden Gaya Panteliç'e göre Paşa'yı Molla Yusuf öldürmüştür (Peroviç 1954: 21).

karşılanmasına rağmen özellikle hayvancılık önemli gelişme gösterdi. Avusturya ile yapılan hayvan ticaretinin hacmi arttı. Gayrimüslim tüccarlarla⁴² sıkı ilişkileri bulunan Hacı Mustafa Paşa, bu ticaretten büyük servetler kazandı (Miliç 1981: 33). Hacı Mustafa Paşa bazı ticaret sektörlerinde özellikle de tuz ticaretinde tekele sahipti (Mirkoviç 1958: 167)⁴³. Gelişen hayvan ticaretinden Sırp tüccarlar, önemli oranda istifade ettiler. Bunlar arasında daha sonra isyanların lider kadrosunda yer alan Kara Yorgi, Mladen Milovanoviç ve Milan Obrenoviç gibi isimler bulunmaktadır (Gavriloviç 1986: 417). Öte taraftan Hacı Mustafa Paşa zamanında Osmanlı ıslahatlarını yürütülmesi için hayati önemi haiz İrad-ı Cedid hazinesine Semendire sancağından önemli miktarda gelir aktarıldı (Cevdet 1309/VI: 294).

Sırbistan'da Dayılar Rejimi ve İsyan Hazırlıkları

Sırbistan'da 1790'lardan itibaren kesâfet kazanan otorite buhranı, son olarak başıbozuk yamakların Semendire sancağında Hacı Mustafa Paşa'yı katletmeleriyle kendini gösterdi. Ancak merkezî idare, buhranın hemen bertaraf edilmesine dönük etkili tedbirleri almaya muktedir değildi. Bu tür meselelerde klasik Osmanlı yöntemi, önce hadiselerin yatışmasını sağlamak ve sonra şartlar olgunlaştığında, devlete başkaldırıları siyaset etmekte. Bu temel anlayıştan hareket eden Osmanlı İmparatorluğu, yamakların cürümlerinin cezasını müsait bir zamana ertelemek zorunda kaldı.

Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa'nın şefaatçi olması, yamakların da Mustafa Paşa'nın katline bir kaç kendini bilmezine sebebiyet verdiğini, kendilerinin padişaha sadık kullar olduklarını bildirmeleri ve af dilemeleri üzerine, bundan sonra İrad-ı Cedid varidatına taarruz etmemeleri, Vidin tarafına zahire ve sa-

⁴² Bu tüccarlardan biri Petar İçko'dur. Makedon asıllı olan İçko Mustafa Paşa tarafından Belgrad bezirgânbaşı olarak tayin edilmişti. Rumca, Sırpça, Türkçeden başka birkaç batı dili biliyordu. Petar İçko Paşa'nın katlinden sonra Zemun'a kaçmıştı. İsyanların patlak vermesinden sonra asilerin taleplerini İstanbul nezdinde dile getirmek üzere görevler almıştı (Novakoviç 1903: 33 v.d).

⁴³ Hayvancılığın en önemli girdilerinden bir olan tuz, sancağa Eflak tarafından ithal ediliyordu. 1804'te isyan başladığında bu ithalatın yolu Osmanlılar tarafından kesildi. Ancak 1807'de Rusların Eflak'a girmesinden ve asilerle temasa geçmesinden sonra Eflak'tan düzenli olmasa da tuz ithali gerçekleşti. Asiler bir tedbir olarak Erdel'den tuz ithal etme yoluna gittiler. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz (Gavriloviç 1996: 75-90).

ir yardımda bulunmamaları ve yeni muhafız Ağa Hasan Paşa'ya itaat etmeleri şartlarıyla yamaklar, III. Selim tarafından affedildi. Ağa Hasan Paşa, Belgrad'a intikal edinceye kadar yeniçeri ağası Halil Ağa'nın, paşanın yerine kaymakam olarak görev yapmasına ruhsat verildi⁴⁴.

Bu af kararı, yamak reisleri Mehmed Foçoğlu, Molla Yusuf, Küçük Ali ve Ağanlı Hüseyin isimli dayıları⁴⁵ daha da cesaretlendirdi. Mustafa Paşa'nın katlinden önce başladıkları, sancağı ele geçirme faaliyetlerine hız verdiler Dayılar, sancakta denetimlerini sağlamlaştırmak için XVIII. yüzyıl boyunca müteaddit defalar yasaklanan nahiye ve köylere hanlar inşa ettirmeye başladılar⁴⁶. Buralara kabadayılarını, voyvoda ve müsellim olarak tayin ettikten başka, subaşılar komutasında 20-30 kişiden oluşan birlikler gönderdiler (Perović 1954: 21; Ranke 1892: 70)⁴⁷. Bu şekilde otoritelerini sancağın en ücra köşe-

⁴⁴ BOA, Müh. Def. 202, s. 20 (Evahir-i Şevval 1216/23 Şubat-4 Mart 1802). İstanbul, Belgrad muhafızlığına ilişkin atama kararını bir kaç defa değiştirmişti. İlkın Ağa Hasan Paşa'nın yerine Hakkı Paşa'nın kethüdası Çelebi Ömer Ağa vezaretle tayin edilmiş, Çelebi Ömer Paşa, İstanbul'dan Belgrad'a hareket ettiği sırada Hakkı Paşa'nın yerine onu Rumeli valisi atayınca Ağa Hasan Paşa tekrar Belgrad muhafızlığına getirilmişti. Tepedelenli Ali Paşa'ya Rumeli valiliği tevdi edilince daha önce bu göreve getirilen Çelebi Ömer Paşa, bir kez daha Belgrad muhafızlığına atanmış ancak İstanbul kararını değiştirerek Ağa Hasan Paşa'yı nihayet Belgrad muhafızlığına tayin etmişti.

⁴⁵ Dayı, Tunus ve Cezayir beylerinin unvanıdır. Bu tabir önceleri küçük rütbeli yeniçeri zabıtlarına verilmiştir (Yver 1977: 501-502). Osmanlı-Rus Savaşı (1768-774) döneminde dayılar Belgrad'da görünmeye başladılar. Bilinen ilk meşhur dayı, Yedinci Cemaatten Mehmed Kliment'tir. Ondan sonra Halil Ağa ve daha sonra da Deli Ahmed meşhur dayılar olarak karşımıza çıkıyor (Triçkoviç 1992: 125).

⁴⁶ Semendire sancağında bu hanların sayısı yaklaşık 600 civarındaydı (Lyuşiç 2003: 34).

⁴⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda subaşı belirli bir bölgede reaya ve timarlı sipahi üzerinde polis hizmeti gören bir memurdu. Alaybeyinden sonra gelirdi. Ancak imparatorluğun çözülme döneminde, sipahi kethüdaları türünden bir subaşı zümresi ortaya çıkmıştır. Mesela XVII. yüzyılın sonlarında subaşılar, Bosna'da öşrü toplamakla görevlendirilmişlerdir. Halil İnalcık'ın Vidin örneğinde gösterdiği üzere, subaşılar, çiftlikleri tasarruf eden ağaların adamlarıydılar (1943: 95). Semendire sancağında da yine aynı vazifeyle çiftlikleri ele geçiren yeniçeri-yamak kökenli zümrelere hizmet etmişlerdir. İsyanın ilk aşamasında asilerin subaşılar ve hanlara saldırımları bu durumdan kaynaklanmıştır.

lerine kadar yayma imkânına kavuşan dayılar, timar ve zeamet topraklarını çiftliklere dönüştürüp, ücret-i arazi adı altında hassa almaya ve ağır vergiler tahsil etmeye başladılar⁴⁸. Sancağın mirî gelirleri, İrad-ı Cedid hazinesine aktarılmış olduğu halde, Pazvandoğlu'nun Vidin'de yaptığı gibi bütün vergi gelirlerine el koydular (Belgradî Raşid 1291: 25-26; Cevdet 1309/IX: 124; VI: 291). Dayılar, bu uygulamalara muhalefet eden sipahileri ve zaimleri, sancaktan ya sürdüler ya da öldürdüler. Onların tasarruf ettikleri arazileri, Vidin ve Bosna'dan gelen yamaklara dağıttılar. Sancak, Balkanlarda başıbozuk bir şekilde gezinen *serseri* taifesinin yatağı haline geldi. Dayılar, bu kişileri nahiye ve köylerde kurdukları hanlarda istihdam ettiler (Karaciç 1947: 54-55; Stoyançeviç 1980: 14).

Dayıların Semendire sancağında kurdukları bu idareye karşı ilk tepkiler, dayılar rejimi altında bütün sosyal ve ekonomik haklarından mahrum bırakılan knezler ve Hacı Mustafa Paşa zamanında tasarruf ettikleri toprakları kaybeden erbab-ı timar ve zaimlerden geldi. Bu iki grup arasındaki ilişkiler süratli bir şekilde gelişti. Zemun'da⁴⁹ bulunan sipahiler, Mart 1802'de isyana hazırlık için knezlerden Vasa Çarapiç'e silah ve mühimmat gönderdiler. 1802 yazında zaimlerden Hasan Bey ve Konyalı Mehmed Ağa, Sırlarla birlikte dayıları devirmek için isyan tertip ettiler. Fakat Hasan Bey'in kardeşinin Pasaroçça'da kararlaştırılan günden önce harekete geçmesi yüzünden, bu teşebbüs neticeye ulaşamadığı gibi hadiseye karışanlar dayılar tarafından şiddetli bir şekilde cezalandırıldı (Karaciç 1947: 53; Novakoviç 1954: 60). Sipahiler ile giriştikleri hareketin başarısız olması üzerine Avusturya nezdinde girişimlere başlayan knezler, Eylül 1802'de Avusturya subaylarına, Avusturya'nın yönetimi altına girmek istediklerini ve bunun için her türlü işbirliğine hazır olduklarını bildirdiler. Avusturya ise bunun Osmanlı İmparatorluğu ile sürdürdükleri dostluk ilişkisine ve yaptıkları anlaşmaya aykırı olduğunu belirtip knezlerin yardım talebini reddetti (Nenadoviç 1966: 73).

⁴⁸ BOA, Cev. Ask. 3937 (Evail-i Şevval 1216/4-14 Şubat 1802).

⁴⁹ Zemun, Belgrad'ın tam karşısında Tuna'nın öte yakasında bir şehirdir. 1739'dan sonra Avusturya sınır komutanlığının önemli yerlerden biri olmuştur. Zemun kozmopolit bir şehir olarak bölgedeki bütün siyasi, sosyal ve ekonomik hadiselerin odağında yer alan bir merkez hükmündeydi. Burası asilerin Avusturya ile temas sağladıkları önemli merkezlerden biriydi.

Buna rağmen knezler, Avusturya nezdinde yardım arayışlarını sürdürdüler. 1803 yazında, Valyevo nahiyesi başknezi Aleksa Nenadoviç, Zemun'daki Avusturya subaylarına, dayılara karşı isyan edeceklerini, adam sıkıntılarının olmadığını ancak silah ve cephaneye ihtiyaç duyduklarına dair bir mektup gönderdi (Nenadoviç 1966: 73). Ancak bu mektup, Böğürdelen voyvodası Musa'nın eline geçti. Yine aynı günlerde knezlerle Mustafa Paşa'nın taraftarları arasındaki yazışmaları içeren bir başka mektup, Ostrujnitsa papazı Marko Dolyançeviç üzerinde dayıların adamları tarafından bulundu (Karaciç 1947: 57-58; Panteliç 1949: 330; 415-417)⁵⁰.

Bütün bu gizli yazışmalardan knezlerin yeni bir isyan tertip etmeye çalıştıklarını anlayan dayılar, isyanı engellemek için hadiseye karışan knezlerin öldürülmesi, onların yerlerine yeni knezlerin tayin edilmesi ve reayanın elindeki silahların toplanması kararlarını aldılar. Hızlı ve kesin bir sonuç için de yeni tayin edilen knezleri bir vesile ile Belgrad'a çağıracaklar ve bütün silahlar toplanana kadar knezleri esir tutacaklardı. Bu plan çerçevesinde dayılar, nahiyelerdeki subaşı ve kabadayılara knezleri idam etmelerine dair emirler gönderdiler. Foçoğlu Mehmed'in babası yaşlı Foçu Efendi, dayılara bu tür bir eyleme girişmemelerini öğütlediyse de kimse kendisini kaale almadı (Starçeviç 2004: 66; Karaciç 1947: 59; Novakoviç 1954: 69).

Dayıların ölüm listesinin başındaki isim, Valyevo nahiyesi başknezi Aleksa Nenadoviç'ti. Nenadoviç, 1788-91 Osmanlı-Avusturya savaşında fraykor olarak görev yapmış, askerî tecrübe sahibi ve Avusturyalılar ile yakın ilişkiler içinde bulunan bir knezdi⁵¹. Nenadoviç'in Avusturya'nın müdahalesini sağlaması halinde Belgrad'ın yeniden elden çıkma ihtimali vardı. Bu durumda dayılar, sahip oldukları her şeyi kaybedecekleri gibi İstanbul'un, daha da şedit bir şekilde tezahür edeceği kesin olan, cezalandırmasından da kurtulamayacaklardı. Tehlikenin farkında olan dayılar, hemen hareket geçtiler. Valyevo'ya gelen Foçoğlu Mehmed, 4 Şubat günü Aleksa Nenadoviç'i yakalatıp idam ettirdi. Daha sonra alana biriken ahaliye, Aleksa Nenadoviç'in Avustur-

⁵⁰ Knezler arasındaki yazışmalar manastır keşişleri ve papazlar vasıtasıyla bir bölgeden diğerine götürülüyordu. Gizli toplantılar ise genellikle manastırlarda yapılıyordu. Din adamlarının isyanda oynadığı rol hakkında geniş bilgi için bkz (Kaşiç 1983)

⁵¹ M. Draşkovoviç'in bir mahkeme kaydından çıkardığı döküme göre, Aleksa Nenadoviç aynı zamanda önemli bir servetin sahibiydi (1965: 162-163).

yalılara yazdığı mektup okunarak ihanetin bedelinin idamdan başka bir şey olmadığı duyuruldu (Nenadoviç 1966: 73-74).

Dayılardan Küçük Ali, Köprü tarafına, Molla Yusuf Groçka nahiyesine giderken Ağanlı Belgrad'da kaldı. Yanlarında 200'den fazla yamakla hareket eden dayılar knezlerin birçoğunu bizzat kendi elleriyle idam ettiler. Ulaşamadıkları kasabalarda kabadayılar, köylerde ise subaşılar knezleri öldürdüler. Knezlerin katli ilgili haberler, kısa bir süre içinde sancağın dört bir tarafına yayıldı. Hayatta kalan knezler, canlarını kurtarmak için kaçıp ormanlara saklandılar. Knezlerden başka din adamları, tüccarlar ve bölükbaşlarından olmak üzere yaklaşık yetmiş kişinin öldürüldüğü bu kanlı hadise, yaklaşık bir hafta gibi kısa bir sürede gerçekleşti (Novakoviç 1954: 75; Peroviç 1977: 54)⁵².

Dayılara karşı Valyevo'dan başka Şumadiya bölgesinde de bir takım faaliyetlere girişilmişti. Buradaki faaliyetlerin öncülüğünü Kara Yorgi isimli bir domuz tüccarı yapmaktaydı. Kara Yorgi, özellikle Zemun tarafındaki Sırp tüccarlarla⁵³ muhtemel bir isyan durumunda silah ve mühimmat yardımı yapmaları konusunda görüşmeler yapmış ve Şumadiya bölgesinde söz sahibi knez, haydut ve harambaşlarla temasa geçmişti (Peroviç 1954: 28; Novakoviç 1954: 66)⁵⁴. Bu faaliyetlerden haberdar olmalarına rağmen dayılar, Kara Yorgi'nin, Aleksa Nenadoviç kadar tehlike arz etmediğini düşündüklerinden olsa gerek bizzat kendileri gitmek yerine, adamlarından Arnavut kökenli kabadayı Uzun Mehmed'i, Kara Yorgi'yi öldürüp kesik başını getirmesi için Topola'ya gönderdiler. Kara Yorgi, Uzun Mehmed ve yamakların 5 Şubat

⁵² Dayılar, durumdan Pazvandoğlu'nu haberdar etmişlerdi. Gönderdikleri arzuhalde reayaya ihtilal vermek isteyen ve fesat çıkartan beş on knezin ibret için cezalarını tertip ettiklerini yazmışlardı (Şabanoviç 1956: 162).

⁵³ Avusturya tarafındaki Sırp tüccarlar isyanlar süresince asilere silah ve mühimmatın temini açısından önemli roller oynadılar. Asilerin hemen hemen bütün önemli operasyonları öncesi çeşitli yollarla onlara mühimmat ulaştırdılar. Asiler ve Avusturya tarafındaki Sırp tüccarlar arasındaki ilişkiler hakkında bkz (T.Popoviç 1976: 46-52).

⁵⁴ Bunlardan biri Mladen Obrenoviç'tir. Obrenoviç, Avusturya tarafına domuz ve sığırlarını geçirdiği zaman kanunsuz olarak yeniçeri sergerdelerine yüksek vergi ödemek zorunda kalıyordu. Kara Yorgi'nin isyana katılma teklifinin bu yükten kurtulmak için kabul etmişti. Ancak isyanla birlikte Obrenoviç gibi diğer tüccarlar, yeniçerilerden pek de farklı olamayan yeni Sırp *condottieri* baskısını hissetmekte gecikmeyeceklerdi (Stoianovich 1960: 307).

1804'te yaptıkları saldırıdan sağ kurtulup ormana kaçmayı başardı. Bir isyan örgütleniyor olmasına rağmen, hadiselerin hızlı bir şekilde gelişmesi Kara Yorgi'yi korkutmuş ve ormana saklanan diğer kaçaklarla bir araya geldiğinde Bosna'ya kaçmayı düşünmüştü (Çoroviç 1937: 11; Lyuşić 2003: 47)⁵⁵.

Şumadiya'da ardı ardına gelişen olaylar Kara Yorgi'nin Bosna'ya kaçma fikrinden vazgeçmesine sebep oldu: Topola hancısı İbrahim, Molla Yusuf'un verdiği emirle reayadan arpa ekimi için toprağı sürmelerini istemesine ve ölümle tehdit etmesine rağmen köylüler, İbrahim'e itaat etmediler. Bu arada Banya köyünde bir Müslüman öldürüldü. Banya'dan Müslümanlar ve Sırlar, öldürülen şahsı, Müslüman mezarlığına defnetmek için Rudnik'e getirdiler. Cenazeyi taşıyan Sırlar, Rudnik'ten dönüşte Topola ve çevresindeki köylerde bulunan hanları ateşe vermeye başladılar (Starçević 2004: 71-72; 75; Peroviç 1954: 29). Hanları ateşe veren yaklaşık yetmiş kişilik bu grup, daha sonra Koplyar dağına giderek Kara Yorgi ile buluştu. Artık yeniçerilerin baskısına daha fazla dayanmanın mümkün olmadığı, hemen her tarafa haber göndererek çetelerin kurulması, bütün hanların yakılması, hancıların-subaşılının öldürülmesi, kendileriyle beraber hareket etmeyen Sırların düşman sayıl-

⁵⁵ Kara Yorgi'ye düzenlenen saldırı hakkında farklı rivayetler söz konusudur. Vukiçević üç saldırıdan bahsedip, üçüncü saldırıda Kara Yorgi'nin saldırıyı gerçekleştirenlerden birini öldürdüğünü ve daha sonra ormana kaçtığını kaydediyor (1907: 289). Karaciç ve Cunibert saldırı sırasında Kara Yorgi'nin evde olmadığını belirtiyor (Karaciç: 1947: 60; Cunibert 1988: 34). Cevdet, "Foçoğlu Mehmed nam dayının hapsinden firar eden Kara Yorgi nam bir karye knezi yani kocabaşını tutmak için iki yüz on sekiz senesinde (1804) yirmi kadar panduru yani zabiti göndermişti. Anın üzerine Kara Yorgi dahi Sırludan kendine bir kaç arkadaş uydurup haydutluğa çıktı" şeklinde çok kısa bir bilgi veriyor (1309: IX/124). Cevdet'in bu malumatta Belgradî Raşid'e dayanmaktadır. Ayrıca Raşid bu pandurlardan İbrahim adlı birinin saldırıyı Kara Yorgi'ye haber verdiğini kaydeder (1291: 26). Bu kişi Topala subaşı İbrahim ile aynı kişidir. Novakoviç o güne kadar bilinen (1904) kaynakların hemen hepsini kullanarak bu meseleyi etraflıca tahlil etmiştir (1954: 72-82). Bu kaynaklardan hatıratlar 1842'den sonra Kara Yorgi'nin oğlu Aleksander'ın Sırp knezliğinin başına geçmesinden sonra isyan devrini idrak eden kişilerin görüp duyduklarının kayda geçirilmeye başlanmasıyla birlikte neşredilmiştir. Bu kaynaklarda, isyanını ilk günlerine ait oldukça değerli bilgiler bulunmakla birlikte, Kara Yorgi'nin yüceltilmesi arzusuyla bazı hadiseler tarihi hakikatlerden uzak naif ve poetik bir tarzda aktarılmıştır (1954: 83).

ması ve vaziyetin değerlendirilmesi için Oraşats'da Sırp söz sahipleri ile bir toplantı yapılmasına karar verdiler (Starçeviç 2004: 34-35). Kararlaştırılan toplantı, Şubat'ın ortalarında⁵⁶ Oraşats'ın Mariçeviç deresinde yapıldı. Toplantıya katılanlar⁵⁷, Kara Yorgi'yi Şumadiya'daki isyanın reisi olarak seçtiler⁵⁸.

Osmanlı yönetimi, isyanın ilk aşamasında asilere karşı sempati ile yaklaştı. Ancak isyan 1806 sonunda başlayan Osmanlı-Rus savaşı ile birlikte devletler arası bir mesele haline gelip imparatorluğu on yıldan fazla bir süre meşgul edecek büyük bir gaileye dönüştü. Osmanlılar, ancak 1812 yazında Ruslarla yaptıkları savaşa son verdikten sonra aldıkları tedbirler ve 1813 yazında başlattıkları askeri hareket ile isyanı bastırabildiler. 1804-13 arasında Sırbistan, fiilen Sırp asilerin hakimiyeti altında kaldı. Bu süreç daha sonraları modern Sırbistan'ın temellerinin atıldığı bir dönem olarak nitelendirildi.

Sonuç

Yukarıda etraflıca ele aldığımız 1788-1804 arasında Sırbistan'da cereyan eden hadiseler, XIX. yüzyılda Balkanlar'da yeni bir dönemin başlamasında dönüm noktası olan Sırp isyanlarının patlak vermesine neden oldu. Görüldüğü üzere Osmanlı idare sisteminde yaşanan bozulmalar merkezi idarenin bizzatı kendisi üzerinde olduğu kadar reaya üzerinde de çok menfi tesirler yapmıştır. Osmanlı yönetimin Sırbistan'daki bu bozulmayı durdurmak için kullandığı müdahale araçlarının yetersizliği XIX. yüzyılda imparatorluğun çeşitli bölgelerinde karşılaşacağımız idare sorununa dair anlamlı bir örnek oluşturmaktadır. Bu süreç zaman içinde eklenen dış güçlerin müdahalesi ve milliyetçilik hareketleri Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da tamamen çökmesine sebep olan gelişmelerin üç ana aksını oluşturmaktadır.

⁵⁶ Toplantının tam tarihi belli değildir. Curiç, Yokiç, Karaciç tarihten bahsetmiyorlar, Arseniyeviç, 12 Şubat (1898: 52), Vukiçeviç 14 Şubat (1907: 312), Novakoviç 14 Şubat (1954: 76), Panteliç 16-18 Şubat (1949: 436) tarihlerini veriyorlar.

⁵⁷ Bu toplantıya katılanların sayısı 100 ile 500 arasında değişmektedir (Lyuşiç 2003: 52).

⁵⁸ Bu seçime ilişkin kaynaklar yaklaşık 40 yıl sonrasında kaleme alınan tanıklıklara dayanmaktadır. Bu sebeple kişilerin hatırlayabildikleri kadarını biliyoruz. Bunun yanı sıra Kara Yorgi'yi yüceltme duygusundan neşet eden bir takım tarih dışı anlatım ve hikâyeler bu tanıklıklara girmiş durumdadır.

Kaynakça

- AHMED CEVDET PAŞA, (1309). *Tarih-i Cevdet*, IV-IX, Tertib-i Cedid, İstanbul.
- ANDERSON, Matthew, (2001). *S. Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme* (Çev. İdil Eser), İstanbul.
- ARMAOĞLU, Fahir, (1997). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Ankara.
- AYNTABI ASİM EFENDİ, (1867). *Asım Tarihi*, I, İstanbul.
- BELGRADÎ RAŞİD, (1291). *Vaka-ı Hayretnüma*, İstanbul.
- BÖREKÇİ, M. Çetin, (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*, İstanbul.
- CEZAR, Yavuz, (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul.
- CUNIBERT, Bartolomeo, (1988). *Srpski ustanak i prva vladavina Milo_a Obrenovi_a 1804-1850*, I [Sırp İsyanı ve Miloş'un İlk İdaresi 1804-1850], (Çev. Milenko Vesnić), Beograd.
- ÇOROVİÇ, Vladimir, (1937). *Kara_or_e i Prvi srpski ustanak* [Kara Yorgi ve Birinci Sırp İsyanı], Beograd.
- ÇUBRİLOVIÇ, Vasa, (2003). *Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi* [Birinci Sırp İsyanı ve Bosna Sırpıları], Beograd.
- DRAŞKOVIÇ, M, (1965). "Jedan prilog za prou_avanje dru_tveno-ekonomskih prilika u predustani_koj i ustani_koj Srbiji-Spisak dobara Kneza Aleksa Nenadovi_a." [İsyan Öncesi ve İsyan Sırbistan'ında Toplumsal-Ekonomik Vaziyetin Etütüne Bir Katkı-Knez Aleksa Nenadoviç'in Varlıklarının Kaydı], *Zbornik muzeja Prvog srpskog ustanka*, III-IV, 1964-1965: 161-164.
- EREN, Cevat, (1964). "Pazvandoğlu." *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, 532-535.
- ERİM, Nihat, (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, I. Cilt, Ankara.
- GAVRILOVIÇ, Slavko, (1986). "Ka srpskoj revoluciji." [Sırp İhtilâline Doğru], *Istorija srpskog naroda*, IV/I, 351-425.
- GAVRILOVIÇ, Slavko, (1996). "Trgovine soli izme_u Srbije i Vla_ke u vreme Prvog srpskog ustanka." [Birinci Sırp İsyanı Zamanında Eflak ve Sırbistan Arasında Tuz Ticareti], *Istorijski _asopis*, XLII-XLIII, 75-90.
- İNALCIK, Halil, (1943). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara.
- ISTORIJA CRNE GORE, III/1, (1975). [Karadağ Tarihi], Titograd.
- JORGA, Nicolae, (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V. Cilt, (Çev. Nilüfer Epeçeli), İstanbul.
- KARACIÇ, Vuk Stefan, (1947). *Prvi i drugi srpski ustanak*, [Birinci ve İkinci Sırp İsyanı] içinde *Prva godina srpskoga vojevanja na Daije* (1828) [Dayılara Karşı Sırp Harbinin İlk Yılı], *Milo_ Obrenovi_ knjez serbii ili gra_a za srpsku istoriju na_ega vremena* (1828) [Sırp Knezi Miloş Obrenoviç ya da Zamanımıza Ait Sırp Tarihinin Kaynağı], *Pravitelstvu_ci Sovjet Serbskii za vremena Kara-Dor_ijeve ili otimanje onda_njijeh velika_a oko vlasti*, (1860) [Kara Yorgi Zamanında Sırp Pravitelstvuşçi Sovyeti ya da İktidar Çevresinde O Zamanın Bürokrasilerinin Mücadelesi], Beograd.

- KARACIÇ, Vuk Stefan, (1954). *Prvi srpski ustanak* [Birinci Sırp İsyanı], Beograd.
- KARAL, Enver Ziya. (1994). *Osmanlı Tarihi*, V. Cilt, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya, (1999). *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara.
- KAŞIÇ, Dušan, (1983). "U_e__e sve_tenstva u Prvom ustanku." [Birinci İsyan'da Rahip Sınıfının İştiraki], (Ed. Vasa Çubrilović), *Istorijski zna_aj srpske revolucije 1804. godine*, Beograd, 373-397.
- KONSTANDINOVIÇ, Nikola, (1970). *Beogradski pa_aluk-severna Srbija pod turskom vla__u* [Türk Hâkimiyeti Altında Belgrad Paşalığı-Kuzey Sırbistan], Beograd.
- KURAT, Akdes Nimet, (1999). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara.
- LYUŞIÇ, Radoş, (2003). *Vo_d Kara_or_e*, [Lider Kara Yorgi], Beograd.
- MEHMED SÜREYYA, (1998). *Sicill-i Osmanî yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmânîye*, (Haz. Mustafa Keskin, Ayhan Öztürk ve Ramazan Tosun), II. ve IV. Ciltler, İstanbul.
- MILIÇ, Danitsa, (1981). "Privreda Srbije u vreme Prvoga ustanka." [Birinci İsyan Zamanında Sırp Ekonomisi], (Ed. Yelena Çonić), *Prvi srpski ustanak*, Beograd, 27-52.
- MIRKOVIÇ, Miyo, (1958). *Ekonomska historija Jugoslavije*, [Yugoslavya'nın Ekonomik Tarihi], Zagreb.
- MUTAFÇIEVA. Vera, (1978). "XVII. Yüzyılın Son On Yılında Ayanlık Müessesesi." *Tarih Dergisi*, XXXI 163-182.
- NENADOVIÇ, Protta Mateya, (1966). *Memoari Protta Mateja Nenadovi_a*, (1867) [Papaz Mateya Nenadović'in Hatıratı], Beograd.
- NOVAKOVIÇ, Stoyan, (1903). "I_kov mir, poku_aj neposrednog izmirenja Srbije i Turske 1806-1807" [İçko'nun Barışı, Sırbistan ve Türkiye Arasında Aracısız Barış Teşebbüsü 1806-1807], *Glas Srpske Kraljevske Akademije*, LXVI, 25-149.
- NOVAKOVIÇ, Stoyan, (1906). *Tursko carstvo pred srpski ustanak*, [Sırp İsyanı Arifesinde Türk İmparatorluğu], Beograd.
- NOVAKOVIÇ, Stoyan, (1954). *Ustanak na dahije*, (1904), [Dayılara İsyan], Beograd.
- ÖZKAYA, Yücel, (1983). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları (1791-1808)*, Ankara.
- PANTELIÇ, Dušan, (1927). *Beogradski pa_aluk posle svi_tovskog mira, 1791-1794*, [Ziştovi Anlaşması'ndan Sonra Belgrad Paşalığı, 1791-1794], Beograd.
- PANTELIÇ, Dušan, (1930). *Ko_ina krajina*, [Koçanın Savaşı], Beograd.
- PANTELIÇ, Dušan, (1949). *Beogradski pa_aluk pred Prvi srpski ustanak, 1794-1804*, [Birinci Sırp İsyanı Arifesinde Belgrad Paşalığı, 1794-1804], Beograd.
- PAVLOVIÇ, M, (1910). *Srbija za vreme poslednjeg Austrijsko-turskog rata (1788-1791)*, [Son Avusturya-Osmanlı Savaşı Zamanında Sırbistan 1788-1791], Beograd.
- PEROVIÇ, Radoslav, (1954). *Gra_a za istoriju Prvog srpskog ustanka* [Birinci Sırp İsyanı İçin Kaynaklar], Beograd.
- PEROVIÇ, Radoslav, (1977). *Prvi srpski ustanak akta i pisma na srpskom jeziku 1804-1808* [Birinci Sırp İsyanı, Sırp Dilindeki Belgeler ve Mektuplar, Birinci Kitap, 1804-1808], Beograd.

- POPOVIĆ, Toma, (1976). "Privredna politika ustani_ke Srbije." [Asi Sırbistan'ın Ekonomi Politikası], *Jugoslovenski istorijski _asopis*, 3-4, 41-55.
- RANKE, Leopold, (1892). *Srbija i Turska u devetnaestom Veku*, (1844) [On doku-zuncu Asırda Sırbistan ve Türkiye], (Çev. Stoyan Novaković), Beograd.
- SHAW, Stanford, (1971). *Between Old and New The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Cambridge-Massachusetts.
- SHAW, Stanford, (1982). "The Ottoman Empire and the Serbian Uprising 1804-1807." *The First Serbian Uprising 1804-1813*, (Ed. Wayne Vucinich), New York, 71-94
- SHAW, Stanford (1994). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, I-II (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul.
- SRDANOVIĆ, Olga, (1980). *Srpska agrarna revolucija i poljoprivreda od Ko_inine krajine do kraja prve vlade Kneza Milo_a (1788-1839)* [Koçanın Savaşından Knez Miloşun İlk İdaresine Kadar Sırp Tarımsal Devrimi Tarımsal Ekonomi (1788-1839)], Beograd.
- STARÇEVIĆ, Vladimir, (2004). (Ed.) *Kazivanja o_evidaca i u_esnika o Prvom srpskom ustanku* [Birinci Sırp İsyanı'nın Tanık ve Görenlerinin Anlattıkları] içinde *Kopija istorije Serbske* (1852) [Sırp Tarihi Nüshası], *Pri_anja Petra Joki_a o dogajima i ljudima iz prvog srpskog ustanka* (1891) [Petar Yokiç'in Birinci Sırp İsyanına Ait Olay ve Kişilere dair Anlattıkları] *Povesnica od po_etka vremenena vo_da srpskog Kara_or_a Petrovi_a*, (1892) [Sırp'ların Lideri Kara Yorgi'nin Liderliğinin Başlangıç Zamanından], Beograd.
- STAVRIANOS, Lefter, S., (1966). *The Balkans since 1453*, New York.
- STOIANOVICH, Traian, (1960). "Conquering Balkan Orthodox Merchant." *The Journal of Economic History*, XX, 234-313.
- STOYANÇEVIĆ, Vladimir, (1980). *Srbija u vreme Prvog ustanka*, [Birinci İsyan zamanında Sırbistan], Leskovats.
- ŞABANOVIĆ, Hazım, (1956). *Turski izvori o srpskoj revoluciji 1804* [Sırp İhtilâli İle İlgili Türk Kaynakları 1804], Beograd.
- TRIÇKOVIĆ, Radmila, (1970). *_abac i njegova nahija od 1740 do 1804* [Böğürdelen ve Nahiyesi 1740-1804], Beograd.
- TRIÇKOVIĆ, Radmila, (1992). "Beograd pod turskom vla_u." [Türk Hakimiyeti Altında Belgrad], *ZOS*, I, 93-137.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1995). *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara.
- VUCINICH, Wayne S., (1979). "Serbian Military Tradition." *War and Society in East Central Europe*, I, 285-324.
- VUKIÇEVIĆ, Milenko (1907). *Kara_or_e I (1752-1804)*, Beograd.
- YAKŞIÇ, Grugur, (1933). *Evropa i vaskrs Srbije (1804-1830)*, (1907), [Avrupa ve Sırbistan'ın Doğuşu 1804-1830], Beograd.
- YVER, G. "Dayı." *İA*, III, 501-502.
- ZENS, Robert, (2002). "Pasvandoğlu Osman Paşa and The Paşalık of Belgrade, 1791-1807." *International Journal of Turkish Studies*, 8, 89-104.

NAHCİVAN İMAMZADESİ

Turgay YAZAR

Özet

Nahcivan'da Şehir Mezarlığı içinde yer alan ve "İmamzade" adı verilen yapı topluluğu, imamzade (zaviye) ve iki türbeden oluşan bir tarikat yapısıdır. Topluluğun ilk yapısı, mimari özelliklerine göre 14. yüzyılın sonları veya 15. yüzyılın başlarına ait I Numaralı Türbe'dir. Yapıya olasılıkla Safevi döneminde İmamzade (zaviye) eklenmiş, 18. yüzyılda ise II Numaralı Türbe yapılmıştır. I Numaralı Türbe kubbe kasnağındaki makili yazı düzenlemeleri ile döneminin özelliklerini yansıtır. Kitabesi olmadığı için kesinlik taşımasa da Timurlu veya Karakoyunlu yapısı olması muhtemeldir.

Anahtar kelimeler: Nahcivan, İmamzade, I Numaralı Türbe, II Numaralı Türbe, Timurlu, Karakoyunlu, Safevi.

The Imamzade of Nakhchivan

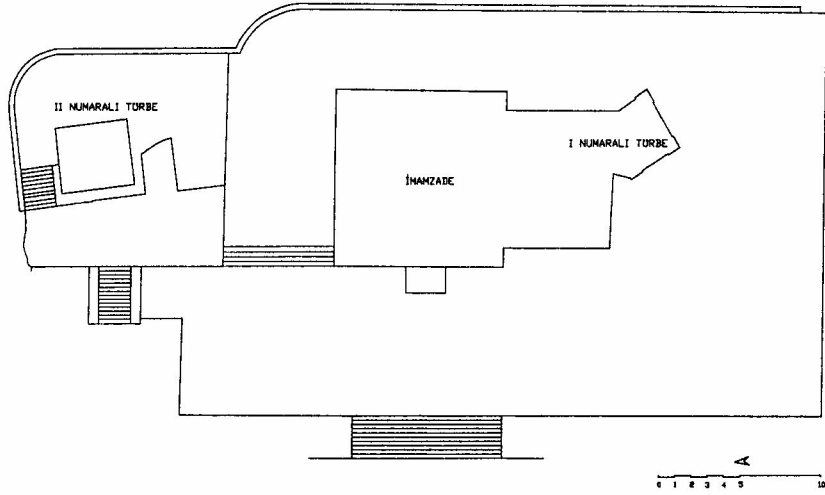
Abstract

The building complex in a cemetery in Nakhchivan named 'Imamzade' is a building of a religious order consisting of a zaviye and two tombs. The first building of the complex which is dated to the end of 14th century and the beginning of the 15th century is the tomb numbered I. Probably The Imamzade was added to the building as a zaviya during the Safavid period and the tomb numbered II was built in the 18th century. The tomb numbered I reflects the characteristics of the period with the maliki script seen as glazed brick decoration on its drum. Although it doesn't have an inscription, it is probably made during the Timurid or Karakoyunlu period.

Key words: Nakhchivan, Imamzade, the tomb numbered I, the tomb numbered II, Timurid, Karakoyunlu, Safavid.

1. Yapının Yeri ve Adı:

Azerbaycan'ın Nahcivan Özerk Bölgesi'nde, Şehir Mezarlığı'nın güneybatısında yer alan mazume "İmamzade" olarak bilinir (Useynov-Bretanisky ve Salamzade 1963: 311; Salamzade-Memed-zade 1985: 189). Manzumenin ana yapısı İmamzade, İmamzade'ye bitişik olanı I Numaralı Türbe, diğeri ise II Numaralı Türbe olarak adlandırılmıştır (Çizim 1, Resim 1).

Çizim 1. Nahcivan İmamzadesi, konum planı (1999).

Resim 1. Nahcivan İmamzadesi, batıdan görünüş

2. Kitabe ve Vakfiye:

Yapılar üzerinde ve Azer Berpa Lahiya Enstitüsü Arşivi'nde inşa tarihi veya banı belirten bir kitabe veya vakfiye tespit edilememiştir.

3. Yapılan Onarımlar ve Günümüzdeki Durumu:

Azer Berpa Lahiya Enstitüsü Arşivi'nde, yapı topluluğunun tarihçesi veya onarımları hakkında da kayıt yoktur. Ancak yayınlardaki bilgi ve fotoğraflar ile yapının Azer Berpa Lahiya Enstitüsü Arşivi'ndeki 1986 tarihli çizimleri onarımlar hakkında bilgi edinmemizi sağlar.

Yapı topluluğunu tanıtan 1963 tarihli bir yayındaki fotoğrafa göre; İmamzade ile bitişiğindeki I Numaralı Türbe'nin beden duvarlarının alt kısımları tahrip olmuş, I Numaralı Türbe'nin külahındaki kaplamalar kısmen dökmüştür. İmamzade'nin güneydeki ikinci bölümünün örtüsü beşik çatıdır. II Numaralı Türbe ise, çevre düzenlemesi dışında bugünküyle aynıdır (Useynov-Bretanisky ve Salamzade 1963: 311, res. 292).

1984 yılına ait bir fotoğrafa göre ise, batı ve kuzeye doğru eğimli olan arazi iki farklı seviyede teraslanarak çevre düzenlemesi yapılmış, yapıların beden duvarları elden geçmiştir (Salamzade ve Memedzade 1984: 4).

Azer Berpa Lahiya Enstitüsü Arşivi'ndeki 1986 tarihli çizimlerinden¹ yapı topluluğu büyük çaplı bir onarım geçirdiği anlaşılır. Yapıların bugünkü şeklini aldığı bu onarımlarda, İmamzade ve bitişiğindeki türbenin dış kaplamaları yenilenmiş, İmamzade'nin beden duvarları yükseltilerek saçak silmesi eklenmiştir. Çizimlerden I Numaralı Türbe'nin külahının derzlendiği, İmamzade'nin güneydeki mekânının güney duvarının elden geçirilerek tonozunun sıvandığı anlaşılmaktadır.

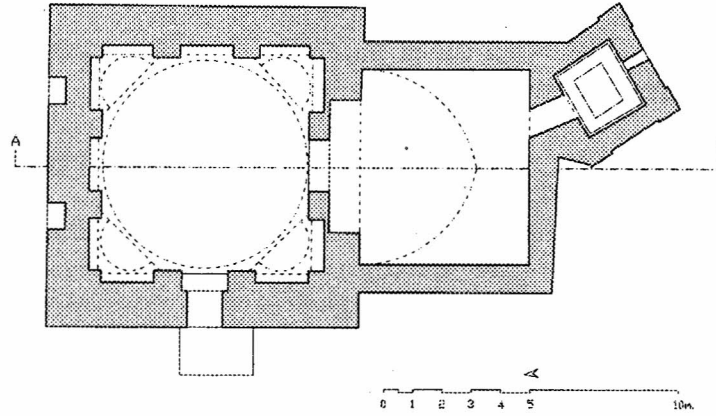
Daha iyi durumda olan kuzeydeki II Numaralı Türbe'nin ise, alt katının dış kaplamalarıyla kapısı yenidir. Yapının alt kat tonozunun ortası tahrip olmuştur.

¹ Pafta Numarası: 36502, 36540, 37520, 38019.

4. Yapı Tanıtımı:

4.1. Plan tanıtımı:

Farklı seviyedeki iki teras üzerinde yer alan yapı topluluğu; ilk terastaki İmamzade ve bitişiğindeki I Numaralı Türbe ile bu yapıların kuzeyinde ve ikinci terasta yer alan II Numaralı Türbe'den oluşur (Çizim 1).

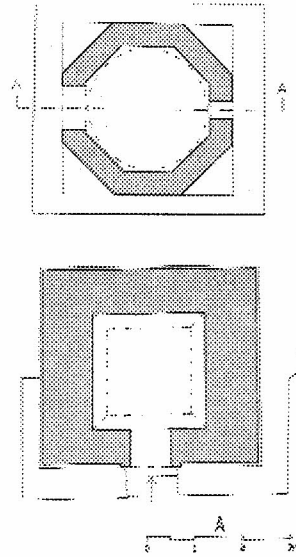

Çizim 2. Nahcivan İmamzadesi, rölöve planı (1999).

Dıştan düzgün olmayan dikdörtgen planlı İmamzade iki bölümlüdür. Kuzeyde, içten ve dıştan kare planlı ana mekân vardır. Ana mekânın güneyinde, güney duvara bitişik ve ana mekândan daha dar tutularak içe doğru kade-me oluşturan yaklaşık kare planlı ikinci bir mekân yer alır. Bu mekânın güney duvarının doğusuna bitişik I Numaralı Türbe, dıştan düzgün olmayan kare planlıdır (Çizim 2).

İmamzade'nin ana mekânına batı duvarı eksenindeki kapıdan girilir. Beden duvarlarında, eşit aralıklarla yerleştirilen iki duvar payesi ve bunlara oturan kemerlerle dikdörtgen nişler oluşturulmuştur. Güneyde, eksendeki nişte ikinci bölümün giriş açıklığı yer alır. Ana mekân tromplarla geçilen kubbeye örtülüdür.

İçte de kare planlı olan ikinci mekân kuzey-güney yönünde beşik tonozludur. Güney duvarında, eksenin batısında bir pencere doğusunda ise türbeye geçişin sağlandığı kapı açıklığı vardır. Düzgün olmayan dikdörtgen planlı ve tek katlı türbe kubbe ile örtülüdür.

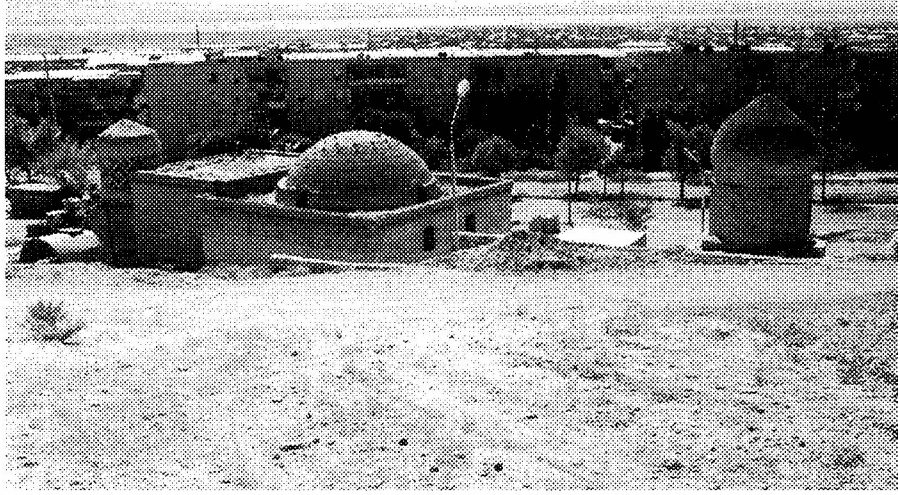
Çizim 3. Nahcivan İmamzadesi, II Numaralı Türbe, alt ve üst kat rölöve planı (1999).

II. Numaralı Türbe'nin alt katı içten ve dıştan yaklaşık kare planlı ve düz tonozla örtülüdür. Giriş, batı duvarı eksenindeki dışa kademeli ve üç basamakla çıkılan kapıdan sağlanır. Türbenin içten ve dıştan sekizgen planlı üst katına kuzey cephe eksenindeki kapıdan girilir. İçten kubbeyle örtülü üst katın güney duvarı ekseninde dikdörtgen bir pencere vardır (Çizim 3).

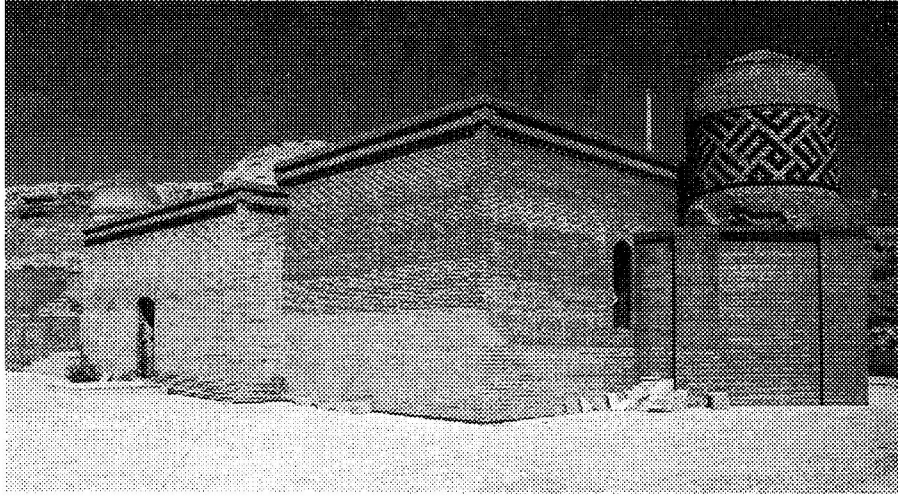
4.2. Dış ve İç Tanıtım

Yapı topluluğu kuzeye ve batıya doğru eğimli bir tepenin eteğinin teraslanmasıyla oluşturulan iki platform üzerinde konumlanmıştır. İlk platformdaki İmamzade'nin ana mekânının cepheleri sağırdır ve yaklaşık 4.85 m. yükseklikte dışa kademeli düz saçak silmesiyle sonlanır. Ana mekânın batı duvarı eksenindeki yaklaşık 2.24 m. yüksekliğindeki giriş basık kemerlidir. Yapının kuzey duvarı ekseninin doğu ve batısında zeminden yaklaşık 2 m. yüksekten başlayan basık kemerli birer niş vardır. Ana mekânın kubbe eteğinde yuvarlak kemerli pencereler bulunur (Resim 1-3).

İkinci mekânın beden duvarları ilk mekânın duvarlarından yaklaşık 50 cm. daha yüksektir. Bu mekânın güney duvarında, eksenin batısındaki yuvarlak kemerli ve 1.80 m. yüksekliğindeki pencere zeminden yaklaşık 1.45 m. yüksekten başlar (Çizim 4, Resim 4).

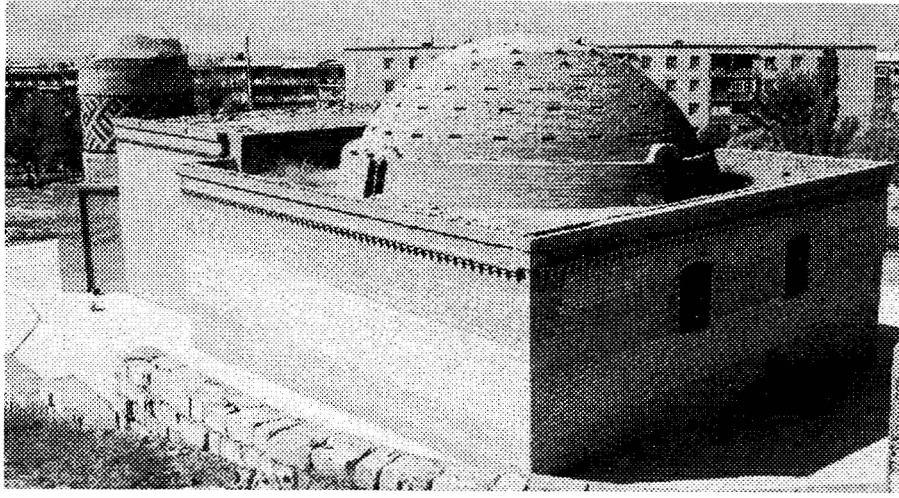

Resim 2. Nahcivan İmamzadesi, kuzeydoğudan görünüş

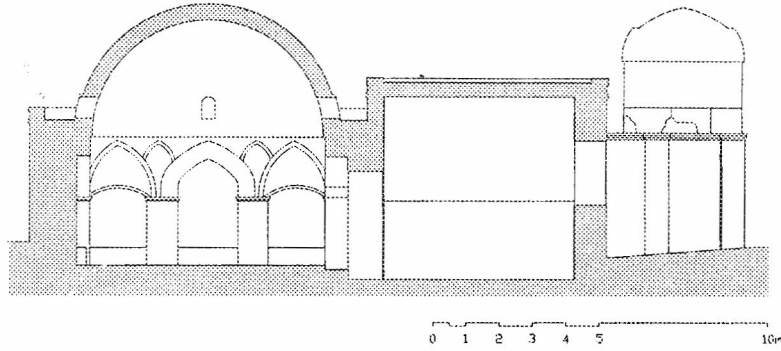

Resim 3. Nahcivan İmamzadesi, batı ve güney cephe

Kare prizmal gövdeli, çift ve yüksek kasnaklı türbenin cepheleri, bitişiğindeki mekânın beden duvarlarından daha alçaktır. Zemine bağlı olarak değişmekle beraber, yaklaşık 3.50 m. yüksekliğindeki cepheler dışa kademeli iki saçak silmesiyle sonlanır. Güney cephenin ekseninde, zeminden yaklaşık 80 cm. yüksekten başlayan 62 cm. yüksekliğinde yuvarlak kemerli bir pencere vardır. Beden duvarlarının üzerinde, içe kademeli olarak yerleştirilen kasnağın sekiz cepheli ilk bölümü 77 cm., silindirik ikinci bölümü ise yakla-

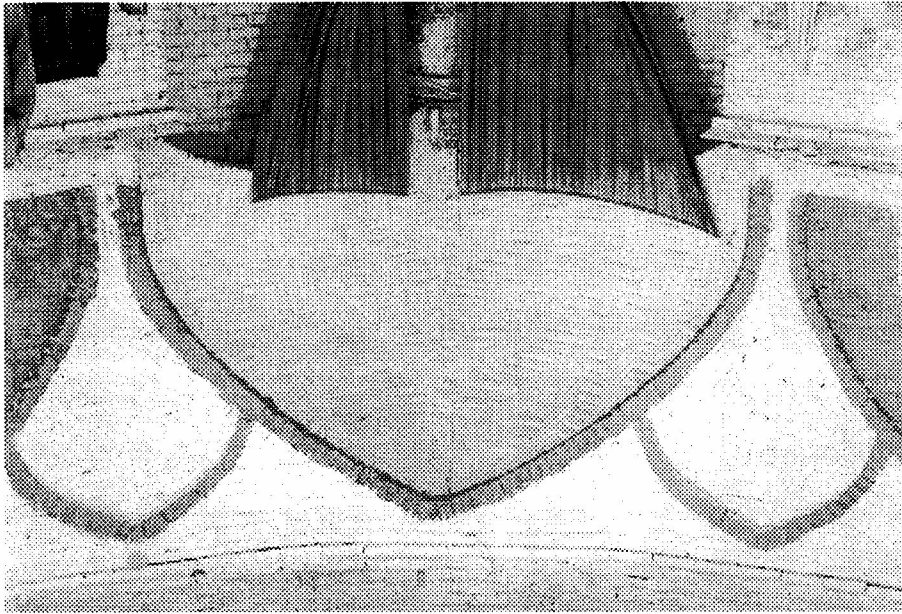

Resim 4. Nahcivan İmamzadesi, kuzey ve doğu cephe

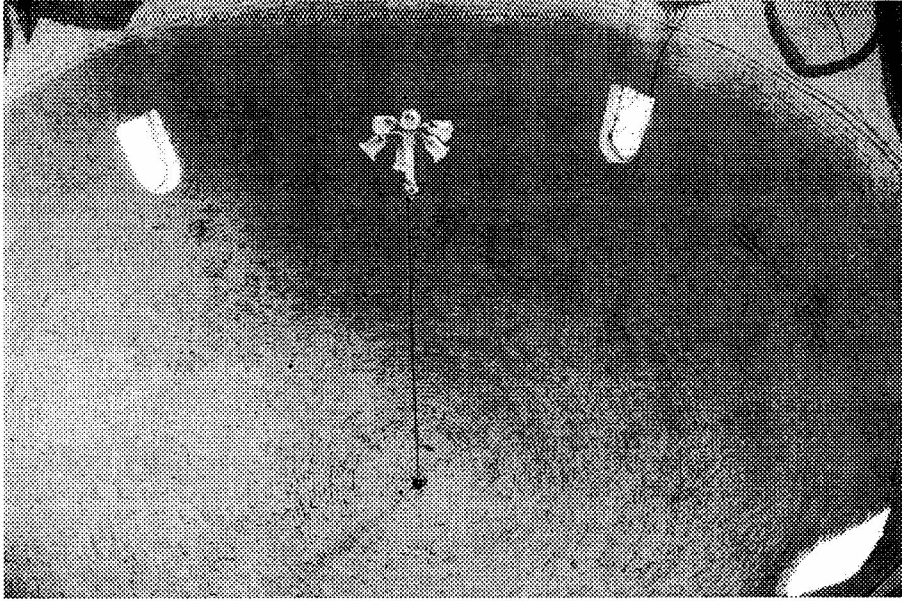

Çizim 4. Nahcivan İmamzadesi, enine kesit (1999).

şık 1.85 m. dir. Kasnağın güney yüzündeki, cephe duvarından yaklaşık 60 cm. yüksekte ve 31 cm. yüksekliğindeki pencere sivri kemerlidir. Kasnağın kuzeyinde ise, sekizgen bölümün üzerinden başlayan, yaklaşık 1 m. yüksekliğinde dikdörtgen biçimli bir açıklık vardır. Açıklıktan, kubbe ile kasnak arasındaki boşluğa geçilir. Kasnağın silindirik kısmı, sırlı ve sırsız tuğlalarla oluşturulmuş makili yazılarla bezelidir. Yazı, kasnağın içine geçilen açıklık ile kesilir. Açıklığın üzerinde örtüye kadar devam eden, tek sıra sırsız, iki sıra açık mavi sırlı tuğlalarla oluşan almaşık bir örgü yer alır. Kubbe bugünkü haliyle dıştan basık bir külâh görünümündedir. (Resim 5-6).

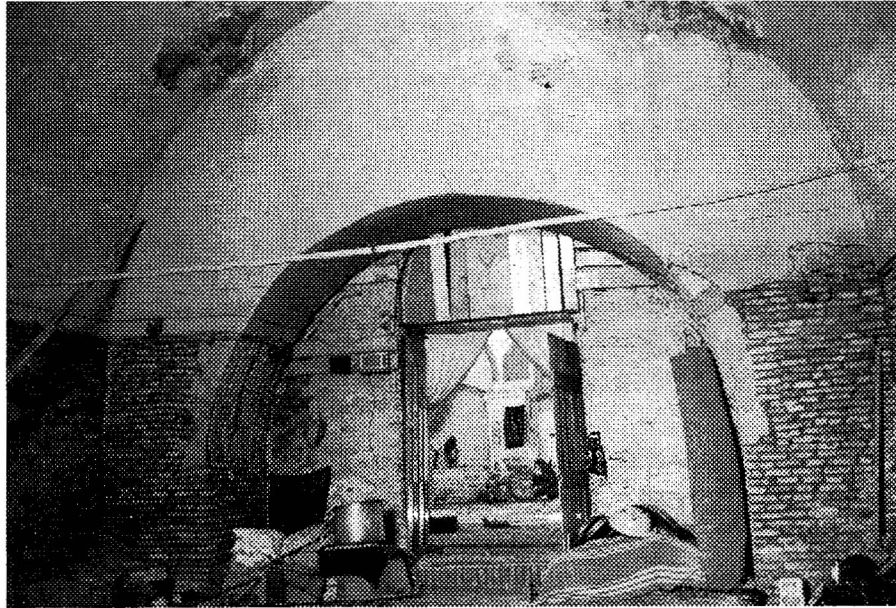
Resim 9. Nahcivân İmamzâdesi, ana mekân, tromp

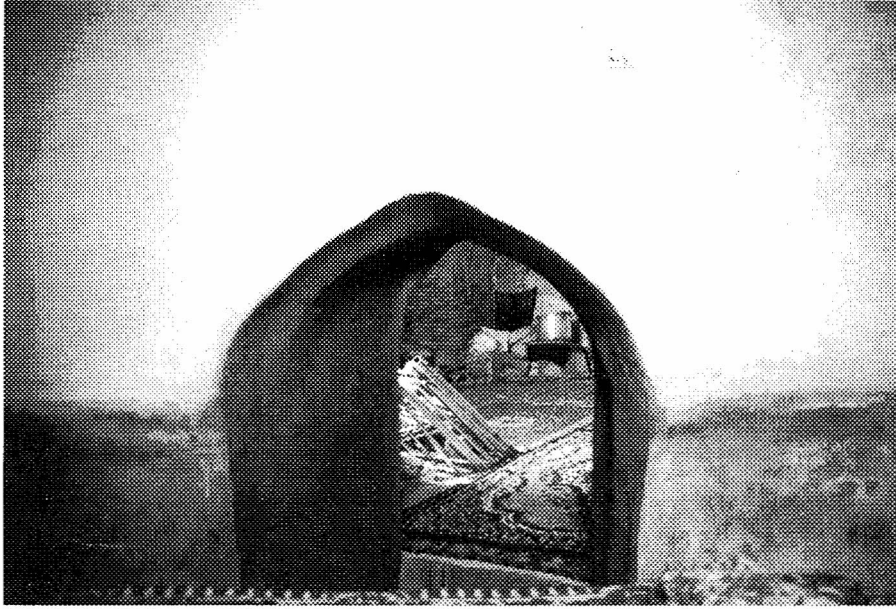
Resim 10. Nahcivân İmamzâdesi, ana mekân, kubbe

İmamzade'nin ana mekânına girişin sağlandığı kapı içten basık kemerlidir. Duvar payeleriyle oluşturulmuş yüzeysel nişlerden eksendekiler kademeli sivri, eksenin iki yanındakiler ise basık kemerlidir. Zeminden yaklaşık 2.06 m. yüksekliğindeki kemer başlangıçları dışa kademeli iki silmeyle vurgulanır. Sivri kemerler 1 m, basık kemerler ise yaklaşık 25 cm. yüksekliğindedir. Niş zeminlerinde 56 cm. yüksekliğinde bir kademe vardır. Kubbeye geçişleri sağlayan sivri kemerli tromplar, kemerlerle aynı seviyeden başlar. Tromp kemerleri ile eksendeki kemerler arasında, daha üst seviyede ikinci bir sivri kemer bulunur. Tromp ve kemerlerin yüzeyi tuğla örgülerle bezelidir. Eteğinde dikdörtgen biçimli ve sivri kemerli pencereler bulunan yarım yuvarlak kubbe, 3.85 m. yüksek, dışa kademeli bir silme ile vurgulanır. Kubbe yüksekliği yaklaşık 3.50 m. dir.

Ana mekânın güneyindeki nişin ekseninde, güneydeki ikinci bölüme geçişi sağlayan kapı yer alır. Bu kapı güneydeki bölümün kuzey duvarındaki yuvarlak kemerle dilatasyon yaparak birleşir. Kemer başlangıcı 75 cm., kemer ise 1.50 m. yüksekliğindedir (Çizim 4, Resim 7-10). Zemin daha alçaktan başlayan bu bölüme iki basamaklı bir merdivenle inilir. Güney duvarda yer alan yuvarlak kemerli pencere, zeminden 2.25 m. yüksektedir. Eksenin kuzeyindeki yaklaşık 1.45 m. yüksekliğinde sivri kemerli açıklıkla türbeye geçilir (Resim 11-12).

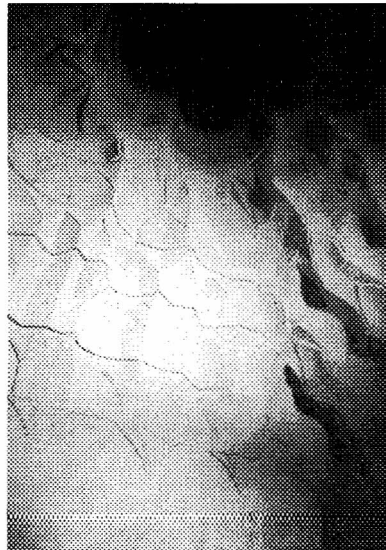

Resim 11. Nahcivan İmamzadesi, güneydeki mekân, giriş

Resim 12. Nahcivan İmamzadesi, güneydeki mekân, I Numaralı Türbe, giriş

Türbenin beden duvarları zeminden yaklaşık 80 cm. yüksekte, içe doğru kademe oluşturur. Türbenin zeminden yaklaşık 2.20 m. yüksekten başlayan kubbesi mukarnas dolguludur (Resim 13).

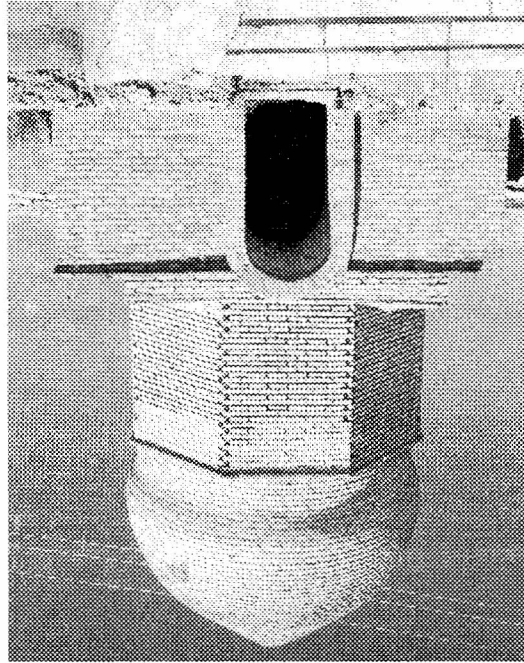
Resim 13. Nahcivan İmamzadesi, I Numaralı Türbe, kubbe

İkinci teras üzerinde yer alan II Numaralı Türbe, platform zemininden 65 cm. yükseklikteki bir kademeye oturur. Yaklaşık 1.80 m. yüksekliğinde ve alt kat duvarlarından daha yüksek tutulan kapı kemerini, üst katın oturduğu yaklaşık 40 cm. yüksekliğindeki kaide kesmektedir. Kaidenin kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde çift yüzölümlü pahlar vardır. Kaidenin diğer iki köşesi ise düzdür. Alt kat tonozu, 45 derece eğimli ve başlangıcı beden duvarlarından yaklaşık 5 cm. dışa çıkıntılı çapraz tonoz parçalarıyla daraltılmış ve düz tonozla örtülmüştür. (Resim 14-16).

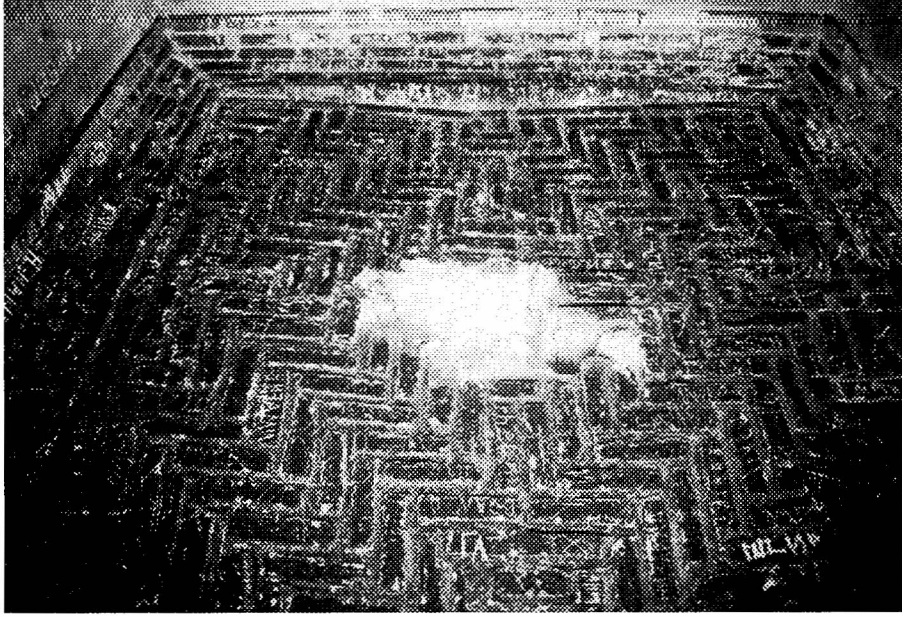
Kaidenin kuzeyindeki merdivenlerden, türbenin kuzey cephenin önüne çıkılır. Kaideden 40 cm. yüksekte yer alan üst kat girişi yaklaşık 1.63 m. yükseklikte ve sivri kemerlidir. Kemer başlangıcı 1.23 m.dir. Güney cephedeki, 1.45 m. yüksekten başlayan sivri kemerli pencere 50 cm. yüksekliğindedir. Taç kapının 20 cm. üzerinde, 5 cm. dışa çıkıntılı bir silme gövde ile kasnağı birbirinden ayırır. Bu silme üzerinde yaklaşık 3.20 m. yüksekliğinde soğan biçimli bir kubbe bulunur. Üst kat duvarları içten sıvalıdır. İçte, 3.70 m. yüksekten başlayan sivri kubbe 1.10 m. yüksekliğindedir (Resim 17-18).

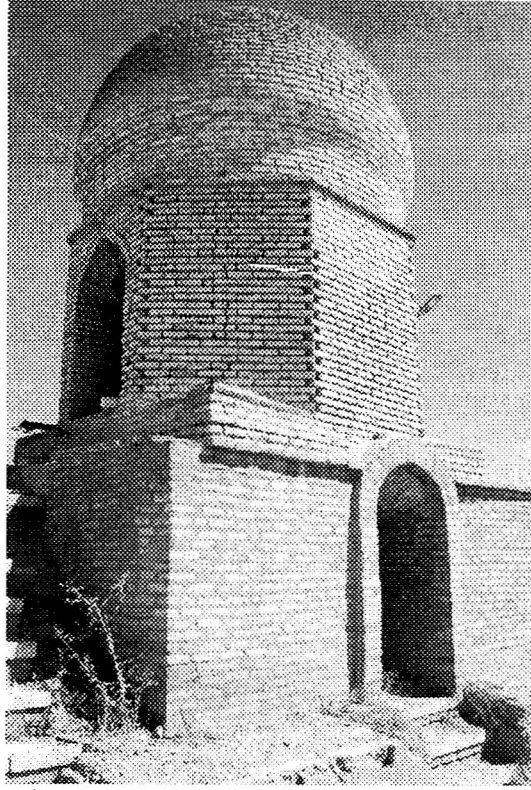
Resim 14. Nahcivan İmamzadesi, II Numaralı Türbe, kuzeybatıdan görünüm

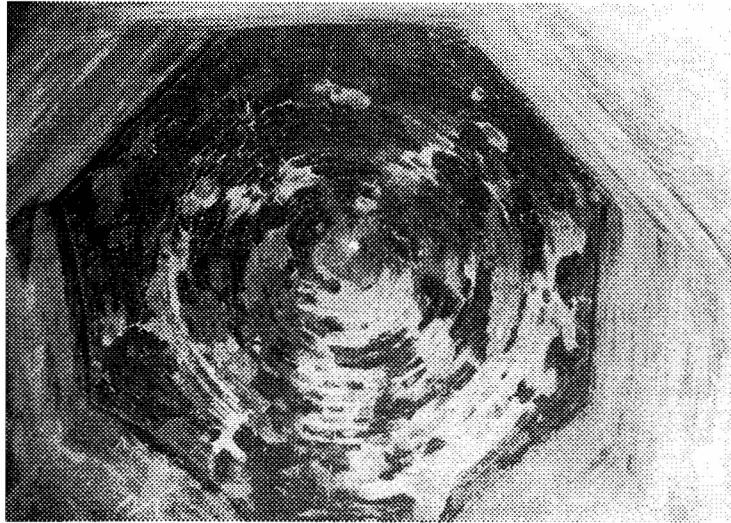
Resim 15. Nahçıvan II Numaralı Türbe, batı cephe

Resim 16. Nahçıvan İmamazadəsi, II Numaralı Türbe, altı kat, ionoz

Resim 17. Nahcivan İmamzadesi, II Numaralı Türbe, kuzey batıdan görünüm.

Resim 18. Nahcivan II Numaralı Türbe, üst kat, kubbe

5. Malzeme ve Teknik:

Yapı topluluğunun inşasında tuğla ve sırlı tuğla kullanılmıştır. Bağlayıcı malzeme beyaz kireç harcıdır. Yapıların beden duvarları, tam tuğlaların uzun kenarlarının yarım tuğla boyu ve bir derz aralığı kaydırılarak istiflenmesiyle örülmüştür. Tuğla ölçüleri mekânlara göre değişir.² İmamzade'nin ana mekanında tuğla boyutları yaklaşık 19x19x4 cm., derz kalınlığı ise 1.5 cm.dir. Ana mekanın güneyindeki birimin doğu, batı ve güney duvarlarında 19.5x19.5x 4-45 cm., kuzey duvarında ise 20x20x3.5-4 cm. ölçülerinde tuğla kullanılmıştır. Derz kalınlığı 1.5-2 cm. arasındadır. Dıştan kaplaması değiştirilen, içten de sıvalı olan türbe gövdesinden orijinal tuğla ölçüsü alınamamıştır. Kasnaktaki tuğla ölçüleri ise 18x18x5.5-6 cm. ile 19x19x5.5-6 cm. arasında değişmektedir. Derz kalınlığı yaklaşık 2 cm. dir. II Numaralı Türbe'de tuğla ölçüleri 19x19x4-4.5 cm. ile 20x20x4-4.5 cm., derz kalınlığı ise 1.5 cm. civarındadır. Bezemeler örgü tuğla tekniğinde yapılmıştır.

6. Bezeme:

Topluluğu oluşturan yapılardan I Numaralı Türbe'nin kasnağında, İmamzade'nin ana mekanının pandantif ve kemer yüzeyleri ile II Numaralı Türbe'nin alt kat tonozunda geometrik bezemeler yer almaktadır.

1. I Numaralı Türbe:

Kasnak:

Kompozisyon: Yatay-düşey istif, makili yazı düzenlemesi

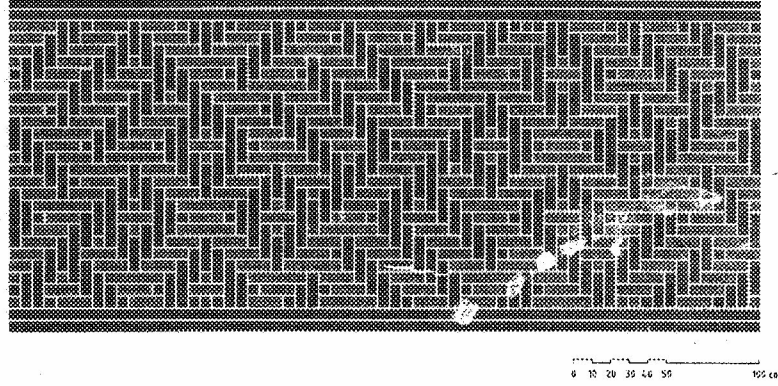
Tanımı: Örgü, sırsız ve firuze sırlı tam ve yarım kesme tuğlalarla küçük kare birimlerden oluşur. Yazıyı oluşturan sırlı kesme tuğlalar dikey birim, sırsız kesme tuğlalar ise yatay birim olarak kullanılmıştır. Her yatay ve dikey sırada tuğlaların bir tuğla ve bir derz arası kalınlığı kaydırılarak istiflenmesiyle oluşan örgüyü alt ve üstten firuze sırlı iki tuğla şerit sınırlar (Çizim 5, Resim 6).

2. İmamzade:

Eksenlerdeki niş yüzeyleri:

Kompozisyon: Yatay-düşey istif

² Verilen tuğla ölçüleri, mekânların iç kısımlarından ve orijinal olduğu tahmin edilen bölümlerinden alınmıştır.

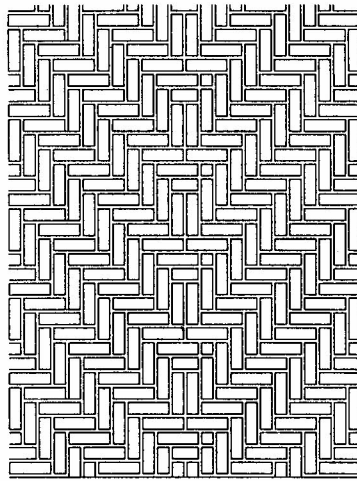
Çizim 5. Nahcivan İmamzadesi, I Numaralı Türbe, kasnak, makili yazı

Tanımı: Örgü, tam ve yarım tuğlalarla küçük kare birimlerden oluşur. Tuğla birimler her yatay ve dikey sırada bir tuğla ve bir derz arası kalınlığı kaydırılarak V harfi şeklinde motifler oluşturur (Çizim 6, Resim 7).

Kemer ve trompların yüzeyi:

Kompozisyon: Yatay-düşey istif

Tanımı: Örgü, tam ve yarım tuğlalarla küçük kare birimlerden oluşur. Tuğla birimler her yatay ve dikey sırada bir tuğla ve bir derz arası kalınlığı kaydırılarak Ters V harfi şeklinde kırık hatlar oluşturulur (Resim 9).

Çizim 6. Nahcivan İmamzadesi, ama mekân, eksenlerdeki niş yüzeyleri, tuğla örgü

3. II: Numaralı Türbe:

Alt kat tonozu yüzeyi:

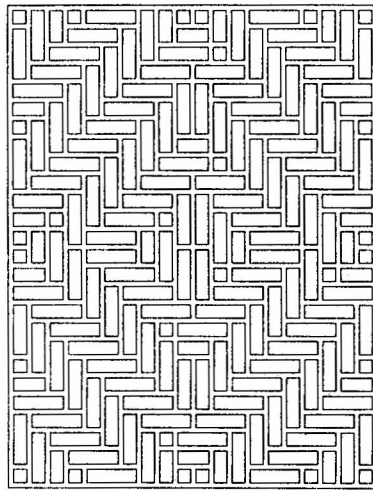
Kompozisyon: Yatay-düşey istif, baklava.

Tanımı: Kompozisyon tam ve yarım tuğlalarla küçük kare birimler oluşturur. Tuğla birimler, her yatay ve dikey sırada bir tuğla ve bir derz arası kalınlığı kaydırılarak istiflenmiş ve iç içe baklava motifleri biçimlenmiştir (Çizim 7, Resim 16).

7. Yapı Tarihçesi ve Tarihleme:

İmam soyundan geldiğine inanılan bir kişinin mezarına bitişik veya çevresine eklenen yapı veya mekânlardan oluşan tarikat yapılarına verilen genel bir isim ve Safevi dönemi için karakteristik bir yapı türü olan İmamzadeler, genellikle mevcut bir türbeye sonradan eklenen cami, mescit veya tarikatın yapısına uygun mekanlardan oluşan bir yapı türüdür (Salamzade-Memedzade 1985: 191)

Belirli bir tasavvufi görüşü paylaşan tarikat mensuplarının, bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları, dini ve tasavvufi eğitim yapılan tarikat yapıları, inşa edildikleri döneme ve yere bağlı olarak farklı şekillerde isimlendirilmişlerdir. Yapılan araştırmalara göre, bu isimler bazı küçük farklar

0 10 20 30 40 50cm.

Çizim 7. Nahcivan İmamzadesi, II Numaralı Türbe, alt kat tonozu, tuğla bezeme

dışında aynı tür yapıları ifade etmektedir. Bu yapıları ifade için *ribat* (Köprülü 1942: 267-278). *zâviye* (Ocak 1978: 247-268; Ocak ve Farukî 1986: 468-476). *hânikah-hângâh* veya *hânkah* (Uludağ-Tanman 1997: 42-46). *buk'a* (İpşirli 1992: 386-387). *savmaa*, *düveyre*, *medrese* (Ocak 1978: 248). *tekke* (Ocak 1978: 249; Tanman 1994: 236-240). *imaret*, *asitane*, *dergah* (Tanman 1991: 484-487) ve *langur* (Golombek-Wilber 1988: 48-49) gibi isimler de kullanılmıştır. Bunların içinde en yaygın olanı *zâviye* ve *hânikahtır*.

Bir mezarlıkta yer alan Nahcivan İmamzadesi, mimari açıdan incelendiğinde bu tanımlı doğrulayan ipuçları

1. I Numaralı Türbe, kuzeye ve batıya eğimli mezarlıktaki ilk inşa edilen yapıdır. Türbenin bugünkü kapısının 1.45 m. yükseklikte ve oldukça alçak olduğunu özellikle belirtmek gerekir.

2. İmamzadenin ilk yapısı kubbeli bölümdür ve türbenin yaklaşık 5 m. kuzeyine türbeden bağımsız olarak inşa edilmiştir. İlk yapının türbeden ayrı olarak inşa edilmesinin nedeni, türbenin kuzeybatı yöndeki çapraz konumu ve arazinin seviye farkı oluşturan eğimli konumudur.

3. İmamzade'nin ilk yapısı ile türbe, sonraki bir dönemde aralarına eklenen tonozlu bir mekânla birleştirilmiştir. İmamzade'nin ilk bölümüyle ikinci bölümü arasındaki dilatasyon izi bu görüşü doğrular. İki bölüm arasında yukarıda da belirtildiği gibi arazinin eğiminden kaynaklanan seviye farkı ikinci bölümün inşa edildiği alanın doldurulmasıyla kısmen giderilmiş ancak, bu bölümün güneyden türbe ile birleşmesi ve türbenin girişinin bu bölümün içinde kalması, zeminin daha fazla doldurulmasını engellemiştir. Bu sorunun çözümü, ilk bölüm ile ikinci bölümün arasının kademeli olarak düzenlenmesi ve kısmen türbe zemininin yükseltilmesiyle sağlanmıştır. Türbenin giriş kapısının alçak olması bu şekilde açıklanabilir. Dış cephede bu tür bir sorun olmadığından seviye eşitlenmiştir. Ancak kesitte de görüldüğü gibi, dış ile iç zeminler farklı seviyededir (Çizim 4).

Yapı topluluğunun ilk yapısı olan I Numaralı Türbe, içten ve dıştan yaklaşık kare planlı, yüksek kasnaklı ve kubbelidir. Kare plan, her dönemde yaygın olarak kullanılması nedeniyle tarihleme için bir veri oluşturmaz. Yüksek kasnaklı türbeler ise 14. yüzyılın sonlarından itibaren yaygınlaşır. Şah-ı Zinde türbe topluluğu içinde yer alan Emir Hüseyin bin Tuğluk Tekin (1376). Şirin Bika Aka (1385-86) Kadızade Rumi Türbesi (1420) yüksek kas-

naklı örneklerdir (Golombek-Wilber 1988: 233-252). Bu türün Anadolu'daki az sayıdaki örneği de 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren inşa edilmiştir. Anadolu'daki yüksek kasnaklı türbelere Sivas Şeyh Hasan Bey Kümbeti (1376) ve Akşehir Seyid Mahmud Hayrani Türbesi (1409) örnek verilebilir (Tuncer: 1992: 103-107, 165-172).

Yapının kubbe kasnağındaki dört "Allah" lafzından oluşan makili yazıların görüldüğü iki türbe tespit edilmiştir. Bunlardan ilki 1322 tarihli Berde Türbesi (Bretanisky 1966: 176-180). diğeri ise 1334-1359 yılları arasında inşa edilen Erdebil Şeyh Şafi Türbesi'dir (Golombek ve Wilber 1988: 362-364).

Yüksek kasnaklı türbeler ile makili yazılı örnekler birlikte değerlendirildiğinde, yapıyı 14. yüzyılın ikinci yarısına veya 15. yüzyılın başlarına yerleştirmek uygundur.

Türbeye bitişik İmamzadenin, bu tür yapıların yaygın olduğu Safevi döneminde (1501-1736) inşa edildiği anlaşılmakla beraber tarihini belirleyeceğimiz bir veri yoktur.

Yapının kuzeyindeki türbenin sekizgen planı, yaygın bir plan tipi olması nedeniyle tarihlleme için bir veri vermez. Ancak, yapının Hint stili kubbesinin, Hintli tüccarların Azerbaycan'la ticari ilişkilerinin yoğunlaştığı ve Bakü'de bir ateşgah inşa ettikleri 18. yüzyılda yapılmış olması mümkündür (Salamzade 1964 : 35-37).

Kaynakça

- BRETANIKY, L. S. (1966). *Zodçestvo Azerbaidhana XII-XV vv*, Moskova.
 GOLOMBEKŞ L.-Wilber, D. (1988). *The Timurid Architecture Of Iran and Turan I-II*, Princeton.
 İPŞİRLİ, Mehmet. (1992). "Buk'a", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6 : 386-387.
 KÖPRÜLÜ, M. Fuad. (1947). "Ribat", *Vakıflar Dergisi*, 2: 267-278.
 OCAK, Ahmet Yaşar. (1978). "Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 12: 247-26.
 OCAK, A. Y.-FARUKÎ, S. (1986). "Zâviye", *İslam Ansiklopedisi*, 13: 468-476.
 SALAMZADE, A.V. (1964). *Arhitektura Azerbaydjana XVI-XIX*, Baki.
 SALAMZADE, A.V. (1976). *Acemi Ebu Bekr Oğlu ve Nahcivan Mimarlığı Abideleri*, Baki: Işığ Neşriyat.
 SALAMZADE, A.V.-MEMED-ZADE, K. (1979). *Arazboyu Abideler, Pamyatniki Na Arakse*, Bakü: İlm Neşriyat.

- SALAMZADE, A.V.-MEMED-ZADE, K. (1984). Pamyatniki Arhitekturu Nahcivani, Baki.
- SALAMZADE, A.V.-MEMED-ZADE, K. (1985). *Azerbaycan Mimarlığı'nın Nahcivan Mektebi Abideleri*, Baki: İlm Neşriyat.
- TANMAN, M. Baha. (1991). "Âsitâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3: 485-487.
- TANMAN, M. Baha. (1994). "Tekkeler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 7: 236-240.
- TUNCER, Orhan Cezmi. (1992). *Anadolu Kümbetleri-3-Beylikler Ve Osmanlı Dönemi*, Ankara: Adalet Matbaacılık.
- USEYNOV, M.-BRETANİSKY, L.-SALAMZADE, A. (1963). *İstoria Arhitekturu Azerbaidhana*, Moskova.

KIRGIZİSTAN'DAKİ SON GELİŞMELER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Hüseyin TUTAR

Özet

Bu çalışma, Kırgızistan'da son aylarda ortaya çıkan sivil ayaklanmaların nedenlerine ilişkin bir değerlendirme niteliğindedir. Sovyetlerin dağılması ile birlikte bağımsızlığına kavuşan Kırgızistan Cumhuriyeti, demokrasi ve serbest piyasa yönünde siyasi bir irade ortaya koymuştur. Bu nedenle, Orta Asya Ülkeleri İçinde “demokrasi adası” ünvanını kazanmış bir konuma sahiptir. Ancak anlaşılmaktadır ki, kurumlarının henüz tam oturmaması nedeniyle, söz konusu adada depremler yaşanmaktadır. Bu depremlerin başlıca nedenleri, siyasi örgütlenmenin halkın taleplerini dikkate almaması, özellikle ekonomik olarak beklentilerini karşılamaması ve Kuzey ve Güney Kırgızlar arasında var olan “farklı yaşam tarzları”nın siyasi hesaplara alet edilmesi olarak sıralanabilir. Uluslar arası aktörlerin, ülkedeki yapısal sorunlar nedeniyle Kırgız halkında oluşan huzursuzluğu kendi hesaplarına kaydardıkları ve bu zemini kullandıkları anlaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kırgızistan, Kuzey ve Güney Kırgızlar, Özbekler, Fergana Vadisi, SSCB, Askar Akaev, Kırgızistan Komünist Partisi, 2005 Kırgız sivil devrimi, Kırgızistan'da sosyal huzursuzluk.

An Evaluation of the Recent Developments in Kyrgyzstan

Abstract

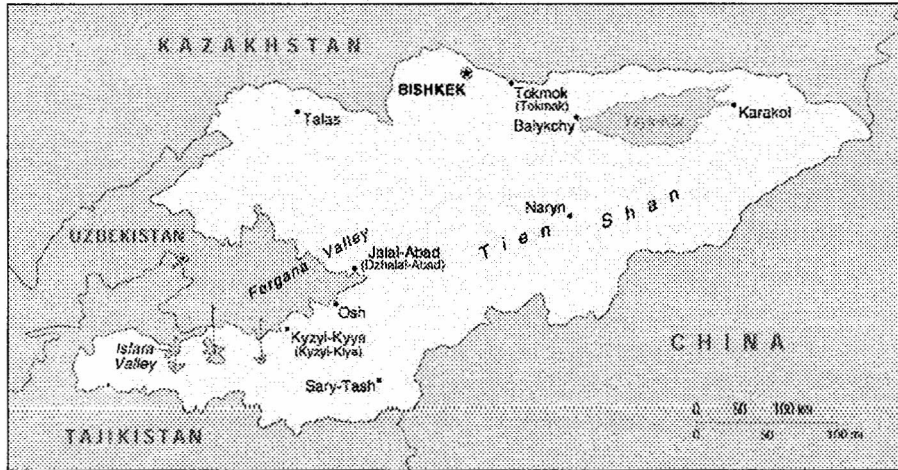
This study attempts to evaluate the reasons for the social uprising that has occurred recently in Kyrgyzstan. Kyrgyzstan Republic gained independence after the dissolution of the USSR and has taken major steps in the development of democracy and free market. Therefore, she has earned the title of “The Island of Democracy” among the Central Asian countries. However, it can be observed that since these institutions were not firmly established; social uprising occur. The basic reasons for the social unrest are as follows: in disregard for the wishes of the public in the formation of the political organizations, failure in fulfilling the economic demands of the public and the use

of the cultural differences between the North Kyrgyz and the South Kyrgyz for the political ends. It can be said that international powers are trying to manipulate in their own interests.

Key words: Kyrgyzstan, North and South Kyrgyz, Uzbeks, Fergana Valley, Askar Akaev, Kyrgyztan Communist Party, 2005 Kyrgyz Soçail Revolution, Socail unrest in Kyrgyzstan.

Giriş

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Dünya'nın Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında bir rekabet ve güç mücadelesi arenasına dönüşmesi genelde "ideolojik kamplaşma" biçiminde kendisini gösteriyordu. Ancak, 20. yüzyılın son on yılında rakiplerden birinin (SSCB) sahayı terk etmesi ile artık "globalleşme" sürecinin başladığına inanılmaktadır. Globalleşme, küreselleşme ya da dünyanın tek kutuplu oluş sürecinin kapitalist piyasanın sosyalist ekonomik düzene üstünlüğünün de bir kanıtı olarak kabul edilebilir. Sosyalist Blok içinde yer alan bir çok etnik grup, bağımsızlıklarını ilan ederek, ulus-devlet inşa çabalarına girişmişlerdir. Aynı zamanda, her şeyin merkezden düzenlendiği, sosyalist ekonomiden liberal ekonomiye geçmişlerdir.

Sovyetler Birliği'nin özellikle 1989'dan 1991'e kadar, içine düştüğü derin krizden kurtulamaması nedeniyle merkezi yönetim sistemi fiili olarak çökmüştür. Bu nedenle, Kırgızistan bu süreçte bağımsızlığını erken ilan eden (31 Ağustos 1991) bir cumhuriyettir. Bağımsızlıktan bu yana Kırgızistan, demokratik sisteme ve serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecini yaşayan bir ülke konumundadır. Demokratik kurumsal mekanizmaların ve serbest ekonominin işleyişi ile ilgili hiçbir tecrübesi olmayan bu ülkenin bir anda bu sisteme alışması mümkün değildir.

Türkiye, Kırgızistan ile tarihsel bağları olan bir ülke olarak, ekonomik, eğitim, kültürel ve siyasal anlaşmalar imzalamış ve bu süreçte kardeş cumhuriyetler olarak ilan ettiği Türk Cumhuriyetleri'nden Kırgızistan ile münasebetlerini geliştirmeye çalışmıştır. Bu sürece paralel olarak, Kırgızistan'dan öğrenciler getirilip Türkiye'nin muhtelif üniversitelerinde eğitimlerini tamamlamaları sağlanmaktadır.

Demir Perde olarak adlandırılan Sovyet dönemi'nde söz konusu ülkelere gitme imkanı olmadığından bu döneme ilişkin ciddi bir bilgi boşluğunun olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, "Demir Perde"nin yıkılması ile Türk araştırmacıları, müteşebbisleri adeta bölgeyi yeniden "keşfe" başladılar. Okumakta olduğunuz bu makale de böyle bir merakın sonucunda, bir doktora programı nedeniyle 20.06.2004-05.09.2004 tarihleri arasında, alan araştırması niteliğinde olup Kırgızistan'ın önde gelen muhalif gruplar, sivil toplum kuruluşları, medya örgütleri ve en önemlisi de halk ile yapılan mülakatlardan elde edilen kanaatlere dayanmaktadır.

Kırgızistan

Kırgızistan, coğrafi olarak, Orta Asya'nın güney doğusunda, dağlık bir ülke olarak kabul edilir. 195.000 km² olan ülkenin yüz ölçümü 5 milyona yakın insanı barındırmaktadır. Ülkenin yüz ölçümü; Hollanda, Belçika, Portekiz ve İsviçre'nin toplam yüz ölçümlerine eşit bir orandadır. Ancak homojen olmayan nüfusta temel üç etnik grubun belirleyici olduğu söylenebilir. Bunlar; Kırgızlar (%54), Ruslar (%20) ve Özbekler (%13)'dir. Diğer etnik kategorilerin oranı toplam olarak %13 dolayındadır. Bunların arasında; Dunganlar, Uygurlar, Koreliler, Ukraynalılar, Almanlar, Kazaklar, Ahıska Türkleri vs yaklaşık 80 etnik grup mevcuttur (Women and Men In The Kyrgyz Republic 2003: 13).

'Kırgız', kelime olarak Orhon Yazıtlarında mevcuttur. Bilindiği gibi Orhon Nehri Moğolistan'a doğru akar ve Türklerin önemli tarih öncesi kaynaklarından birisidir. Çin yıllıkları üzerinde yapılan etnografik çalışmalara göre Kırgızlar, Sibirya bölgesinin, Yenisey Vadisi'nin üst taraflarından bugünkü Kırgızistan'a gelmişlerdir (Koldys 2002: 520).

Kırgızları bölgedeki diğer gruplardan, özellikle Kazaklardan, ayırmak için Ruslar, 18 yüzyıldan 1920'lere kadar Kara Kırgızlar olarak adlandırmışlardır (Capisani 2000: 221-225). Gerçekte Kırgızlarla Kazaklar arasında ne giyim ve yaşam tarzı ne de fiziksel yapı bakımından farklılık vardır. Bu, özellikle Kırgızistan'ın kuzeyinde yaşayanlar için daha da geçerli bir durumdur.

Rusların Orta Asya'ya aktif bir biçimde girişi sömürgecilik faaliyetlerinin başlangıcı olan 1800 yıllarına tekabül eder. 1820-1840 arası Rusların Kazak ovalarına girmeye başladığı dönem olarak kabul edilir. 1840'larda Rus Yerleşimciler Isık-Göl'e ulaşırlar. 1865'te Kuzey Kırgıztan'ın hemen hepsini kontrol altına alan Ruslar, ancak 10 yıl sonra 1875'te Hokand Hanlığı'nı yıkmaları üzerine Güney Kırgızistan'ı ele geçirebilmişlerdir.

25 Haziran 1916'da Çar II. Nicholas 19-43 yaşlarındaki Orta Asya'daki tüm erkeklerin fabrikalarda ve savaş faaliyetlerinde görevlendirilmesine yönelik bir seferberlik fermanı yayınlayınca Orta Asya'da Rus hakimiyetine karşı isyanlar başladı. 6 Ağustos 1916'da Bişkek'te ayaklanan Kırgızlar 2000 Rus yerleşimcisini öldürdüler. Buna karşılık Ruslar çok sert bir tepkide bulunarak 780.000 Kırgız'dan 100-120.000 arasında insanı katlettiler (Koldys 2002:522).

Kırgızistan'da bu esnada gerek Rusya'ya ve gerekse Sovyetlere karşı olan ve mukavemete hazır, kendi iç işlerine müdahale edilmesini istemeyen Pan-Türkist ve Pan-İslamist akımlar da vardı. Din adamlarının öncülüğündeki Pan-İslamist hareketin üssü Fergana Vadisi, bu hareketin adı ise Basmacı hareketidir. Tataristan'daki Pan-İslamist hareketin öncülüğünü Sultan Galiev yapmıştır. General Enver Paşa Pan-Türkistan ideali için de "Basmacı Hareketi"ni desteklemiştir (Abazov 2002:529).

Türkistan'ın farklı cumhuriyetlere ayrılmasının altında yatan temel etken, Türkçülük ve İslamcılık akımlarını parçalamaya yönelikti. Sovyet yetkilileri, ulusal kimliklerin yaratılmasının teşvik edilmesi halinde, bu bölgeyi yönetmenin daha kolay olacağını düşünüyorlardı Aksi taktirde birleşik bir mil-

liyetçi ve İslamcı cephenin yenilmesinin zor olduğuna inanıyorlardı. Sovyet döneminde çizilen Cumhuriyetler'in sınırlarında bu mantık etkili olmuştur. Örneğin, Fergana; Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan arasında, Yedisu ise Kırgızistan ve Kazakistan arasında paylaşıldı. Bu paylaşım, her ülkenin içinde azınlıkların varlığını öngörüyordu. Bunun temel nedeni, bu azınlıkların güçlü ulusal hareketler çıkarmalarını önlemek içindi. Gerçekten de 1992'da Özbekler ile Kırgızlar arasında çıkan çatışmada 300'e yakın kişi hayatını kaybetmiştir (Raşid 1996: 175). Yine keyfi olarak çizilen bu sınırların sonucu, Semerkant ve Buhara gibi Tacik şehirlerinin Özbekistan'a verilmesi, Özbek şehri Oş'un ise Kırgızistan'a verilmesi, aradan on yıl geçmesine rağmen ülkeler arasında fiili olarak çözülmemiş sorunlar olarak durmaktadır.

Akaev, Sovyetlerin Bir Tercihi mi Yoksa Bir Tesadüf mü?

Asker Akaev, Kırgızistan'ın bağımsızlık sürecinde önemli rol oynamış akademisyen bir kimliğe sahiptir. S. Petersburg'ta fizik profesörü olarak görev yaparken Sovyet makamları tarafından Kırgızistan Komünist Partisi'nin (KKP) başkanlığına önerildi. Kırgızistan ve belki de Sovyet tarihinde Komünist Parti'den yetişmediği halde Parti'nin başına geçen tek şahsiyettir. Zira Komünist Parti derken sadece sıradan bir parti olarak anlaşılmamalıdır. Kırgızistan bölgesine hükmeden yegâne idari kadronun konuşlandığı merkez olarak anlaşılmalıdır. Yani bölgenin kalkınma plan ve stratejileri başta olmak üzere merkezden (Moskova) gelen tüm taleplerin akis bulduğu en önemli-organ. Bu nedenle, eğitim, kültür, sağlık ve tarım gibi toplumu ilgilendiren tüm alanların en yüksek mercii Komünist Parti idi. Zira KKP, SSCB'nin Komünist Partisi'nin bir uzantısı niteliğindedir (Heap, Baimatov ve Stakeeva 2002: 13). İşte Akaev bu göreve dışarıdan getirilen ilk isimdi. Genelde bu gibi kilit noktalara parti içinden atamalar yapılır, ancak Akaev bir istisnaydı.

Peki neden Akaev? Bu sorunun cevabı önemlidir. Zira bu sorunun cevabı doğru verildiği takdirde Kırgızistan'ın içinde bulunduğu karmaşa önemli ölçüde açıklığa kavuşmuş olur.

Kırgızistan, coğrafi ve kültürel açıdan kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılarak incelenebilir. Bu ayırım keyfi değil bir olguya işaret ettiği için önemlidir. Akaev'in tercih edilmesi de bu olguya bağlı bir durum gibi gözükmektedir. Coğrafi açıdan ülkenin kuzey ve güney olarak ayrılması tamamen

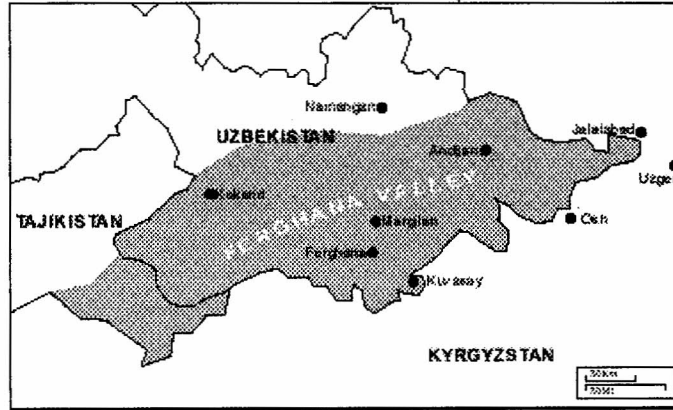
coğrafi yapıdan kaynaklanmaktadır. Dağların fiziki bir engel oluşturması nedeniyle kuzey-güney arasında ciddi farklılıklar yaşanmaktadır. Bu farklılıkların başında ekonomik, kültürel, dinsel ve etnik farklılıklar gelmektedir.

Ekonomik alandaki farklılıklar öncelikle tarım ve sanayi olarak nitelendirilebilir. Güneydeki halkın yegâne geçim kaynağının tarım ve hayvancılık olduğunu söylemek mümkündür. Zira güneydekilerin Fergana Vadisi'ne yakın olmaları tarımsal faaliyetlerle uğraşmalarını gerektirmiştir. Çok verimli olan Fergana Vadisi bu yapısından dolayı tarih boyunca kavimlerin mücadele alanı olmuştur.

Fergana Vadisi Orta Asya'nın incisidir. Fergana tarihi anlaşılmadan Orta Asya tarihi eksik kalır. Tien Shan (Tanrı Dağları) dağlarının yükseltilerinin bitmesiyle yavaş yavaş Fergana Vadisi'ne giriş yapılır. İşte bundan sonra Kırgızistan'ın güney kesimleri başlar. Celal Abad, Üzgen ya da Özgen (bir zamanlar Karahanlı'ların Başkenti) ve 2003'te 3000.yılı kutlanan tarihi Oş kenti bu bölgenin önemli üç kentidir.

Buradaki halkın yaşam tarzı kuzeydekilerden önemli ölçüde farklılık gösterir. İnsan, Fergana Vadisi'ne iner inmez farklı bir kültürel atmosferle karşılaştığını hisseder. İslam, geleneksel yaşam tarzına sahip olan bu halkın derin şuuruna nüfuz etmiştir. Yetmiş yıllık Sovyetleştirme operasyonuna rağmen, güneydeki halkın yaşam tarzı kuzeydeki halkın yaşam tarzından farklı olduğu hemen anlaşılır. Bunun temel nedenlerinden biri ve belki de en önemlisi, sınırların olmadığı ve hatta anlamsız olduğu dönemlerde Buhara, Semerkant gibi tarihi İslam kentlerinin çekim alanlarıyla bütünleşmiş olmasıdır. Bilindiği gibi Buhara, Semerkant gibi yerler Özbekistan'ın sınırları içerisinde ve halkı Özbek'tir. Oş, Celal Abad gibi Kırgız kentlerinin bunlarla nasıl bir ilişkisi vardır? İşte sorun da burada yatmaktadır. Onun için Fergana anlaşılmadan Orta Asya tarihi anlaşılmaz, eksik kalır, kanaatini taşımaktayım.

Oş, Celal Abad ve Üzgen gibi kentlerin şehir merkezleri % 60 oranında Özbek nüfusundan oluşmaktadır. Ancak kentleri kırsal kesimleri ile birlikte düşündüğümüzde Kırgız nüfusun daha fazla bir kemiyete sahip olduğu anlaşılmaktadır. Zaten Fergana Vadisi'nin sınırlarının 1926'da Joseph Stalin döneminde, kültürel sınırların siyasi sınırlara tekabül etmeyen bir biçimde çizilmesi halkları ve ilerideki muhtemel siyasi organizasyonları daha iyi manipüle etmek içindir.

Kaynak: TABYSHALIEVA, Anara. *The Challenge of Regional Cooperation in Central Asia: Preventing Ethnic Conflict in the Fergana Valley*, United States Institute of Peace, 1999, s. iv

Kırgızistan'ın Oş kentine giderken Özbek topraklarından geçmeniz gerekiyor. Celal Abad'tan Oş'a Özbek topraklarından yarım saatte yetişebilmek mümkün iken pasaport vs. gümrük işlemleri şoförleri bıktırdığından yaklaşık bir buçuk saat dolambaçlı yoldan gitmeyi tercih ediyorlar. Özbekistan sınırı-

nın Oş kentine sadece on beş dakikalık bir mesafede olduğunu söylemem olayın daha iyi anlaşılmasını sağlar.

Tarih boyunca kabile yaşamına sahip olan Kırgızlar, Sovyet Dönemi'nde de bu alışkanlıklarını sürdürmüş ve büyük bir kısmı şehir dışında, kırsal kesimlerde yaşamayı alışkanlık haline getirmişlerdir. Bu nedenle, modernleşmenin getirdiği bireycilik anlayışı Kırgızlara sirayet edememiştir. Geniş akrabalık bağlarına sahip olan Kırgızlar, Fergana'ya hakim olan kültürden derinden etkilenmişlerdir.

Tarihsel olarak, ülkenin kuzeyindeki Kırgızlar, coğrafi nedenler başta olmak üzere dinin etkisinden uzak bir yaşam sürmüşlerdir. Dini duygularının zayıf olması nedeniyle Rusların yaşam tarzına hızla adapte olmuşlardır. Zaten Ruslar ülkeye kuzeyden akın etmişlerdir. 1865'te ülkenin kuzeyini tümüyle ele geçirmişlerdir. Ülkenin kuzeyinde bulunan kentler şunlardır: Narin, Talas, Issık-Göl ve Çuy (Bişkek bu bölgenin içinde bir şehir) bölgeleridir. Bu bölgelerde Ruslara karşı fazla direniş olmamıştır. Direnişin büyük bir kısmı güney kentlerinden gelmiştir. Özellikle, güneydeki alimlerin direnişi örgütlemesiyle Ruslarla çok kanlı çarpışmalar olmuştur. Zira bu bölgede Hokand Hanlığı'nın varlığı nedeniyle böyle bir örgütlenme söz konusudur. Kırgızlar, Hokand Hanlığı'nın askeri kanadını oluşturmuşlardır. Hokand Hanlığı ise farklı kavimlerden oluşan bir konfederasyon niteliğindedir ve Ruslara karşı şiddetli direniş ya da cihad hareketleri örgütlemişlerdir. Fergana Vadisi, Basmacı Hareketi'nin ya da Pan-Türkist hareketlerin merkezi olarak da görülebilir. Zira din faktörü nedeniyle, İstanbul'daki Hilafet'e bağlı bir niteliği vardı. Bu nedenle, Ruslar ve onların uzantıları olan Sovyetlerin ülke yönetimine güneyden birisinin seçilmesini istememişlerdir. Gorbaçov'un da, bir zamanlar danışmanlığını yapmış olan ünlü yazar Cengiz Aytmatov, glasnost sürecinde bu aklı verenlerin başında gelmektedir. Bir akademisyen olan Akaev'in KKP'nin başına geçmesi ve daha sonra Cumhurbaşkanı olması tesadüfi değildir. Bunda Aytmatov'un da etkisi büyüktür. Ancak güneylilerin isyanı ya da Lale Devrimi olarak nitelendirilen bu süreçte, kendisi Belçika Büyükelçisi ve oğlu da Dışişleri Bakanı olan Aytmatov'un da büyük bir yara aldığına inanılmaktadır. Zira, muhalif bir çok kişi Aytmatov gibi saygın bir aydın ve yazarın Akaev'in politikalarına muhalefet etmemesini kınamaktadır.

Bu günkü muhalefet liderlerinin köken olarak güneyli olmaları onların yönetimde yer almamalarında etkili olmuştur. Devlet kadrolarının çok büyük bir kısmı kuzeylilerin elinde ve özellikle devrik lider Akaev'in akrabalarının

elinde idi. Akaev, Bişkek'ten Issık-Göl'e giderken yaklaşık 70-80 km uzaklıktaki **"Kemin"** bölgesindendir. Bu nedenle, gerek kuzeyde ve gerekse güneyde görüştüğüm bir çok muhalif isim (bana) yönetimden şikayet ederken *Komünizm gitti Keminizim geldi, ne değişti?* sorusunu yöneltiyorlardı.

Kuzey-güney ayrımında halkın birbirine karşı da farklı kalıpyargıları vardır. Örneğin, kuzeyliler kendilerini gerçek, hiç bozulmamış Kırgız olarak algılar ve ifade ederken Güneylileri Özbekleşmiş ve Kırgızlıkları dejenere olmuş olarak tanımlamaktadırlar. Güneydekilerde bu suçlamayı tersinden yapmaktadırlar. Onlarda kuzeylileri Ruslaşmış olarak algılamaktadırlar.

Ülkedeki yolsuzlukların, mafyanın varlığı ve muhalif tüm seslerin meşru olmayan yollardan susturulmaya çalışılması Kırgızistan'ı bugünkü zemine çekmiştir¹. İşsizliğin hat safhada olduğu, ekonomik beklentilerin karşılanmadığı güvenliğin tam olarak sağlanamadığı bir ortam sivil isyana davetiye çıkarmıştır. Liberal ekonomiye geçiş sürecinde boşluğa düşen halkta; ülke kaynaklarının peşkeş çekildiğine, Kanada firmasının çıkardığı tonlarca altının Akaev ailesinin hesabına yabancı bankalara yatırıldığına dair şayiaların, taksicisinden, fırıncısına kadar insanlar arasında dolaşan "vukuu şüyüundan beten" dedikoduların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dedi kodular, ülkedeki sorunlarla birleşerek bir müddet sonra iktidarın aleyhine dönmüştür.

Açıkça şunu ifade etmek gerekir ki, ABD, bugün gelinen noktada bu yapıyı kendi hesabına kullanmayı başarmıştır. Örnek olarak, muhtelif fonlarla desteklediği radyo ve gazeteler başta olmak üzere, ülke genelinde 3000 ile 5000 arasında NGO (Sivil Toplum Örgütü) olduğu tahmin edilmektedir.

¹ Center of Public Opinion Studies and Forecasts ve United Nations Development Program'ın "Kırgızistan'da Yolsuzluk Bişkek-2000" adlı çalışmalarında yolsuzlukla ilgili ilginç bilgiler verilmektedir. Buna göre, Kamudaki yolsuzluk, Kazakistan, Ukrayna, Litvanya, Moldova, Rusya gibi ülkeler arasında en yüksek oranda gösterilmektedir. Yine halkın kanaatine göre, yolsuzluk ve hükümetin halkın zenginliğini talan ettiğine olan inanç ise diğer kategorilerin içerisinde en üst seviyede yer almaktadır (Corruption in Kyrgyzstan, Bişkek, 2000).

Hemen şunu da belirtmek gerekir ki, muhaliflerin Rusya ile ipleri koparma şansı yoktur. Açıkçası halkın da böyle bir beklentisi yoktur². Zira nüfusun % 20'si Rustur, ticaretin % 60'ı Rusya ile yapılmaktadır. Bunun yanında ülkede iş bulamayan 600-700.000 dolayında Kırgız'ın Rusya'da çalıştığı tahmin edilmektedir. Kaldı ki bakanlardan milletvekillerine ve sokaktaki vatandaşlara kadar Başkent Bişkek Rusça konuşur, Kırgızca değil. Zira Kırgızca avam dili olarak algılanmakta ve kullanılmamaktadır. Nitekim devletin resmi dili de Rusça'dır ve yazışmalar Rus dili ile yapılmaktadır. Bir Kırgız genci kendi televizyonundan çok Rus televizyonlarını izlemekte, Rus müziğini dinlemekte ve Rus gazetelerini okumaktadır. Jokorko Keneş³'ten çok Duma'da olan gelişmeleri bilir.

Manzara doğru okunduğu takdirde, kültürel, ekonomik ve siyasi yönden bu kadar bağımlı olan bir ülkenin Rusya ile ipleri koparması mümkün olmadığı anlaşılır. ABD'nin başarısı olarak gösterilen söz konusu sivil devrim Kırgızistan'ın kendi şartlarında var olan durumun ABD tarafından kullanılmış halidir. Nitekim, Kurmanbek Bakiyev koltuğa oturur oturmaz Rusya ile bir problemleri olmadığını belirtmiştir. Bir müddet sonra gerçekler anlaşılacaktır. Ancak şu andaki durum ABD tarafından propaganda amaçlı olarak bir müddet kullanılacak gibi görünmektedir.

Kırgızistan'da Muhtemel Çatışma Alanları

Kırgızistan'ı bekleyen iki temel tehlikeden ilki, Özbek-Kırgız çatışması, ikincisi ise Kırgız-Kırgız çatışmasıdır.

1992'deki Kırgız-Özbek çatışmasında resmi rakamlara göre 200'den fazla insan ölmüştür. Fakat daha sonra durum istikrara kavuşmuş ve şu anda güney kentleri sakin bir hayat sürmektedir. Ancak bu sükûneti Kırgızistan iki şeye borçludur. Birincisi Akaev'in politikaları, ikincisi ise Özbekistan Devlet

² Kırgızistan'da 2000 yılında BM Geliştirme Programı tarafından yapılan seçmen eğilimlerini belirleme anketinde yer alan soru maddelerinden birinde; "Kırgızistan için potansiyel müttefik olarak hangi ülkeyi görmektesiniz?" şeklindeki bir soruya, halkın %77'sinin Rusya'yı tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Buna karşılık ABD'yi potansiyel müttefik olarak görenlerin oranı ise sadece %1.0 olduğu gözlenmiştir.

³ Kırgızistan Meclisi

Başkanı İslam Kerimov'un politikalarıdır. Özbekistan yönetimi çok diktatörce hareket etmekte ve hiçbir demokratik talebe olumlu yanıt vermemektedir. Muhalefeti sindiren ve temel insan haklarını hiçe sayan bu yönetim ülke içindeki Özbekleri rahatsız ettiği gibi ülke dışındaki Özbekleri de ürkütmektedir. İşte tam bu aşamada Akaev genel olarak azınlıklara ve özel olarak güneydeki Özbeklere, kendi dillerinde eğitim yapma olanağı başta olmak üzere her alanda Kırgızlarla eşit haklar tanımaktaydı. Bu nedenle, aslında milliyetçi olan Özbekler, Özbekistan'daki despot yönetim yerine kendilerine daha hoşgörülü olan Akaev yönetimi altında huzurlu bir yaşamı tercih etmektedirler. Zira Akaev'in politikası, "Kırgızistan, Kırgızistan'da yaşayanların evidir", şeklindeki etnik bir kimliğin (ki bu bağlamda Kırgızlar) bu toprakları sahiplenmesinden ziyade anayasal güvenceye kavuşmuş vatandaşların paylaştıkları bir ülke olarak Kırgızistan'ı görmektedir.

Bugünkü muhaliflerin sorunu tam da bu noktada baş göstermektedir. Zira onlara göre Akaev, Özbeklerin desteğini almak ve koltuğunu sürekli tutmak ve sağlamlaştırmak için Kırgızlardan daha fazla Özbeklere değer vermektedir. Eğer söyledikleri sadece Akaev'i devirmek için bir propaganda değil de gerçekten Özbeklerin üzerine gider veya siyasî ayrımcılık yaparlarsa o zaman etnik çatışmaların baş göstermesi kaçınılmazdır. Ancak, böyle hassas konular üzerinde daha ihtiyatlı davranırlarsa güneydeki istikrar devam eder. Kısacası, Kırgızistan'ın güneyindeki istikrar, ülkenin iç dinamiklerinden değil de Kerimov'un uygulamış olduğu despotik yönetime bağlı olduğu söylenebilir.

İkinci çatışma alanı ise "Kırgız-Kırgız" çatışmasıdır. Bununla kastettiğimiz şey kuzeydeki Kırgızlarla güneydekilerin güç mücadelelerine girmeleridir. Zira Kuzeydeki Kırgızlar Güneydekileri Özbekleşmiş olarak görürken, güneydekilerde kuzeydekileri Ruslaşmış olarak algılamaktadırlar. Siyasiler, söz konusu kültürel farklılıkları abartır, yönetim mekanizmasını ele geçirmenin bir aracı olarak görürlerse, o zaman "Kırgız-Kırgız" ya da "Kuzey-Güney" çatışması beklenebilir. Nitekim ilk çatışmaların Celal Abad ve Oş kentlerinden başlaması tesadüfi değil. Kuzey-Güney ikileminin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak

Kırgızistan'da meydana gelen son olaylarla birlikte ülkeye henüz istikrar, huzur ve güven gelmemiştir. Ülkede hâlâ dengeler tam oturmuş değildir.

Açıkçası 2005 Temmuz ayında yapılması planlan Cumhurbaşkanlığı seçimi kilit bir öneme sahiptir. Zira Kırgız anayasası cumhurbaşkanına gerçekten çok geniş yetkiler vermektedir. Bu nedenle, cumhurbaşkanlığı ülkenin kaderini belirleyen bir makam niteliğindedir.

Ancak, Kırgızistan'daki olaylar, sadece cumhurbaşkanlığı seçimine indirgenmemesi gereken yapısal sorunları içerisinde barındırmaktadır. Ekonominin düzgün ve istikrarlı olmaması, insanların serbest piyasaya alışamaması, yolsuzluk, adam kayırma, işsizlik ve güvenlik gibi sorunların hat safhada bulunması ülkenin önünde duran ve acil çözüm bekleyen sorunlar olarak görülmektedir. Bu sorunlara çözüm bulamayan hiçbir iktidarın uzun ömürlü olması beklenmemelidir.

Güney Kırgızistan'daki Kırgızların milliyetçilik eğilimleri daha fazladır. Şu anda, cumhurbaşkanı ve başbakan yetkilerini elinde bulunduran Kurmanbek Bakiyev başta olmak üzere, Hukuk ve Adalet Bakanı da güneylidir. Kısacası, Devletin kilit noktalarına güneydeki Kırgızlar yerleşmiş bulunmaktadır. Denge politikası gütmeksizin aşırı bir milliyetçi politika gütmeleri durumunda, ülke nüfusunun % 13'ünü ve güneyin şehir merkezlerinin önemli bir kısmını oluşturan Özbeklerin ayaklanmalarına sebep olabilirler. Bu nedenle, eski cumhurbaşkanı Akaev'in politikalarından biraz daha sert fakat bunun ötesine taşmayan bir politika tercih etmeleri beklenebilir.

Devlet yöneticilerinin bürokratik makam ve kadroları "Kuzey-Güney"li vatandaşlar arasında dengeli bir biçimde dağıtması, ayrımcılık yapmaması ve bu konularda halkı ikna edebilmesi olayların yatışmasında etkili olabilir.

Kaynakça

- ABAZOV, Rafis, (2002). "Bağımsız Kırgızistan." H. CELAL GÜZEL, K. ÇİÇEK ve S.
KOCA (Eds.), *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, No: 19.
CAPISANI, G.R., (2000). *The Handbook of Central Asia: A Comprehensive Survey of the New Republics*, London/New York, I.B.Tauris Publishers.
HUSKEY, Eugene, (1997). "Kyrgyzstan: the fate of political liberalizatin". K. DA-WISHA
(Ed.), *Conflict, Cleavage and Change in Central Asia and Caucasus*, UK: Cambridge Ün. Pres.
HVOSLEF, Erlend H., (1997). "Tribalism and Modernity in Kırgızia." Sabour and Viktor

- (Eds.), *Ethnic encounter and culture change*, London: Bergen.
- HEAP, Simon; BAİMATOV, Bakyt; HEAP, Simon. *Sivil Society In Kyrgyz Republic*, INRAC (International NGO Training and Research Centre), Unpublished Textbook.
- KOLDYS, Gregory R., (2002). "Kırgızların Siyasal-Tarihsel Bir İncelenmesi." H. CELAL
- GÜZEL, K. ÇİÇEK ve S. KOCA (Eds.), *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, No: 19.
- Population of Kyrgyzstan*, Bishkek: National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic, 2004.
- TABYSHALIEVA, Anara, (1999). *The Challenge of Regional Cooperation in Central Asia: Preventing Ethnic Conflict in the Fergana Valley*, United States Institute of Peace, s. iv
- Women and Men In The Kyrgyz Republic*, Bishkek: National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic, 2003.

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Amaç ve Kapsam

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 2004 Güz döneminde H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün yayın organı olarak yayın hayatına başlamıştır. Dergi, Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez Mayıs ve Kasım aylarında yayımlanır. Dergi, Türk kültürü alanında, disiplinler arası anlayış çerçevesinde, sosyal, kültürel, ekonomik, politik, uluslar arası ilişkiler, teori, uygulama ve metodolojileri konularında eleştirel bir bakış açısını özümsemiş, çağdaş ve tarihi konularda özgün, yorumlamalı, çözümlemeli araştırma ve incelemelere yer verir.

Yazarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar

1. Yazarlar, her tür haberleşmeyi aşağıdaki adresle yapmalıdır.

Hacettepe Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Beytepe Kampüsü 06532, Ankara.
Tel: + 90.312.2976771-2
Belgeç: + 90.312.2976771
E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr

2. Yazarlar, yazılarını üç kopya halinde göndermelidir.

3. Yazıların 10.000 kelimeyi geçmemesine özen gösterilmelidir.

4. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 200 kelimeyi aşmayan bir özet ve beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.

5. Yayın Kurulu, yayımlanması kabul edilmiş yazıların, son haliyle bilgisayar disketine kaydedilmiş bir nüshasını da talep eder.

6. Yazar, Dergide yayımlanmış yazısının telif hakkını H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ne devretmiş olduğunu kabul eder.

7. Yayımcı, her makalenin 20 adet ayrı basımını ücretsiz olarak yazarına verir.

Yazı Düzeni

1. Yazı nüshaları Times New Roman yazı tipinde, A4 boyutunda kağıtların tek yüzüne 1,5 satır aralıkla ve 11 punto yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında en az 2,5 cm. boşluk bırakılmalıdır.

2. Açıklamalar için yapılan dipnotlar, metin içerisinde üst yazı (superscript) şekillerle gösterilmeli ve sayfa altına verilmelidir.

3. Tablo ve şekiller, yazının sonuna ayrı sayfalar halinde eklenmeli ve yerleri metin içinde belirtilmelidir.

4. Alıntılar ve atıflar için kaynak verme, dipnot şeklinde değil, metin içinde kısa atıf sistemi kullanılarak, yani (Özönder 2000: 68; Sağlam 1999a, 1999b, Yılmaz 2001) şeklinde gösterilmeli ve kaynaklar, yazı sonunda, aşağıdaki gibi alfabetik düzende tam künye halinde sıralanmalıdır.

Kaynaklar dizininde aşağıdaki düzene uyulmalıdır.

Kitaplar için :

Yazar SOYADI, Adı/Adları, (yıl). *Kitap adı*, Basıldığı yer, Yayın evi.

Derleme Kitaplar için :

Derleyen SOYADI, Adı/Adları, (yıl). *Derleme kitabın adı*, Basıldığı yer, Yayınevi.

Makaleler için :

Yazar SOYADI, Adı/Adları, (yıl). "Makalenin başlığı", *Sürekli yayının tam adı*, Cilt no, (Sayı no), sayfa no.

Derleme kitaplardaki makaleler için :

Yazar SOYADI, Adı/Adları, (yıl). "Makalenin başlığı", *Derleme kitabın adı*, Derleyen / derleyenlerin adı/ adları, Basıldığı yer, Yayınevi, sayfa no.

Bildiriler için:

Yazar SOYADI, Adı/Adları, (yıl). "Bildirinin başlığı", *Sempozyum veya kongrenin adı*, Düzenlenen yerin adı, tarihi, Derleyen/derleyenlerin adı/adları, Basıldığı yer, Yayınevi, sayfa no.

Tezler için:

Yazar SOYADI, Adı, (yıl). *Tezin adı*, Üniversitenin adı, Enstitünün adı, Arşiv no (var ise), Doktora/Master/Lisans Tezi, (yayımlanıp yayımlanmadığı).

Web siteleri için:

[http://www.site adı](http://www.siteadı) (uzantıları ile verilmeli ve sitenin yazar tarafından ulaşıldığı tarih; gün, ay, yıl ve saat olarak belirtilmelidir.)

Dil ve Yazım

H.Ü. Türkiyat Araştırmaları dergisinin dili Türkiye Türkçesi'dir, fakat Yayın Kurulu uygun gördüğü takdirde derginin üçte biri oranında İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça yazılara da yer verebilir. Türkiye Türkçesi'yle yazılan makalelerin, yazım kuralları bakımından T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu'nun yürürlükteki Yazım Kılavuzu'na uygun olması gerekir.

Değerlendirme

Dergiye gönderilen yazılardan Yayın Kurulu'nca incelenerek hakemlere gönderilmesi uygun bulunanlar, iki alan uzmanının "yayımlanabilir" onayından sonra, Yayın Kurulu'nun son kararı ile yayımlanır. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştiri, değerlendirme ve düzeltmelerini dikkate almak zorundadırlar. Katılmadığı hususlar olması durumunda, yazar bunları gerekçeleri ile ayrı bir sayfada bildirme hakkına sahiptir. Dergiye gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Telif Hakkı

H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004. Her türlü hakkı saklıdır; bu yayımın hiçbir kısmı elektronik, mekanik, fotokopi, kayıt v.b. yolla hiçbir şekilde yayıncıların izni olmaksızın bastırılamaz, çoğaltılamaz. Dergide yer alan yazılar, resim ve şekiller, üçüncü şahıslar tarafından ancak, kaynak gösterilmek suretiyle alıntılanabilir.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Amaç ve Kapsam

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk'ün düşünceleri doğrultusunda, Türk Dünyası'nın kültür varlığını disiplinler arası bir yaklaşımla inceleyerek evrensel ölçülerde bilim dünyasına kazandırmak; bu amaçla lisans üstü düzeyde eğitim-öğretim, bilimsel araştırma ve uygulamalar yapmak, yurt içi ve dışındaki benzer kuruluşlarla işbirliğinde bulunmak amacıyla kurulmuştur.

Yaklaşık iki bin yıllık bir geçmişe sahip olan Türk kültürünün, bu uzun zaman diliminde etkili olduğu coğrafyalar, başka kültürlerin hüküm sürdüğü bölgelerle karşılaştırılamayacak kadar geniş bir alanı kapsamaktadır. Türklerin tarihsel süreç içinde ve günümüzde karşılaştıkları ulusal ve uluslararası sorunların doğru tanımlanması ve bunlardan geleceğe dönük perspektifler çıkarılması, her şeyden önce bu bölgelerdeki sosyal, siyasi ve kültürel yapılar hakkında bilimsel bilgi birikimini gerekli kılmaktadır.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk kültür varlığını ve bu varlığın etkileşim içinde bulunduğu kültürleri, bu etkileşimin seyrini bilimsel yöntem ve tekniklerle araştırarak, doğru ve evrensel değerler çerçevesinde bilim dünyasına kazandırmayı; disiplinler arası bir yaklaşımla sosyal ve kültürel araştırmalara yeni bir açılım getirmeyi amaçlamaktadır. Bilindiği gibi, Türk kültürünün tarihte ve günümüzde etkili olduğu alan Sibirya'dan Viyana'ya, Cezayir'den Kırım'a kadar uzanmaktadır. Türkiye, Balkanlar ve diğer komşu alanlar, Karadeniz ve Kafkasya ve Sibirya ile Türkistan coğrafyası Türk kültür sahasının en önemli bölgeleridir. Bu bölgeler gerek tarihte gerekse günümüzde dünyanın en stratejik bölgeleri arasında yer almaktadır. Türkiye devraldığı bu kültürel mirası yeterince inceleyemediği gibi, Türk bakış açısıyla elde ettiği bulguları evrensel platforma taşımakta da oldukça yetersiz gözükmektedir.

Yukarıda belirtilen alanlarda yaşayan diğer kültürleri ve bunlarla olan etkileşimin izlerini araştırmak, bugün Türk kültürünün dinamik ve güçlü temsilcisi olan Türkiye Cumhuriyeti ve onun üniversitelerinin temel görevleri arasında yer almalıdır. Gelişmiş Batı ülkelerinde XVII. yüzyıldan beri var olduğunu bildiğimiz dünya kültürlerini araştırma merkezleri; kendi ulusal ba-

kış açıları ile hem kendi kültürel yapıları, hem de dünyadaki farklı kültürleri inceleyerek elde ettikleri bulguları, bir taraftan bilim dünyasına sunarlarken, diğer taraftan da her türlü yakın-uzak ekonomik ve siyasi hedefler doğrultusunda ilgili ülkeye altyapı desteği sağlamaktadırlar. Türkiye'nin benzer türden bir altyapı desteğine sahip olduğunu söylemek zordur. Bu tespitten hareketle Avrupa'yla bütünleşme sürecine kendi kültürel kimliği ile girmeyi hedefleyen, değişen dünya düzeninde hak ettiği saygın yeri alması gereken Türkiye'de; bir taraftan Türk kültürünü ve etkileşim içerisinde bulunduğu diğer kültürleri bilimsel yöntemlerle araştırarak bulguları bilim dünyasıyla paylaşmak, diğer taraftan da bugün ve gelecekte ihtiyaç duyacağı altyapı desteğini sağlamak, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*'nün en temel iki amacıdır.

H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk kültürünün etkili olduğu ve ilişkide bulunduğu coğrafi bölgelere göre teşkilatlanmayı, bu bölgelerin geçmişte ve günümüzdeki durumlarını araştırmayı ve bilim dünyasıyla paylaşmayı amaçlamaktadır. Bölümler ve programlar, dönem ayırımına gidilmeksizin, coğrafi bütünlük içerisinde, Türklerle ilişkilerin yoğun olduğu dönemler ve bugünkü münasebetler/sorunlar bağlamında kültür, sanat, dil, tarih, coğrafya, edebiyat, folklor, inanç ve din, iktisat, siyaset ve güvenlik gibi alanları kapsamaktadır. Bütün bölüm ve programlarda ağırlığı Türk dili, tarihi ve kültürü ile komşu kültür alanları arasında var olmuş ve var olagelen ilişki ve etkileşim süreçleri inceleme konusu olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla hem bakış açısının Türk merkezli olması, hem de bütüncü bir yaklaşımla, araştırılan konuların evrensel ölçüler içerisinde ele alınması sağlanmış olacaktır.

